

ENTZ GÉZA

A GYULAFEHÉRVÁRI SZÉKESEGYHÁZ

ENTZ GÉZA

A GYULAFEHÉRVÁRI SZÉKESEGYHÁZ

A gyulafehérvári székesegyház az egyetlenségben megmaradt nagyszerjedelmű műalkotás a középkori Magyarországról, amely románkori művészetünkről, annak magas, európai színvonaláról szinte minden részletre kiterjedően teljes képet ad.

A monográfia mind módszerében, mind tartalmában a műemléki topográfiák követelményei szerint készült, amennyiben az épület és annak berendezése, valamint felszerelése teljes történeti és művészeti egységét tartja szem előtt. Az eredmények nemcsak egyedi, tehát a székesegyház vonatkozásában jelentkezőnek, hanem a középkori Magyarország XI—XIII. századi művészetének egésze szempontjából is. A magyar és külföldi párhuzamokkal a szerző szintén részletesen foglalkozik.

A közérthető és szép stílusban megírt kötetet gazdag képanyag és német nyelvű összefoglalás egészíti ki.

A GYULAFEHÉRVÁRI SZÉKESEGYHÁZ

ÍRTA:
ENTZ GÉZA

1958

Lektorálta:
DERCSÉNYI DEZSŐ

© Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958

A kiadásért felelős:
Kondor Árpád

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója
A szerkesztésért felelős: Szegedi Mihály és Szencsán Miklós
Műszaki felelős: Nyáry Dezső
A kézirat nyomdába érkezett: 1958. III. 14. Példányszám: 1100 Terjedelmi: 42-25. (A/5) iv.
45108/1958. Akadémiai Nyomda-Budapest V., Corbúcy u. 2. — Felelős vezető: Bernáti György

BEVEZETÉS

A középkori Magyarország első századai már kezdettől fogva múltunk kutatóinak különleges érdeklődésére tartottak számot. Az Árpád-kor okleveles vagy elbeszélő forrásai éppúgy csábították a XVIII—XIX. századi történetírókat, mint e források feldolgozása. Alig akad olyan korszak, amelyet nagyobb kedvvel, több oldalról, részletesebben és gyakrabban tárgyaltak volna akár a régebbi, akár az újabb történeti irodalomban. Ez a páratlan érdeklődés nemcsak a régmúltnak, első krónikásaink mesét és valóságot patinás ízességgel keverő előadásának, a századok homályából felbukkanó, majd újra elmerülő hősöknek, a csodás elemek ködébe burkolt eseményeknek szól. Mindezek mögött ugyanis egy nagy korszak történelmi valósága rejlik, amely régi fakult írású oklevelekből, kézírásos krónikákból és legendákból, régészeti leletekből és művészeti alkotásokból egyre határozottabban bontakozik ki. Az Árpád-kor a magyar nép európai életének kezdete, de egyúttal megalapozása és egy új fejlődés erőteljes megindítója, sőt a maga idejében kiteljesítője is. A hatalmas gazdasági, társadalmi és művelődési fordulat az akkori viszonyokhoz képest elég gyorsan következett be, s az ebből táplálkozó forradalmi megrázkódtatások a nomád lovasnépből egy, az európai feudális társadalomba beilleszkedő, azt sajátosan magához alakító és vele számtalan kapcsolat hálózatát szövő népet formálnak ki. Az általános európai vonások mellett a kibontakozó magyar feudalizmus határozott egyéni jegyeket is mutat, amelyek jelentős hányada a Kelet és Nyugat hazánkat és népünket jellemző keveredésében gyökerezik. Halódó és éledő elemek küzdelme, az új fejlődés ígéretes lendülete, gazdag változatossága és győzelmes szétáradása olyan képet és távlatokat nyit mindjárt népünk európai története kezdetén, hogy azok feltárása, vizsgálata és értékelése méltán foglalkoztatta a hazai kutatást.

Ezekután természetesen tűnik a magyar művészettörténetírás hasonló érdeklődése a tudományos igényű múlt századi indulástól kezdve napjainkig. A nagyarányú ásatások, feltárások, feldolgozások jelentős része mind a múlt, mind a jelen században az Árpád-kori műalkotások körében mozog. Ennek köszönhető, hogy XI—XIII. századi művészi központjaink: Esztergom, Székesfehérvár, Pécs, Kalocsa, Győr, Eger, Veszprém és nem utolsósorban Óbuda, majd Buda művészete, és ezen át gazdasági, társadalmi és műveltségi szerepe ma már mind határozottabb körvonalakat nyer. Pedig a felsorolt városokban többnyire csak épületmaradványok és faragványtöredékek kerültek elő, vagy az eredeti alkotás erősen átépült, késői köntösben érte meg korunkat. Mégis nagy értéket jelentenek számunkra megfogyatkozott és a történelmi viszontagságok között megtépázott emlékeink. Ezt az értéket azonban inkább csak sejtjük, mint ismerjük, mert az egy Székesfehérvár kivételével hiányzanak az épületek korszerű, mai szempontú összefüggéseket felvető és megoldó részletes feldolgozásai. Igaz, a régebbi és újabb összefoglaló munkák különös hangsúllyal foglalkoznak az Árpád-kor művészetével, sőt az egyetlen nagyszabású, egy egész művészeti kort tárgyaló összefoglaló tanulmány is éppen a magyar románkorról jelent meg. Mindez azonban nem pótolja a fenti

hiányt, sőt növeli a bizonytalanságot és a hibalehetőséget, mert az összefoglalás nem támaszkodik gondosan kielemezett s a maguk egyediségében és összefüggéseiben korszerűen megvilágított részleteredményekre. Az Árpád-kori, de bármely korszak művészete sem áll természetesen kizárólag a központok tevékenységéből, hanem mind szélesebb alapú társadalmi rétegeken át kiterjed az egész országra, az egész népre. Nem kétséges azonban, hogy a vidéki és falusi művészetünk lényegét, fejlődését, összefüggéseit, de még gyakran egyes részletkérdéseit sem láthatjuk tisztán és a valóságnak megfelelően, ha művészi központjaink alkotásairól csak nagyjából, vagy csupán bizonyos szempontok szerint alkothatunk fogalmat.

Mindezek alapján a gyulafehérvári székesegyház monografikus feldolgozása pusztán elvileg és általánosságban is kívánatos. De vannak még sajátos okok is, amelyek e munka különleges indokolásul szolgálnak. A középkori Magyarország területén egyetlen olyan nagyszabású románkori épület sem található, mint a gyulafehérvári székesegyház, amely úgyszólván teljesen épen áll. Méret és művészi kiképzés szempontjából legjelentősebb érseki s püspöki templomaink vagy erősen átépítve (Győr, Pécs, Veszprém), vagy csak alapfalaikban, töredékeikben maradtak az utókorra (Észtergom, Eger, Nagyvárad, Kalocsa). A gyulafehérvári székesegyház egészében és részleteiben egyaránt megőrizte románkori formáját és szerkezetét, s egyes, még túlnyomóan középkori, sőt XIII. századi változtatásoktól eltekintve, egyedül ad méltó képet püspöki székesegyházaink hajdani külső és belső megjelenéséről. Építésének történeti és művészeti menete fontos következtetéseket enged meg a többi magyar székesegyházra vonatkozóan, s azokkal lényegében párhuzamba állítható.

Különleges helyzetet biztosít a fehérvári dómnak, hogy Erdélyben vele egykorú, hasonló igényű épület nem ismeretes és nyilván soha nem is keletkezett. Ez a környezeten való határozott túlemelkedés azonban nem elszigeteltség, mert a székesegyház szerkezeti és részletei élő kapcsolatban álltak Erdély közelebbi és távolabbi vidékeinek művészi fejlődésével. A megfelelő helyen kimutatom majd, hogy egy egész sor erdélyi emlék közvetlenül vagy közvetve összefügg a gyulafehérvári székesegyházzal, amely nélkül azok nem érthetők s nem értékelhetők helyesen. Mivel a dóm a középkori Magyarország nyugati, leggazdagabb és legmagasabb színvonalú építkezéseivel rokon, aktív közvetítő a Dunántúl és Erdély között a helyi művészi központokon át az Árpád-kori falusi építő tevékenység és épületdíszítés felé.

A kör azonban még tovább tágítható. A gyulafehérvári székesegyház egésze és részletei kétségtelenül összefüggnek a korabeli európai művészet életével és törekvéseivel, nemegyszer éppen leghaladottabb és leggazdagabb gyújtópontjaival. Elég, ha előljáróban csak Burgundia, a Felső-Rajna vidék érett románkori, a bambergi műhely későromán és az Ile de France koragotikájának művészeti fejlődésére utalok, mint olyan európai szempontból is kezdeményező és jelentős központokra, amelyek kisugárzása Gyulafehérváron egyéni átszíneződéssel bár, de töretlenül és magas színvonalon gyulladt fel újra. A sajátos építészeti és művészeti értéklésen túl a székesegyház egész története, a gazdasági, társadalmi és műveltségi fejlődéshez való mindenkor viszonya a forrásanyagban annyira változatosan és gazdagon bontakozik ki, hogy az építkezésnek a történeti élet teljességébe való beillesztése páratlanul finom és sokoldalú betekintést enged az eddig oly kevésbé megfogható művészetszervezeti és művészettársadalmi kérdésekbe, a formai összefüggések mögötti történeti erők mozgásába. A források hasonló gazdagsága és messzemenő felhasználási lehetősége ez esetben egy lényegében, sőt részeiben is eredeti valóját megőrző, nagyszabású románkori épülethez kapcsolódik. E szerencsés helyzet kiaknázása mind általános, mind magyar művészeti szempontból új távlatokat nyitó, sürgető feladat.

Emellett még egy szorosan kapcsolódó gyakorlati kérdés megvilágítása válik lehetővé. Századunk elejének ugyanis a vajdahunyádi vártól eltekintve, a legnagyobb méretű és leg-

eredményesebb műemléki helyreállítása éppen Gyulafehérvárt folyt. A munkát pedig az a Möller István vezette, akinek elvi és gyakorlati szempontjai lényegükben a mai műemléki helyreállítás követelményeivel egyeznek, azok közvetlen előzményének tekinthetők. A helyreállítás ugyan az első világháború alatt félbeszakadt, mégis igen jelentős eredményeket ért el. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy az egy évtizedet meghaladó munka írásos és rajzi dokumentációja nagyrészt megmaradt, és így a helyreállítás célkitűzéseit, a kiválasztott eszközöket, az elvi szempontok gyakorlati megvalósulásának útját részletesen nyomon követhetjük. Ezzel műemlékvédelmünk fejlődésének egyik legfontosabb szakasza válik ismertté, eseményei szemünk előtt peregnek le, elért eredményeit magán az épületen ellenőrizhetjük.

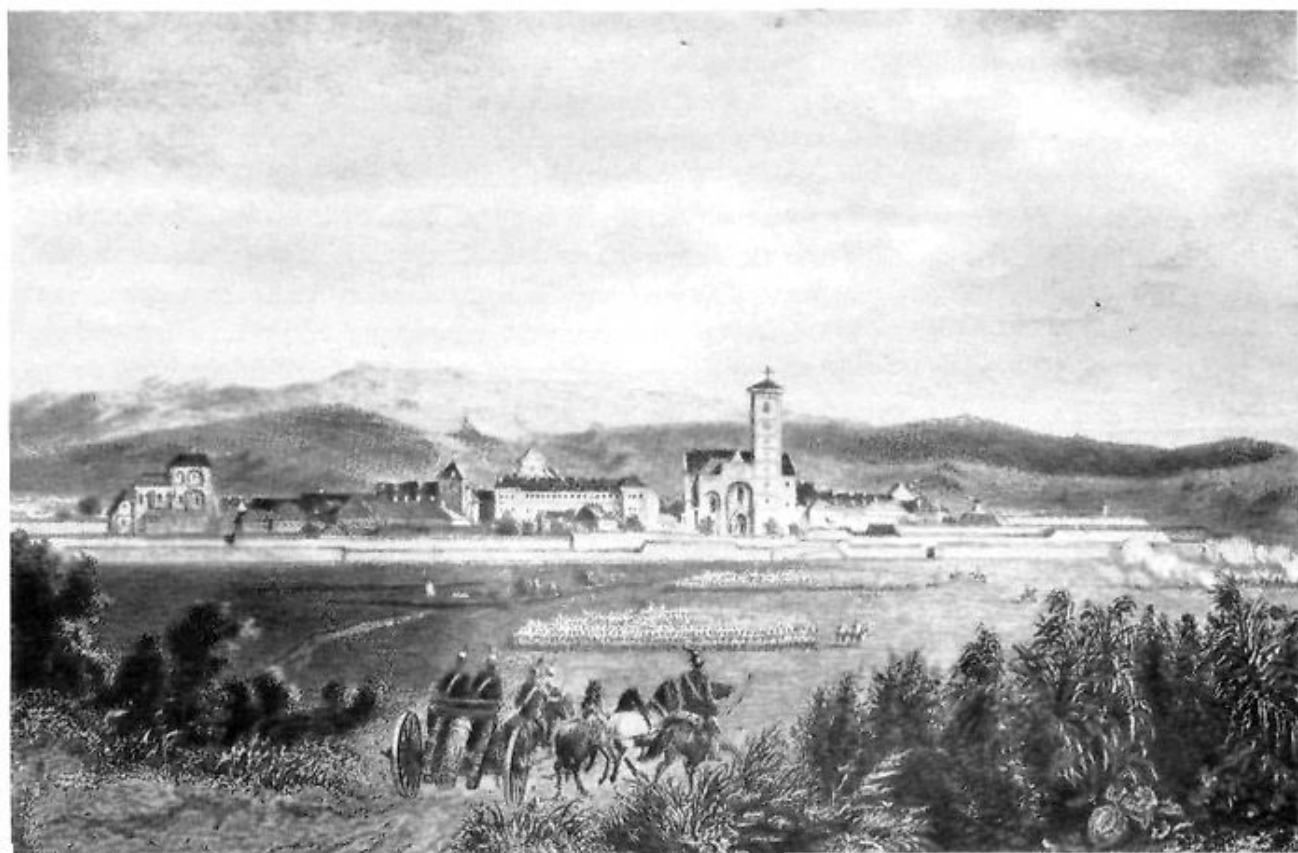
Az elmondottakból kitűnik, hogy a gyulafehérvári székesegyház feldolgozása nemcsak önmagában érdekes feladat, hanem azért is, mivel művészetünknek egész sor alapvető kérdését veti fel. A válasz benne rejlik a dóm csodálatos épületében, berendezésében, felszerelésében és mindezek gazdag történetében, amelyek megvilágítására és magyarázatára ritka változatosságú, mennyiségben és minőségben egyformán értékes, nagyrészt eddig még kiaknázatlan forrásanyag áll rendelkezésre. E tanulmány célkitűzéseit, beosztását és módszerét e szerencsés és aránylag ritka eset: az emlékek és a források együttes megléte sok tekintetben döntően határozta meg.

Munkám a székesegyház alapos helyszíni vizsgálatából és tanulmányozásából indult ki. Különös gondot fordítottam a Möller által létesített, az északi torony emeletén elhelyezett kőtárra, amelynek nemcsak tartalmáról, hanem létéről sem igen vett tudomást szakirodalmunk. Itt nyertek helyet egyrészt a Möller-féle helyreállításkor kiváltott, sérült eredeti faragványok, másrészt a munka során előkerült másodlagosan felhasznált vagy elfalazott, de eredeti helyükre már vissza nem tehető faragott részletek. A gyulafehérvári városi múzeum kőtárának változatos anyagában is több, a mai székesegyházhoz tartozó érdekes darabot találtam. A közelebbi és távolabbi környék középkori emlékeinek helyszíni tanulmányozása sokban hozzájárult a dóm művészi hatósugarának kiterjesztéséhez. A kutatások során sikerült rátalálni azokra az összefüggésekre, amelyek világosan megállapíthatók a székesegyház és a korabeli falusi művészet között. Figyelembe vettem természetesen a középkori Magyarország és Európa rokon alkotásait, elsősorban az észak-italiai, francia, Rajna vidéki, bajor, osztrák és cseh emlékeket, hogy a székesegyház értékelésében a helyi tanulságokon túl minél szélesebb távlatokat nyújthassak.

A székesegyház művészi életének szerves tartozéka a berendezés és felszerelés. Ezek főként XVIII—XIX. századi iparművészeti tárgyak, jó színvonaluk ellenére eddig úgyszólván teljesen ismeretlenek voltak.

Az épület szerkezeti és formai megértése szempontjából igen fontosak Csányi Károly és munkatársai (Nagy Károly, Riemer Márk, Schöntheil Richard) 1895—1897-ben készült felmérési rajzai, valamint a Möller-féle helyreállítás rajzi és fényképanyaga. Ez utóbbi egy része Möller építésvezetőjének, Fridli Sándornak birtokában volt.¹ E tanulmány jelentős mértékben támaszkodik a fent említett sorozatokra.

A formai és művészeti vizsgálódást igen szerencsésen egészítette ki a gazdag levéltári anyag, amely élénk fényt vet egyrészt a székesegyház építéstörténetére, másrészt azokra a közelebbi és távolabbi történeti összefüggésekre, amelyekhez a dóm keletkezése és fejlődése szorosan kapcsolódik. A gyulafehérvári káptalani levéltár a székesegyház középkori történetének leggazdagabb tárháza. A püspöki levéltár pedig a XVIII—XIX. századi eseményekre, építésekre és a templom újra való berendezésére, valamint felszerelésére eddig teljességgel kiaknázatlan anyagot tartalmaz. Aránylag legkevésbé ismeretes a székesegyház protestáns kora. A református püspöki levéltár és a Román Tudományos Akadémia Levéltára Kolozsvárt ezt a hiányt igen értékes, bár kisszámú adattal pótolja.² Az erdélyi levéltári anyagon kívül

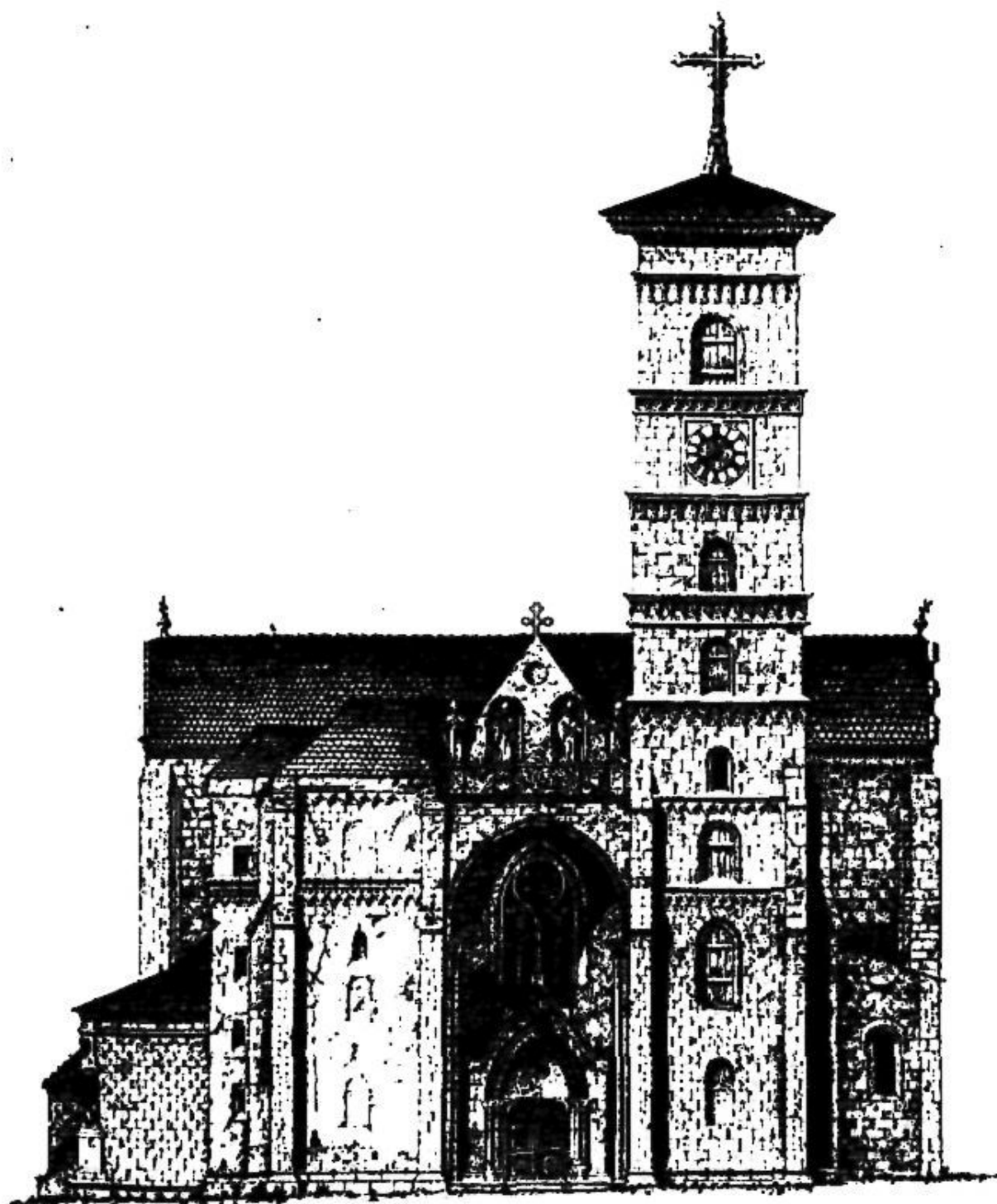

1. kép. A gyulafehérvári vár látképe nyugat felől. Rolibock Lajos rajza utáni rézmetszet (1860 körül)

a budapesti Országos Levéltár középkori gyűjteménye is jól felhasználható és hasznos kiegészítéseket nyújt. A kiadott oklevelek tekintetében legbősegebb forrást az erdélyi szászok, eddig négy kötetben megjelent, 1437-ig terjedő oklevélkiadványa és Beke Antal közzétett regesztagyűjteménye jelenti.³

Régi ábrázolások sajnos igen gyéren, s csak a XVIII–XIX. századból maradtak fenn. De még a kevésszámú rajz és metszet is néhány figyelemre méltó következtetésre vezet.

A gyulafehérvári székesegyházzal a szakirodalom is gyakran foglalkozott. Egyes elszórtabb említéseken kívül igen fontosak Szeredai Antal gyulafehérvári kanonok latin nyelvű, a XVIII. század végén kiadott munkái az erdélyi püspökökről és főként a székesegyház síremlékeiről. Ez utóbbi azért is elsőrendű forrás, mert számos olyan síremléket és feliratot közöl, amely ma már elveszett vagy erősen megrongálódott. Notitia c. könyvében ugyancsak ő adta közre először a püspökségre és a székesegyházra vonatkozó legfontosabb okleveleket, kezdettől fogva saját koráig.⁴ Az első részletes történeti összefoglalás az 1838-i erdélyi sematizmusban jelent meg.⁵ Építészeti szempontból az erdélyi románkori templomok legkorábbi seregszemléje Friedrich Müller 1859-i tanulmányában olvasható, amely a gyulafehérvári székesegyházzal behatóan foglalkozik.⁶ Az első különálló összefoglaló munkát Csányi Károly írta 1899-ben.⁷ Négy évvel később, az alapítás 900 éves fordulóján jelent meg Ujfalusi József gazdagon illusztrált tanulmánya, majd 1905-ben a helyreállítás előzményeként Möller István állítja össze a helyszíni kutatások alapján az első részletes időrendet a székesegyház építéstörténetében, a Magyarország műemlékei c. munka I. kötetében. Ugyancsak e könyvben jelenik meg a Hunyadi-síremlékek nagyszabású feldolgozása.⁸ Möller István 1929-ben a székesegyház építéstörténetét illetően, a helyreállítási munkák eredményei alapján újra lerögzítette álláspontját. Az utolsó

2. kép. A székesegyház nyugati homlokzata. Kőrajz (1850-es évek)

összefoglalás Heinz Rosemanutól való a Roth Viktor által szerkesztett kötetben. Részletesen foglalkozik a székesegyházzal Gerevich Tibor nagy kötete is, de az épületről és egyes részleteiről szóló mondanivalóját nem egységesen, hanem a megfelelő fejezetekben szétszórta tárgyalja.⁹ Az épület egyes részletkérdéseiről az utolsó hatvan évben számos tanulmány jelent meg önállóan, folyóiratokban vagy nagyobb általános művekben. Ezek közül emelkedik ki Bunyitay Vincének a székesegyház XV—XVI. századi történetére vonatkozó közleménye, amelyben először foglalkozik részletesen a Lászlav-kápolnával és Várdai Ferenc építési tevékenységével.¹⁰ A székesegyház e korszakát legutóbb Balogh Jolán dolgozta fel építészeti, szobrászati, festészeti és történeti szempontból egyaránt, az 1907 és 1913 közt a kereszthajóban feltárt XVI—XIX. századi értékes sírleleteket pedig Posta Béla ismertette beható részletességgel.¹¹

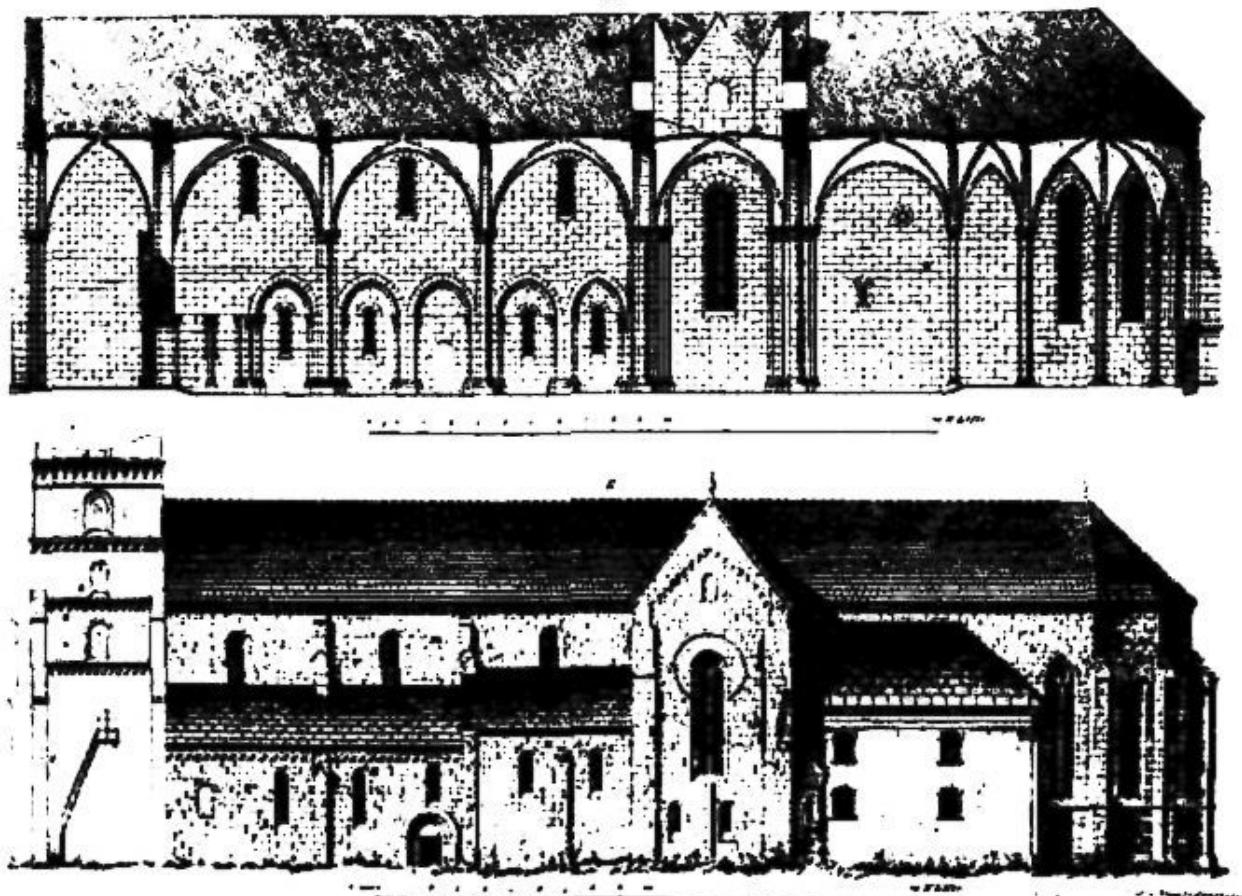
Külön kell megemlíkezni két kiadatlan kéziratot. Az egyik századunk elejéről, Beke Antal gyulafehérvári kanonoktól származik. Címe: A gyulafehérvári székesegyház leírása.¹² A csaknem 400 oldalas kézirat szerzője egész életében a gyulafehérvári levéltári, kézirati és könyvtári anyaggal dolgozott. Rendezte a káptalani és püspöki levéltárakat, a Batthyaneum gyűjteményeit. A kiterjedt adatanyag ismeretében foglalkozott a székesegyházzal. Az épület külsejének és belsejének leírása pontos ugyan, de természetesen nem elég szakszerű. Annál értékesebb a történeti források bőséges közlése, valamint az ezek alapján megírt építéstörténet. A levéltári adatok nyomán összeállítja a székesegyház középkori oltárait és Maksai Gergely 1531-i leltára szerint ismerteti a székesegyház középkori gazdag felszerelését. Bár a székesegyház történetét, épületét és berendezését elszigetelten, önmagában vizsgálja, s a történeti és művészeti kapcsolatokat teljesen figyelmen kívül hagyja, a kézirat ma is jelentős és hasznos adattár, amelynek kiadása a maga idejében feltétlenül indokolt lett volna.

Beke kéziratának felhasználásával, lényegében annak módszerével készítette el Boros József örkanonok az első világháború után a székesegyházról szóló másik terjedelmes kéziratot.¹³ Boros kézírata Möller helyreállításának eredményeit és leírását is tartalmazza, ami Bekénél természetesen még hiányzott, mivel az ő munkája már a helyreállítás előtt készen volt.

Áttekintve az eddigi irodalmat, megállapítható, hogy annak minden bősége és sokoldalúsága ellenére nincsen a gyulafehérvári székesegyházról még régebbi nagyobb igényű monográfia sem! Beke és Boros ilyen jellegű kéziratát nem adták ki. Még kevésbé van olyan összefoglaló munka, amely az összes meglevő források felhasználásával egyrészt magáról az épületről, berendezéséről és felszereléséről, másrészt középkori művészetünk e maga nemében egyedülálló, hatalmas méretű és magas színvonalú alkotásának történetéről, közeli és távoli formai és tartalmi kapcsolatairól, gazdasági, társadalmi és művelődési összefüggéseiről a mai kutatásnak megfelelő ismertetést és értékelést nyújtana. A fentebb előadottakból kitűnt, hogy egy ilyen önálló tanulmány megírására a feltételek adóttak. A cél ezek alapján a gyulafehérvári székesegyház művészeti és történeti sajátosságainak pontos és részletes bemutatása, valamint az egyedi jeleken túl az erdélyi és az egész középkori magyar román kori és koragótikus művészet egyes alapvető kérdéseinek felvetése és megoldásuk európai távlatú kísérlete.

I. A SZÉKESEGYHÁZ LEÍRÁSA

A Maros keletről hosszan elnyúló dombok, nyugatról az Erdélyi Középhegység festői sziklás hegyláncolata által határolt széles völgyében fekszik Gyulafehérvár (Alba Iulia). A jobb part síkságán elhelyezkedő város felett meredek terasz húzódik, amelynek peremén terjeszkedik szélesen elhúzódva és a terepbe belesimulva a XVIII. század első felében téglából épült csillag-erőd. A falak és sarokbástyák fölé bármely oldal felől messziről feltűnő, hatalmas ódon épület emelkedik: a székesegyház. Keresztalakú teste, méltóságosan magasba nyúló tornya mint valami óriás uralkodik a tájban és a városképen. Melegbarna patinás falai a ráhulló fénytől aranyosan csillognak. Ablakszemei a távolba mélyednek. A városba érkező előtt eltűnik e kép. Csendes, unalmas vidéki utcákon át jut el a vár lábáig. A két díszes barokk kapu talán felkelti érdeklődését, de inkább továbbcsigázza várakozását. Egyszerű emeletes kaszárnyák között végre kiszélesedik az út. A távoli látványból lenyűgöző valóság lesz. Elszórt facsoportok között rajtuk diadalmasan tülemelkedve tolul a magasba a csúcsíves ablakokkal gazdagon áttört főszentély, s mögötte a templom monumentális hajója. A falak tömör megjelenését a befelé szűkülő ablaknyílások még inkább fokozzák. A mellékszentély és az északi előcsarnok finom díszítései halkán színezik a hajók és az északi torony ünnepélyesen hullámzó tömegjátékát. A déli oldalon megszűkül a tér, és csodálatos részletek vonzzák a szemet: a déli mellékszentély, a fedelmi kapu, a kereszthajó nagy rózsablaka. A nyugati homlokzat még inkább fellazul. A magasba szökkenő déli és a csonkatorony által közrefogott három emelet magasságú nyitott előcsarnok mintegy szívja, sodorja a látogatót a szélesen kitaruló csúcsíves kapun át az épület mélyébe. Benn az ellentétek egyensúlyának, a változatosság egységbeforradásának páratlan összhangja fogad. A kis és nagy, mozgó és álló terek, a nyugodt és áttört síkok, a díszes és egyszerű felületek végtelen sokasága egyetlen szilárd egységbe tömörül. A szigorú következetességgel és világosan érzékeltetett szerkezet és annak ritmusa, a szerkezetileg fontos elemek mérték-tartó, de határozott hangsúlyozása tartja össze a kompozíciót. A legkisebb részlet is önmagában befejezett, de az apróbb egészekből a nagyobbakon át megszakítás nélküli áramlás vezet a teljes egészhez. A lábazatok, az oszlopfők, zárókövek, ívsorok, fülkék, ablakok, ajtók, oszlopok és oszlopkötegek, boltozatok, falfelületek, kisebb és nagyobb terek mind szélesebb gyűrűben olvadnak egybe. A részlet minden szépsége érvényesül, a felület és tömeg önmagában is értékes, élvezhető, de mindez egyúttal a térre utal, annak ki nem szakítható része. A terek pedig egyetlen hatalmas térrendszerre kristályosodnak az érett román stílus, szigorú, de nemes, gazdagságában is egységes, arány-viszonylataiban lenyűgöző műalkotásává. E rendszer nem áll meg az épület-belsőnél, továbbtagul és egymást kiegészítve és felfokozva egybeforr a külsővel a középkori művészetnek a legkisebb részlettől a teljes kompozícióig terjedő szerkezeti és hangulati összhangjában. A nagyszabású technikai és művészi teljesítményt jelentő székesegyház milyen meghatározott elemekből áll és ezekből hogyan épül fel mind szélesebb keretekben a valóságos egész? Fejezetünknek e kérdésekre kell választ adni.

3. kép. A székesegyház déli homlokzata és hosszmetszete. Kőrajz (1850-es évek)

A teljesen szabadonálló épület háromhajós, kereszthajós, két homlokzati torony által közrefogott, nyitott előcsarnokkal rendelkező, kötött rendszerű románkori bazilika. A főszentély románkori főszentélynégyzetéhez a tízszög felével záruló, hosszú, koragótikus toldalék csatlakozik. A két félköríves mellékszentély a kereszthajó északi és déli szárnyának keleti feléből nyílik. A mellékhajók két keleti boltszakaszpárjához egy-egy, velük nagyjából egyforma méretű boltszakasz-pár csatlakozik. Ezáltal az e szakaszon öthajóssá váló templom eléri a kereszthajó szélességét. Az északi toldalékhoz kapcsolódik nyugat felé a Lászlav-kápolna. A csonkatorony négyzetes csigalépcsőtornya ugyancsak észak felől simul a toronyhoz. A kereszthajó északi szárnyát két, a falakat merőlegesen támasztó, hatalmas ívvel áthidalt pillér támasztja meg. A főszentély déli falához épült a téglalap alakú egyszerű, barokk sekrestye. Ez összefoglaló leírásból kitűnik, hogy a székesegyház lényegében ma is egységes épület, amelyhez idők folyamán kerültek ugyan újabb részletek, kiegészítések, változtatások, amelyek azonban az eredeti elrendezést és felépítést tiszteletben tartották és nem ütnek ki az egészről. Egy kor — még a XVIII–XIX. század — sem érezte feljogosultnak magát arra, hogy e műnek szerkezetébe és megjelenésébe döntően beleavatkozzék. Az építéstörténet e tényt meglepő egyértelműséggel bizonyítja.

A templom építési anyaga rendkívül szép, finomszemcséjű, kellemes sárgásbarnára patinázódó, tartós magyarigeni homokkő, amely néhol ompolyicai mészkővel keveredik. Ezeket a helyi kőanyagokat használták általában a későbbi építkezéseknél és helyreállításoknál is. A főszentélynek az 1700-as években történt állagmegóvásakor viszont durvaszemcséjű

szürke mészkövet alkalmaztak, amely előnytelenül elűt az eredeti kőfelületektől. A habarcsba rakott terméskő falanyagot kívül és belül gondosan faragott és összeillesztett kváderkövekkel burkolták, a szabálytalan falmag tehát két szabályos kváderréteg közé került. A kváderek közötti fugák igen vékonyak és telt hézagolással készültek. Ez az építési technika kitűnően érvényesíti a kőkváder teljes felületét és igen szép osztású, nyugodt falsíkot eredményez. A középkori faragott kő építkezések komoly, kiegyensúlyozott megjelenésének és művészi hatásának egyik lényeges összetevőjét ez építési módban látjuk. A falfelület számos helyén, főként a kereszt- és főhajón gerendavégek számára meghagyott négyzetes bemélyedések figyelhetők meg.

A nyugati főhomlokzat a hegyek felőli megközelítéskor nagyszerűen érvényesül. A szőlőhegyek lábától széles síkság húzódik a vár felé, amelynek falai a nyugati díszes kapuval még állnak. Rohbocknak az 1850-es években készült rézmetszete jól mutatja, hogy a vár épületei felett mennyire uralkodik a dóm nyugati homlokzata. A közelebbmenőnek úgy tűnik, mintha a székesegyház a várfalból nőne ki. A háromemeletes homlokzat nyugodt tömegét közepén hatalmas mélyedés szakítja át: a félkörívvel záródó előcsarnok. Az ívet koronázó oromzat mintegy előkészíti a déli torony messze a dóm fölé emelkedő, tömör hasábját. A homlokzat így magasságban és mélységben is erőteljesen tagolódik. Az északi torony kiépítetlensége folytán a délnyugati sarok döntő hangsúlyt kap. A nyugati homlokzat e dinamikus lendülete hármassá irányul. A nyugat felé nyitott előcsarnok a belső felé vonz, a déli torony egyrészt a magasba sodor, másrészt a következő déli főnézet megtekintésére ösztönöz.

A székesegyház közvetlen közelében a nagyszabású teljes benyomás részeire bomlik, anélkül, hogy a mindent összefogó egész szervező erejéből veszítene.

A NYUGATI HOMLOKZAT

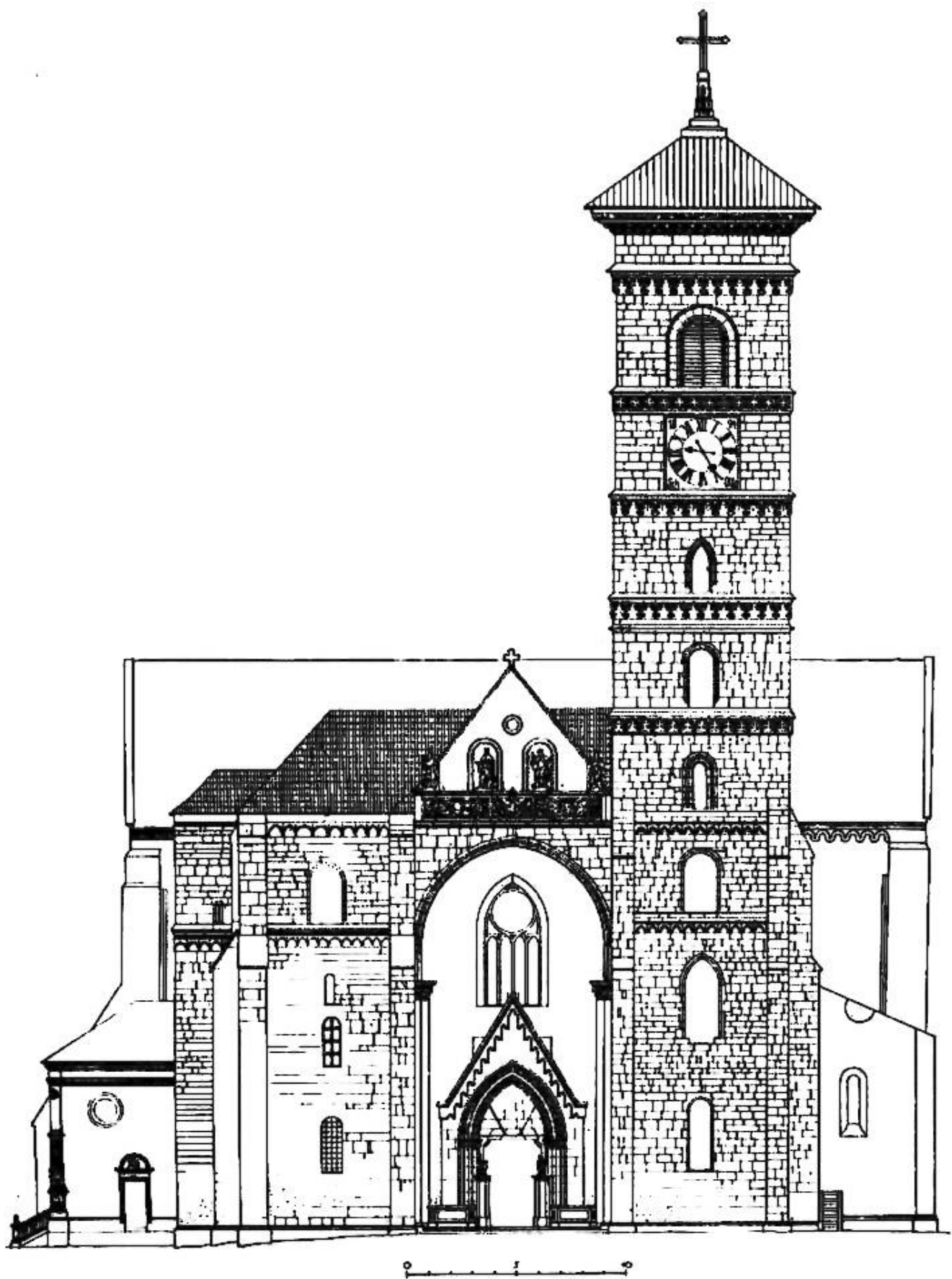
A nyugati homlokzat vízszintesen és függőlegesen is három-három egységből áll: a toronypár háromemeletes alapépítményei közrefogják a széles félkörívvel nyíló *előcsarnokot*. A diadalív módjára kialakított, gazdag profilú hevedert két falpillér tartja, amely egy falsáv elé helyezett féloszlopból áll. A falpillérek közül az északi fejezetét nagy, gazdag plasztikájú akautuszlevelek borítják. Faragásuk a későrómai hasonló oszlopfőkre emlékeztet. A fejezetet ötszörösen tagolt fordított attikai lábazathoz hasonló vaskos fejlemez fedi, amely szinte párkánynak is beillik, alul hengeres nyaktag húzódik. A déli pillérfeje sokkal szabadabb és természetesebb, mint a párja. Széles fejezetét lazán elhelyezett plasztikus leveles ágak díszítik, amelyek a nehézkes alapformának könnyed megjelenést kölcsönöznek. A magasban felnyúló, fenn nagyjából félköríves záródást barokk oromzat koronázza. Az oromzat mellvédjét négy, kevésbé kiugró törpe pillér osztja három mezőre, ezekben változatosan hullámzó stilizált növények és egyéb barokk díszek közt, középen a Habsburgok koronás kétfejű sasa, két oldalt Zorger Gergely erdélyi püspök, illetve a káptalan címere foglal helyet. A pillérek tükrében kartus-dísz jelenik meg. A középső pilléreken Szent István és László, a két szélsőn Szent Adalbert és Gellért szobra áll. A királysobrokat a meredek, keresztben végződő háromszögű oromzatban egy-egy széles félköríves fülke emeli ki.

A tornyokat a külső sarkokon derékszögben elhelyezett, a harmadik emeletig felnyúló kétosztású támpillér-pár, a belső sarkon csak egy kétosztású merőleges támpillér erősíti. A támpillérek szerkezeti szerepükön túl a homlokzat művészi megjelenését is elősegítik azáltal, hogy világos függőleges tagolást adnak és a homlokzat három fő alkotó részét (két torony és előcsarnok) hangsúlyozottan kiemelik. Az egész homlokzaton egységes

attikai lábázat található, amelynek részletformái azonban elpusztultak, úgyhogy a két párnatag közé fogott horony elég kedvezőtlen, elmosódott profilt mutat.

Az északi, ún. csonkatorony nyugati homlokzata teljesen egyszerű. A tömör kváderfalat négy különböző nagyságú félköríves ablak töri át. Közülük csak a legfelső eredeti, de igen rongált állapotban van. A széles félköríves ablakot hengertag futotta körül. Az északi oldal hasonló ablakának maradványaiból oszloppal elválasztott későromán ikerablakra következtethetünk. Az ablak alatt erőteljes, rézsűsen kiemelkedő, fűrészfogsorral kapcsolt, ívsoros osztópárkány húzódik. Az ívek szabálytalanok, de a csúcsívhez állnak közelebb. Lényegében ehhez hasonló a felső ívsoros párkány is, ott azonban a fűrészfogsor hiányzik. A felső ívsor észak felé eső része alatt négy domborműves követ falaztak be másodlagosan. Az angyal-szerű alakok vízszintesre vannak fordítva. A torony egésze és részletei a rongáltság erős nyomait viselik magukon.

A csonkatorony egyszerű és többé-kevésbé tönkrement formáival szemben a nyolcszintű déli torony sokkal gazdagabb és épebb állapotban maradt fenn. A három alsó szint a legegyszerűbb és voltaképpen a csonkatoronnyal egyezik. A földszint nagy félköríves ablaka felett széles, tagozott keretes, csúcsíves ablak nyílik. A kettő között övpárkány nincs. A második emeleti ablak nyílásában és keretelésében a csonkatorony megfelelő ablakával azonos, de az ikerablakos kiképzés belőle jelenleg hiányzik. Az ablak alatti és feletti osztópárkányok nagy ferde rézsűből és kettős tagozású, csúcsíves vakárkádsorból alakulnak ki. A felső ívsorban orrtagos lapos háromkaréjok helyezkednek el. Valószínű, hogy a csonkatorony ívsoros párkányai déli megfelelőikkal egyeztek, részletformáik azonban nagyrészt tönkrementek. A déli torony harmadik emeletét a második emelet ablakánál jóval keskenyebb, de rézsűjében kettős hengertaggal gazdagabban díszített ablak töri át. A felette húzódó osztópárkány az alsóbb párkányok nehézségével szemben könnyed vonalvezetésű, felett gótikus megoldást mutat (csúcsívbe írt háromkaréj, az ívek közt háromszögű kitöltő mintával). A negyedik emeleten széles félköríves, az ötödiken keskenyebb csúcsíves, a hetediken pedig a fal középső harmadát teljesen kitöltő félköríves ablak jelenik meg, valamenyi változatos rézsűkiképzéssel. A közbeeső osztópárkányok fenn mind erős kiugrású rézsűvel indulnak. A rézsű alatt lilomos végződésű, beírt háromkaréjokkal kitöltött, hosszú csúcsívsor vonul. A negyedik és ötödik emelet közt a csúcsívsor alatt még egy külön háromtagolású rézsűs párkány jelenik meg. A hatodik és hetedik emelet közötti osztópárkány csúcsívsor helyett körbeírt négykaréjsorral díszes. A hatodik emelet tömör falára hatalmas fehér négyzetbe foglalt, római számos óralap van festve. A négyzet sarkain a felirat már lekopott s csak a keleti oldal óraszám lapján látszik (1894 Sch. Otto). A legfelső gótikus osztópárkány felett a torony még három kősrnyit emelkedik. E toldalék hordja az osztópárkányoknál jóval erősebb kiugrású, hármas tagolású reneszánsz főpárkányt, amelynek gyöngyökkel és nyílhegyekkel díszített tojássora támasztja meg az akantuszleveles koronázó részt. A tornyot lapos bádorgozott sátoztető borítja, csúcsán magasba szökkenő fémkereszttel. A torony hatalmas teste a negyedik emelettől kezdve emelkedik teljesen szabadon a hajó tetőzete fölé. Innen felfelé mind a négy oldalon azonos kiképzésű.

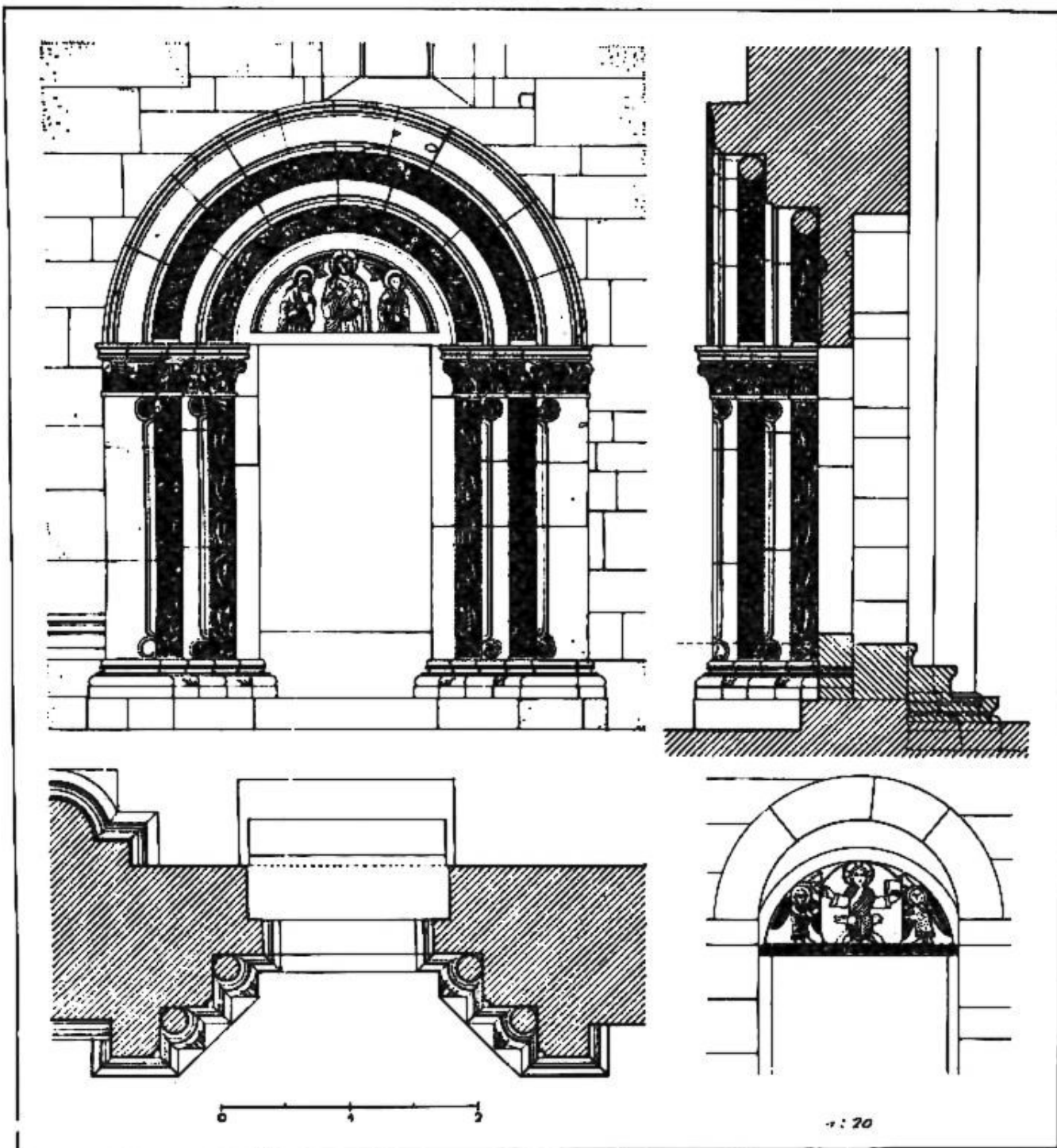
5. kép. A nyugati homlokzat (Lux Géza)

A DÉLI HOMLOKZAT

A székesegyház déli nézete igen változatos ugyan, de sajnos katonai és egyéb épületek közelsége következtében megfelelő távlatot nem kap, s így a valóságban csak egyes nagyobb részletei tekinthetők át. A talaj feltöltődése következtében a székesegyház eredeti szintje a mainál mintegy 80 cm-rel lejjebb esik. Az eredeti szintet a déli, keleti és északi oldalon keskeny rézsüs mélyítéssel részben visszaállították. A délnyugati torony déli oldala megegyezik a nyugati nézettel. Egyetlen különbség, hogy első két szintjén az ablakok hiányoznak. A második szinten azonban később vágott félköríves ajtó nyílik, amelyen át a torony belseje megközelíthető. Az ajtóhoz meredek, fedett külső falépcső vezet. A torony délkeleti támpillérén bevéssett, négyszögű napóra látható. A torony mögött húzódik a hatalmas méretű főhajó, amelynek tömege a főszentélyben töretlenül folytatódik. A kettőt egymástól a kereszthajónak a főhajóval azonos magasságú déli szárnya választja el. A déli nézetnek ez alapbeosztását gazdagítja a nyugat felé eső oldalon a déli mellékhajó és a régi sekrestye, kelet felé pedig a déli mellékszentély és a mostani sekrestye.

A déli *mellékhajó* lenn folytatódik a nyugati homlokzat lábazata. Falát fenn hengeres, homorú és egyenes tagozatokból álló, igen szép főpárkány zárja le. A párkány közepén fűrészfogsor, alján pedig lekerekített végű, félkörű ívsor húzódik. A hajó falfelületét a főpárkányig felnyúló, egyszerű, felül háromszögű oromzattal ellátott támpillér osztja ketté. A torony felé eső mezőben a régi toronyfeljáró elfalazott, alacsony, félköríves nyílása látszik. A külső közelében levő négyszögű mélyedések a hozzávezető falépcső pihenőjének gerendalyukait jelzik. A falmezőn a támpillérhez közeledően nagyon keskeny félköríves rézsüs ablak nyílik. Azonos elhelyezésű és formájú társa a nyugatra eső falmezőben található. E másik falmező keleti szélén bontakozik ki a székesegyház egyik legértékesebb részlete: a déli kapu.

A rendkívül díszes, széles és vaskos arányú *kapuzat* első pillantásra áttekinthető szerkezettel készült. A béllet két falhasáb és két oszlop váltakozásából tevődik össze. Ennek megfelelően a félkörösen záródó ívbélletben két profilozott hasábos és két hengertagos rész különböztethető meg. A belső oszlopokhoz már az ajtónyílás kerete csatlakozik, amelynek egyenes szemöldöke felett ugyancsak félkörívű alakos ívmező látható. Az egy lépcsőfok magasságú külsővel egy szintben a kapu talapzata ferdén kifelé szélesedik. A béllet egységes lábazata talplemezen álló, fejlett attikai formát mutat. A két kellemes ívelésű párnatag közötti horony külön szögletes tagozattal válik el. Ez a profil az érett román stílusról tanúskodik. Az oszloplábazatokat négybordás, csúcsban végződő, a párnatagból a talplemezhez hullámosan simuló, erősen stilizált saroklevelek ékesítik. A keleti külső oszloplábazatnál ugyanezt a szerepet két csúcsával érintkező tölgylevél tölti be. Az elvont és valós ábrázolás ez eldugott helyen történő szembeállítására figyelemre méltó tünet. A falhasábok éle vályúzatos. A mélyedés peremén vékony hengeres tagozat fut, amely alul és felül nagy hurkot vetve félpalmettákban végződik. Az oszlopokat rendkívül finoman faragott, aprólékos ékítmény borítja. A külső oszloppáron a hármasszalagfonat kicsi, a belsőn nagy köröket alkot. A kis körökben hatszirmú virágok nyílnak. A körök közeit négyszirmú virágok töltik ki. A belső oszloppár nagy köreiben hosszúkás, részarányosan elhelyezett félpalmetta-párok közé fogott palmetták jelennek meg. A körökön kívül is félpalmettákat találunk. Az oszloptörzset a fejezettől sima és keskeny nyaktag választja el. Az oszlopok és falhasábok fejezete egységes. Az aprólékosan, de ugyancsak laposan faragott, sarkaikon csigásan kihajló akantuszlevelek a felül enyhén szélesedő oszlopfőkhöz szorosan simulnak. A részarányosan elrendezett, csúcsaikkal érintkező levelek közötti szabályos kis mélyedések igen szép negatív folthatással élénkítik a levélbarázdák párhuzamosan ívelődő rajzát. A fejezeteket az ívbélletektől egyszerűsített, fordított attikai metszetű, lapos párkány választja el. Az ívbéllet díszítése azonos a kapu oldalrészeinek ékítésével. Eltérés annyiban

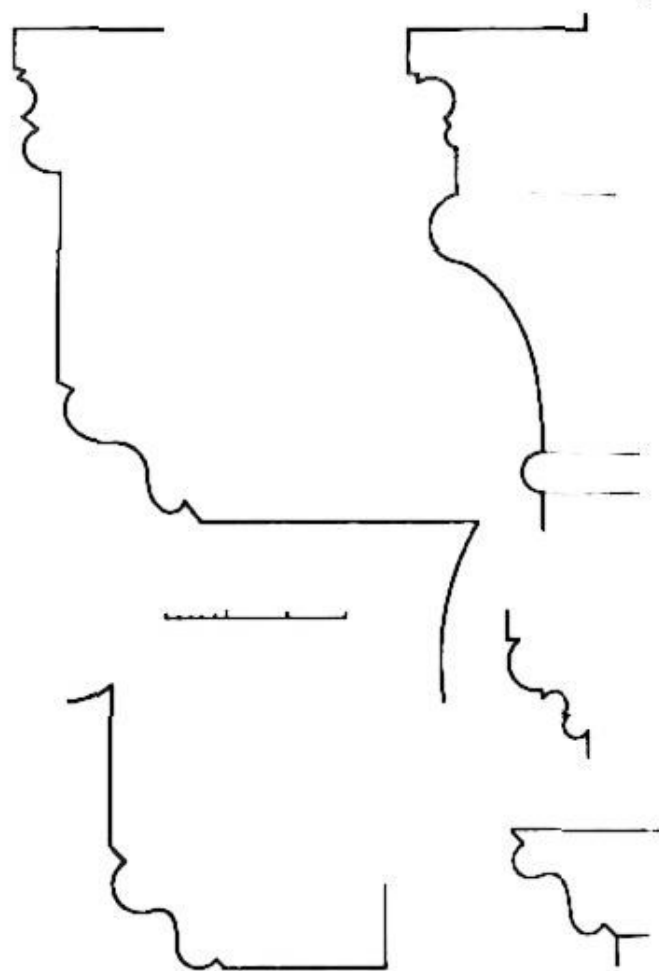

7. kép. A déli kapu nézete, metszete és alaprajza, valamint a XI. századi oromzatdombormű (Lux Géza)

van, hogy a széles nagyobb ív külső felén is finom hármastagolás jelentkezik, és a falhasáboknak megfelelő ívek vályúzatának végén a hurkolósos palmetta-dísz hiányzik. Az ívmezőben középen Krisztus áll egy szakállas és egy borotvált arcú apostol között. A ruhás félalakok fejét dicsfény veszi körül. Az apostolok dicsfényének magasságában egy-egy felpalmettán ülő madár fordul Krisztus felé, aki baljában könyvet tart, jobbát áldóan emeli fel. Dicsfényében kereszt látszik. Az apostolok is áldást osztanak. A kapu díszítményeihez képest az ívmező alakjait a szobrász sokkal erősebb plasztikával faragta ki. E hatást jelentékenyen fokozza

a dicsfényes fejeknek az ívmező lapos kerettagozása elé való emelése, így a domborművívű ábrázolás némileg térbe kerül. A szűk térhez képest nagy alakok nemcsak síkban, hanem térben is bizonyos feszültséget keltenek. A dús, lapos ornamentikával körülvelt dombormű központi elhelyezésén túl még ezáltal is külön hangsúlyt kap. Az említett többretű ellentét a románkori művészet kiegyensúlyozott ünnepélyes kompozíciójában mégis egységgé nemesedik. — A jelenleg elfalazott kapu felett, a kapu miatt a többinél kisebb rézsűs ablak nyílik. Záródása az ívsoros párkányba benyúlik. Ezért egy ív kimarad és a két szélső ívet egyenes vonal köti össze. Ez a nehézkes megoldás a kapu, ablak és párkány szabálytalan, esetleges kapcsolatára még inkább felhívja a figyelmet.

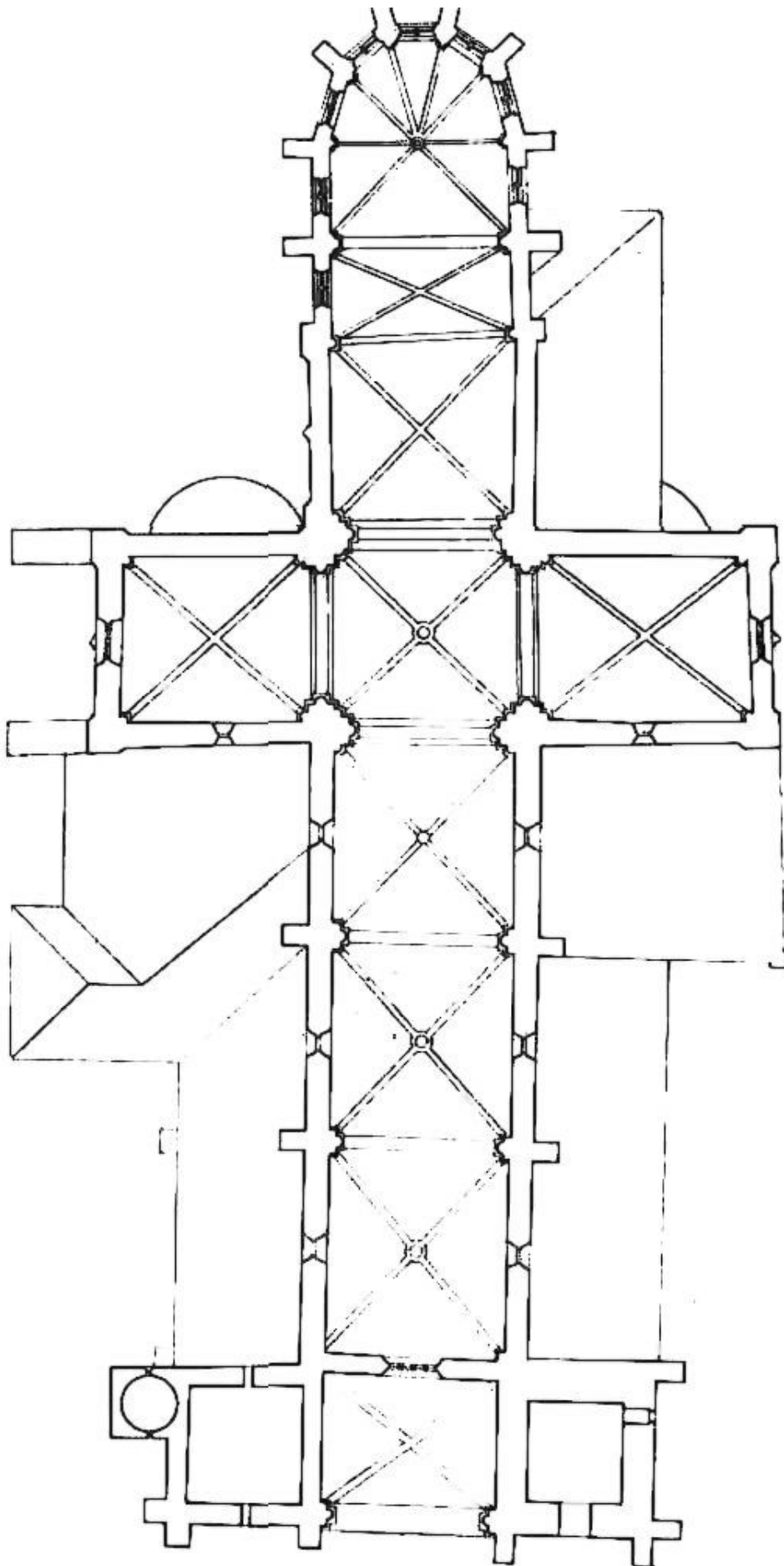
A déli mellékhajó nyugatról számított utolsó két boltszakaszához az úgynevezett *régi sekrestye*, egy boltszakasz széles építménye csatlakozik. Alul fejlett attikai profilú, szép arányú lábazat húzódik, amelynek határozott hármastagolása a mellékhajók és nyugati tornyok lepusztult és elmosott profilú lábazatának eredeti formáját őrizte meg. A régi sekrestye nyugati oromzatos homlokzatát alul egy hosszú, félköríves rézsűs ablak, felül egyszerű tölcseres körablak töri át. A háromszögű oromzat vonalát erőteljes attikai metszetű párkány s alatta növekvően emelkedő, ugyancsak lekerekített végű ívsor hangsúlyozza. Ez utóbbi tagozása a mellékhajó párkányívsorának felel meg. A sekrestye déli homlokzatára enyhe kiugrású, külön lábazatos sarokfal-sáv vezet át. A két boltszakaszt kívül egyszerű falsáv választja el. Mindkét falsáv külön lábazattal rendelkezik. A déli nézet két hosszú félköríves ablaka közül a nyugati alatt első pillantásra a fejedelmi kapuval egyező, újonnan faragott, elfalazott kapu látható. A fő és részletformák teljesen azonosak. Eltérés csak az oszlopok felületdíszítésében (a külső páron hármastagolással szalag csavarodik fel, a belső pár kör alakú szalagfonatát a fejedelmi kapuénál szélesebb, kissé más arányú palmetták töltik ki) és abban van, hogy a tölgylevélpár kétszer, a bal külső és jobb belső oszloplábazatnál jelentkezik saroklevélként. Ezekről eltekintve, a sekrestyekapu a fejedelmi kapu másolata. A felette nyíló ablak a kapu tengelyétől kelet felé eltér, részaránytalan elrendezésű. Az ívbéllet felső párkánya az ablakba belevág. A főpárkány alatt a már ismert formájú félkörívsor húzódik, amely a falsávokra nem terjed át.

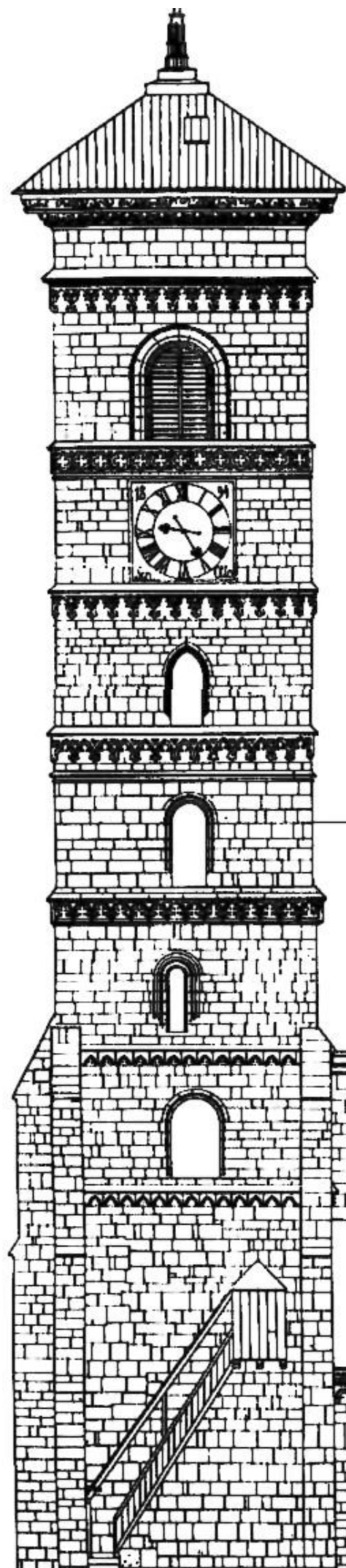
8. kép. A déli kapu belletének metszetei
(Herzig Jenő)

A bádofedésű mellékhajó és régi sekrestye felett húzódik a cseréphéjazatú, hatalmas *főhajó*. A mellékhajó támpilléreivel egy vonalban emelkednek a kétosztású, alsó lépcsőjükben háromszögű oromzatos főhajó-támpillérek. A boltszakaszok közepén egy-egy aránylag széles, rézsűs félköríves ablak nyílik. A főpárkány fordított attikai metszetű gazdag tagozással.

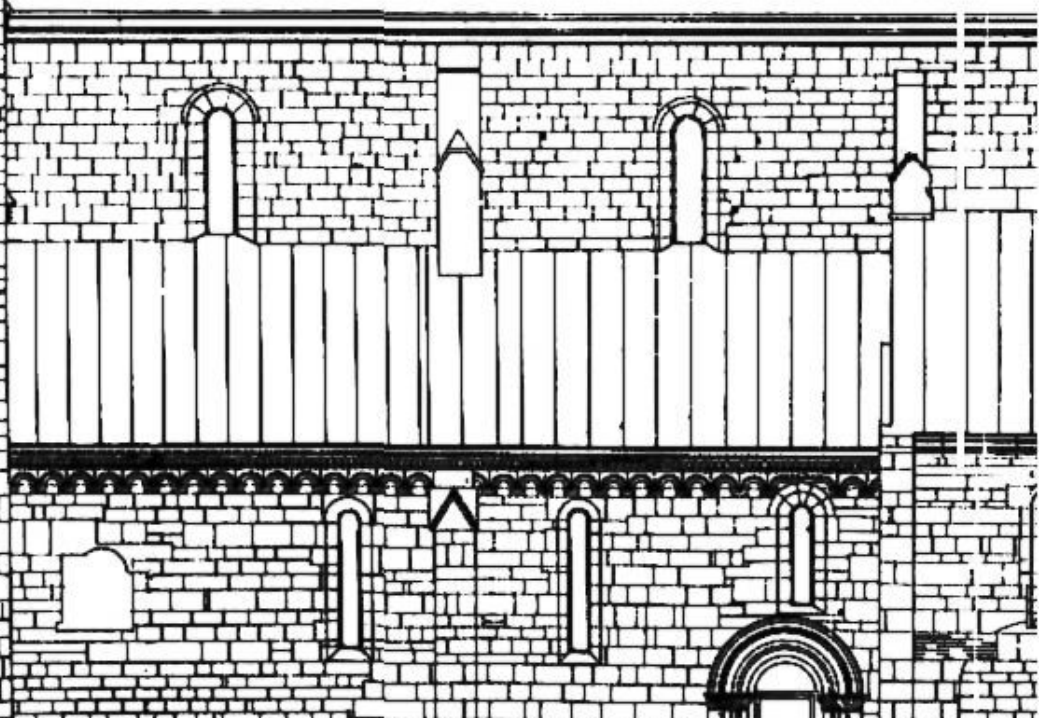
Az ugyancsak hód farkú cseréppel fedett *keresztahajó déli szárnyának főhajó-*

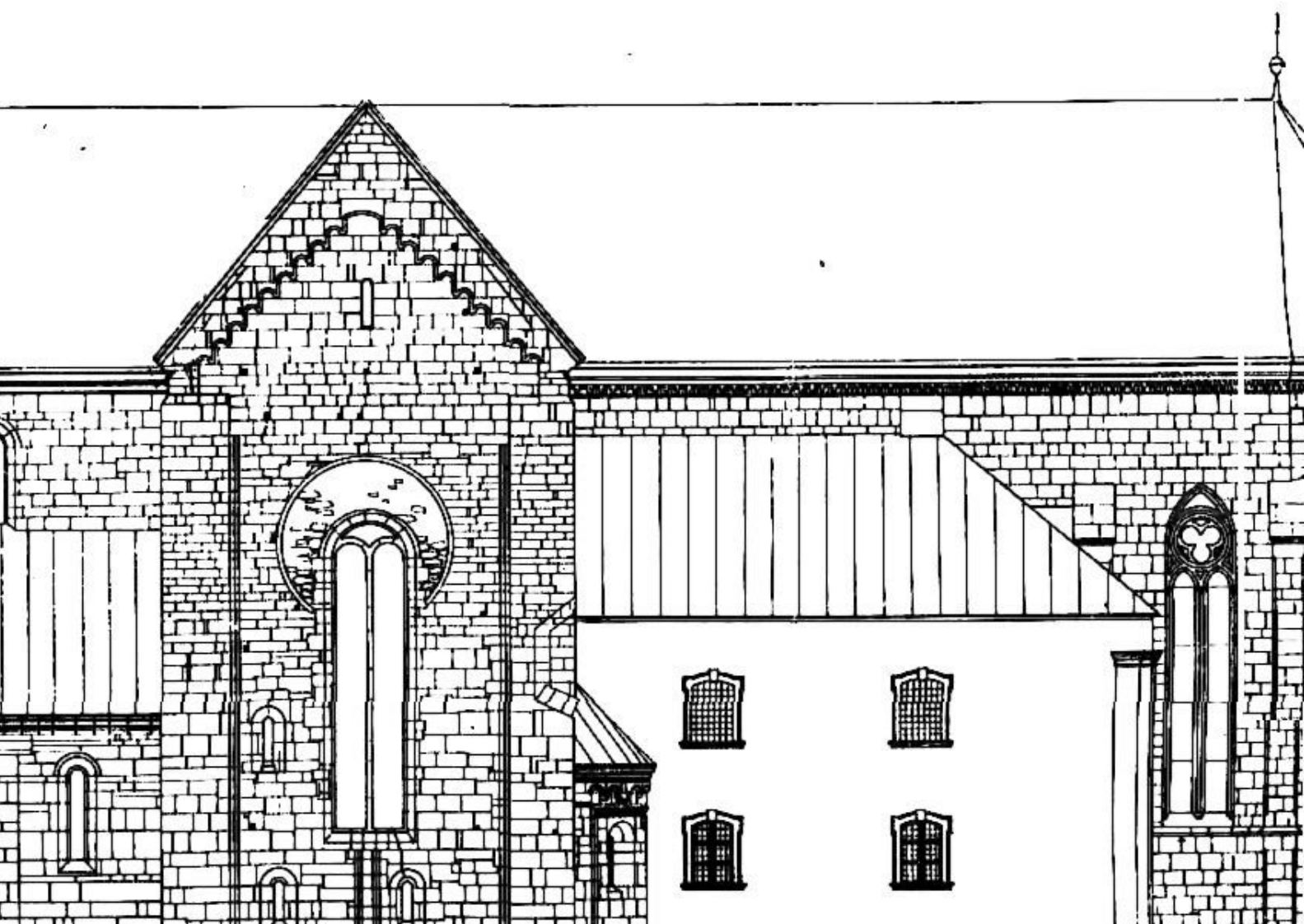

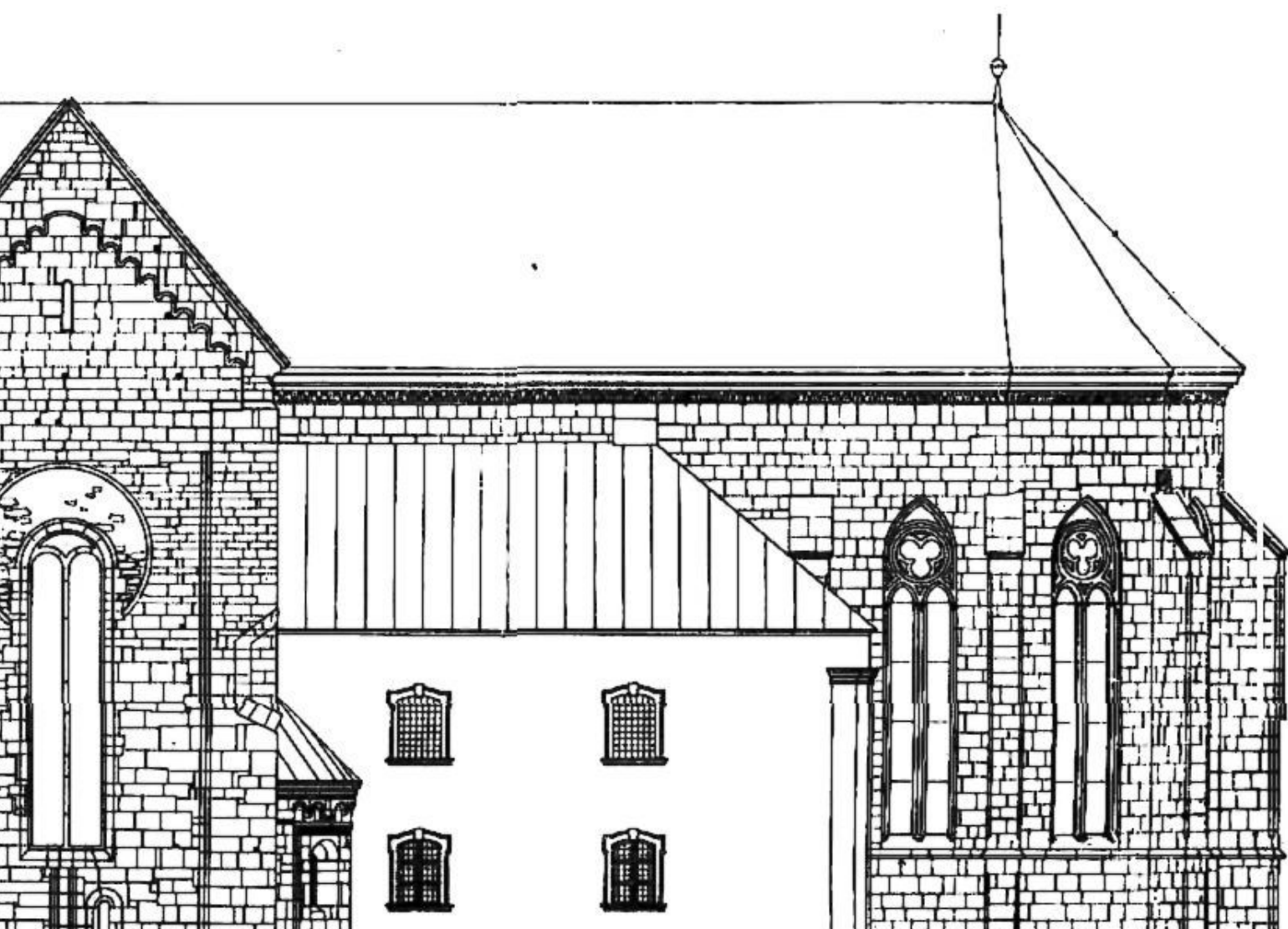
9. kép. A székessytemplom emeleti alaprajza (Lux Géza)

6. kép. A déli homlokzat (Taux Géza)

boltszakasznyi szélességű, a főhajóval egy magasságú építménye lenyűgöző látványt nyújt. A tömör nyugati emeletfalat csak egy, a főhajóéhoz hasonló, félköríves ablak töri át. Azt és a keleti falsíkot fűrészfogas ívsoros párkány zárja le. A sarkokon a régi sekrestyével megegyezően, de a méretnövekedésnek megfelelő nagyságú és erőteljesebb falsávok jelennek meg, amelyek a déli nézetben különösen határozottan érvényesülnek. A széles falsávok befelé három lépcsővel simulnak a falfelületbe. A korai meredek attikai lábázat alul még külön lépcsőn álló vastos párnatagról indul, és végighúzódik a sarokfalsávokon csakúgy, mint a középső karcsú fél-oszlopban végződő falpilléren. E faltagolás a lábázat sokszorozódása által még feltűnőbb. A hatalmas falfelületet a földszinten és emeleten két-két kis rézsűs félköríves ablak töri át. Mintegy félmagasságban a középső falpillér megszakad, hogy helyet adjon a nagyméretű, rendkívül finoman kidolgozott, változatos kiképzésű *rózsaablaknak*. Az ablak két koncentrikus küllőrendszerből áll. A belső kis körben minden küllő külső belső felületén egy-egy kehely fejezetű, meredek attikai lábázatú fél-oszlop jelenik meg, meglehetősen lapos faragásban. A fél-oszlopokat félkörívek kötik össze, amelyek találkozásait a fejezetek felett bevéselt hármassívminta hangsúlyozza. A belső kör külső felületére támaszkodik a belsőnél jóval plasztikusabban kidolgozott és nagyobb méretű külső küllőrendszer. A küllők nagy bimbós, palmettás, igen változatosan kialakított 12 fél-oszlopot hordanak. Sarokleveses lábázatuk fejlett attikai metszetet mutat. Az oszlopfők bimbói közötti íves peremvonal alatti teret többszirmú virág tölti ki. Máshol a leveles díszítés csavart vonalban tapad a fejezethez, palmettaszerű végződéssel borítva a sarokbimbókat. A fejezetek és az ablakperem között 12 félkör közvetít. Ellenkéntben a belső körrel, ahol a körívek az oszlopfőkből indulnak, kívül a félkörök csúcsai érintkeznek a fejezetekkel, vagyis a félkörök a fél-oszlopokhoz képest homorúak. A körablak külső béléte két hengertag között nyolcágú, csúcsukkal gúlaszerűen kidomborodó csillagsorral ékes. A rózsaablak a középkori Magyarország egyik legkorábbi, még román részletformákból felépített és az esztergomi királyi kápolna körablakával egy művészi minőséget mutató e nemű példája.

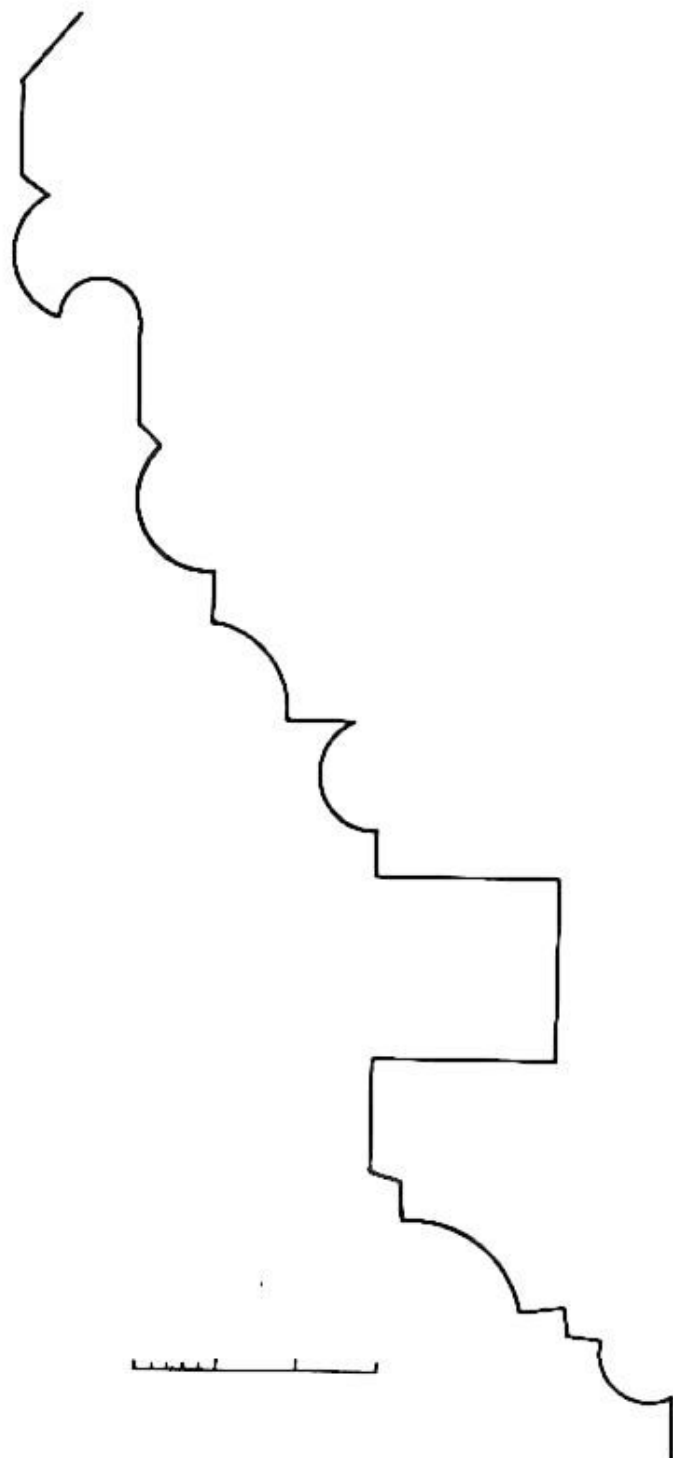
A sarok-falsávok középtáján a felső résablak-pár záródása vonalában kőcsonkok látszanak, mintha oda hajdan valami építmény csatlakozott volna. Nemcsak a középső falpillér, hanem a sarokfalsávok is befejezetlenül végződnek. A háromszögű oromzat indulása alatt egy méterrel a falsarkok levágódnak. E toldás felett indul el az oromzat háromszögének megfelelően lépcsős emelkedésű ívsor, amelynek két menetét fenn egy nagyobb ív fogja egybe. Az ívsor felett annál meredekebb vonalú, erőteljes oromparkány hangsúlyozza a kereszthajó déli szárnyának lezáródását. Az ívsor és az oromparkány vonalának eltérése az oromzat magasztására vall. A déli kereszthajó keleti oldala azonos a nyugatival, de a felső nagy félköríves ablak helyett csak a falsarok mellett nyílik egymás felett a déli homlokzat ablakaival azonos és velük egy magasságban levő két rézsűs román kisablak. Mellettük indul ki a kereszthajó keleti oldalához simuló, félköríves déli mellékszentély.

A *mellékszentélyt* két sarok-falsáv közé egymástól egyenlő távolságban levő két falpillér, három egyforma nagyságú falmezőre osztja. A kettős lépcsőzésű falpillérek, közepén fél-oszlopok duzzadnak. A mellékszentély lábazata a kereszthajóéval azonos. Ez is határozottan kiemeli a plasztikus felület függőleges osztóit. A középső két falpillér fél-oszlopfői nehezkesebb alapformájuk ellenére is igen jól hatnak. Különösen szép a dél felé eső, áttört faragású, levelekkel sűrűn borított fejezet. A másik oszlopfőt akantuszlevelek borítják, amelyek a sarkokon és a közepen bimbósan végződnek. Az oszlopfők nyaktagja alatt két oldalon egymásra merőlegesen félköríves tükrű tagozatpár jelenik meg, amely alul és felül a falpillér két lépcsőzetének megfelelő indítást, illetve lezárást ad. Ugyanezek a sarok-falsávok belső felén azonos megfogalmazásban, de eltérő díszítéssel ismétlődnek. A félkörívekben lapos faragású stilizált levéldísz, illetve szalagrácsban levő többszirmú virág jelenik meg. A tagozatok önmagukban

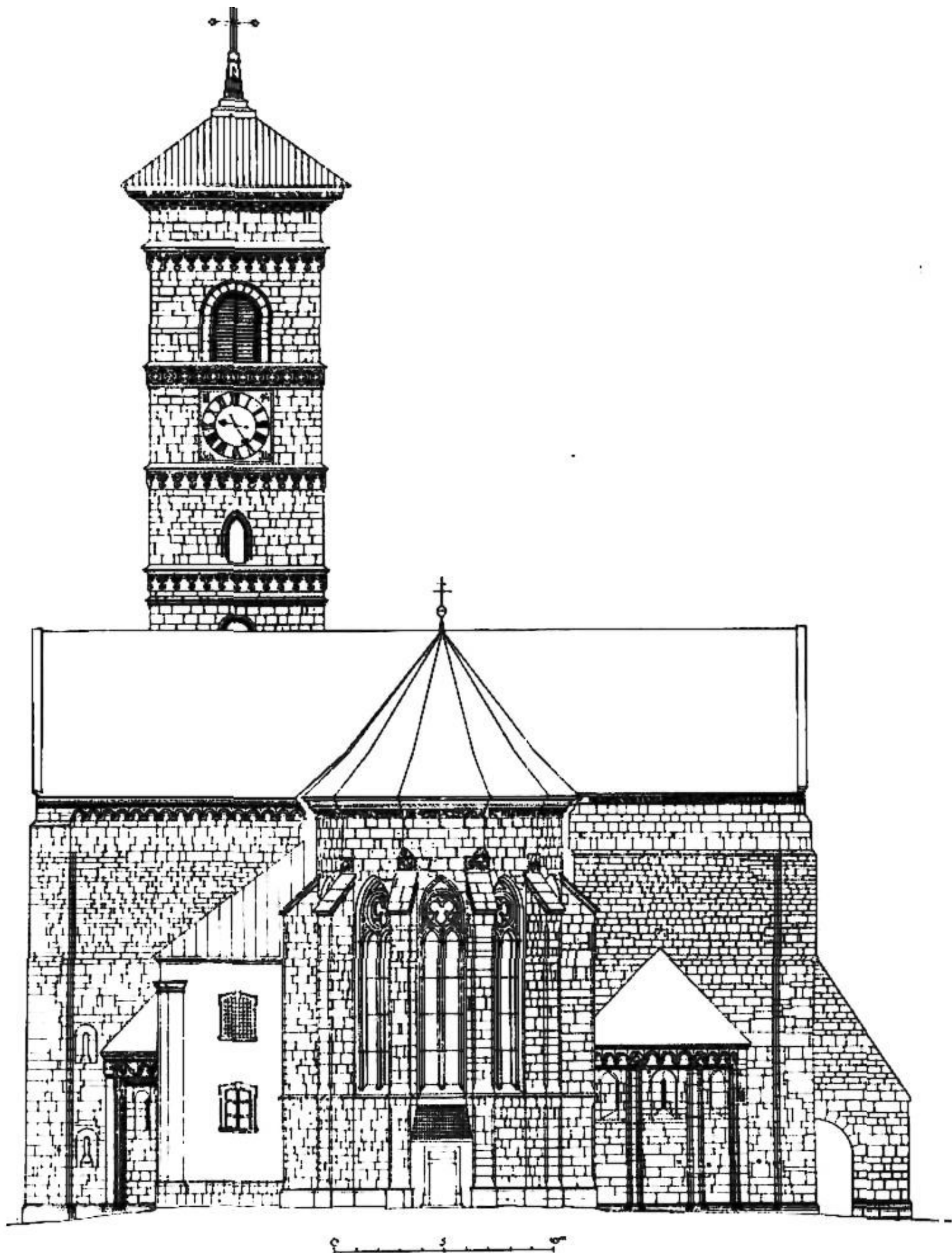
gömbszelvényes oszlopfőkhöz hasonlítanak, az egész elrendezés viszont erősen emlékeztet a kapuzatok falhasábjainak éldíszítésére és így közeli rokonságban áll a fejedelmi és a régi sekrestyébe vezető déli kapuval. A három falmezőt fenn egy-egy rézsűs félköríves román ablak töri át. A középső alatt két oldalt egy-egy bikára ugró oroszán szinte teljes plasztikájú, művészi színvonalú szoborcsoportja lepi meg a szemlélőt. A sérült baloldali (a fejek hiányzanak) eredeti, a másik rekonstrukció. Az ablakok falsíkja tulajdonképpen mélyített tükör, amelyet alul az erőteljes lábazat, oldalt a falsávok és falpillérek, felül a rendkívül gazdag, térbe dagadó párkány határol. A párkány vezet át közvetlenül az ablakfeletti lapos saktábla díszhez. Felette henger és egyenes tagozatokból, valamint mély horonyból álló keret látható. A gyönyörű ívsoros párkány minden egyes falmező közepén egy-egy széles homorú ívet vet. A két falpillér oszlopfője felett az ív fordított kockafejezetben végződik, amelynek félkörívű mezejét részarányos elrendezésű félpalmették és levelek között előtűnő szőlőfürtök ékesítik. A középső levél felett rozetta virágzik. A szép faragású és szokatlan díszítés lényegében az oszlopfőket keretelő, félköríves tagozatokkal egyezik. Az ívsort fűrészfogsor és igen változatos rajzú, plasztikus árnyékhatású főpárkány zárja le. A félkúp alakú tető faragott kőből készült.

A FŐSZENTÉLY

A mellékszentély belső végződése mellett csatlakozik a *főszentély* a kereszt-hajóhoz. A szentélynégyzet sarkán a kereszthajót jellemző, két lépcsővel a falsíkhöz tapadó falsávot ismét megtaláljuk. A sima és tömör falat csak egy kis félköríves résablak töri át. A falindításnál, a déli mellékszentély által takart, eldugott helyen, annak tagoló oszlopfejezeteivel kb. egymagasságban van befalazva egy végével befelé csavarodó, akantuszlevél domborművével ékes kis kő. A főpárkány a főszentély négyzetén és a főszentélyen himbósoros. A szentélynégyzet első harmadától a főszentély záróboltozat-szakasza kezdetéig terjed az egyszerű, barokk stílusú, emeletes, bádog héjazatú *sekrestye*. Magas lábazatát a románkori profillal alakították ki. Falai egyébként

10. kép. A déli mellékszentély főpárkányának metazete (Csányi Károly)

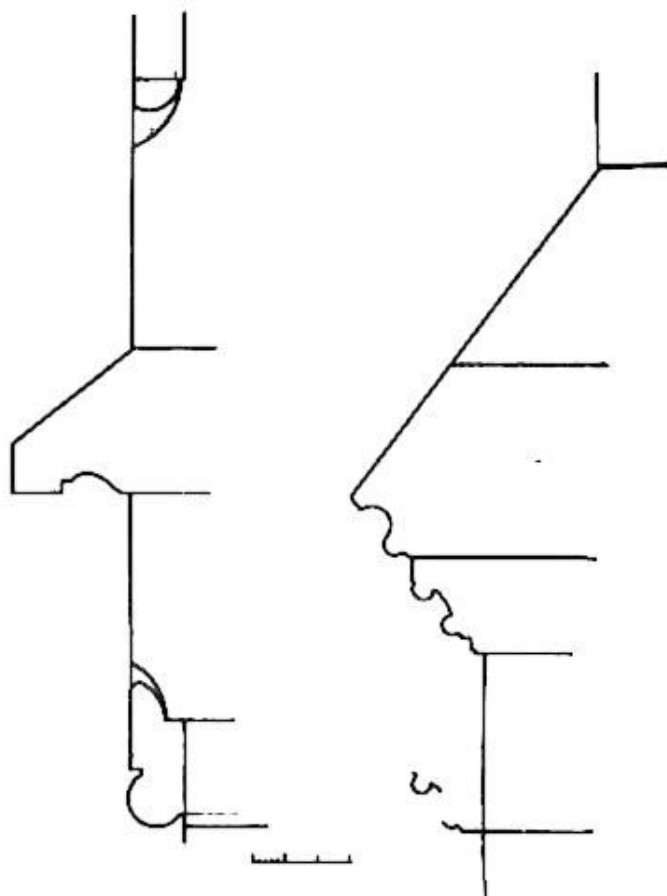

11. kép. A székesszegyház keleti homlokzata (Lux Géza)

vakoltak. Keleti fala felett kivehető a sekrestye által elépített középkori támpillér teteje. A keleti fal lábánál régi alapfalrészlet mutatkozik. A délkeleti sarkot hármás, lapos, jóval az ereszvonaltól végződő falpillérköteg hangsúlyozza. A kőkeretes, füles, záróköves, felül lapos szegmentívvel záródó ablakok részben vasrácsosak.

A hosszú *főszentély* a fő- és kereszthajóval egy magasságban emelkedik. Két részből áll: a román kori szentélynégyzetből és az ahhoz csatlakozó igen gazdag megjelenésű koragót záródásból. A két épületrész elkülönülését a déli oldalon a hozzáépített barokk sekrestye elmosza, csak a sekrestye tetőgerince felett látszik egy rövid falsarok. A koragótikus főszentélyt háromnegyed magasságig felnyúló, övpárkánnyal osztott, karcsú, de tömör támpillérek tagolják. Két egyenes szakasz után következik a féltízszögű záródás. Valamennyi támpillérrel kiemelt falszakaszt egy-egy magas, összesen nyolc csúcsíves ablak töri át. A déli oldalon a szentélynégyzészög felé eső utolsó ablakot a sekrestyével nyomtalanul elépítették. A támpillérek és a fal alján aránylag magas lábazat húzódik, amely egy felső szögletes kis lépcsőből és egy alsó erőteljesen kidomborodó hengertagból tevődik össze. Emeletmagasságban húzódik az erős ugrású, alul hornyolt vízzel ellátott övpárkány, amely ugyancsak az egész koragótikus főszentélyt körülfutja. A támpillérek élei az övpárkány felett és alatt vályúzóttak. A vályúba keskeny hengertag simul. A vályúk alul és felül csúcsosan végződnek. A záródás két középső támpillér között egyszerű, félnyeregvetős, cserépfedésű toldalék található. Sima kőkeretes, felülvilágító, szögletes ajtaja a támpillérek külső síkjának vonalába esik. Az ajtó a kriptába vezet le. Szemöldökzárókövébe 1808-as évszám van bevésve.

A hatalmas, magas, csúcsíves ablakok enyhe rézsűjében igen szép arányú, nemesen kialakított kőrács jelenik meg. A viszonylag vastag osztósudárhoz féloszlop simul, amely az ablaknyílás két oldalát keretelő azonos kiképzésű, leveles fejezetű és egyszerű lábazatú féloszlopokkal az ablakokat két karcsú csúcsíves részre osztja. A csúcsívpár felett a záródást erőteljes kör tölti ki, beleírt három karéjjal. Az alul pálcátagos, öblös horonnyal kiképzett támpillér-fedőlapok felső éle és az ablakcsúcsok egy vonalba esnek. A szentélyvégződés négy utolsó támpillére felett egy-egy dombormű van befallazva. A két szélső ülő angyalt, a két középső a háromkirályokat és Krisztus születését ábrázolja. A dél felé eső angyal baljában keresztet tart. A királyok félalakjai igen mozgalmas csoportot alakítanak. A középső király szembe fordul, két társa féloldalnézeten jelenik meg. A baloldali felfelé néz, jobbában háromágú kormánypálcát, baljában az ajándékot tartja. A jobboldali balkezével felfelé mutat, jobbában — miként a középső — az ajándékot tartja. Az alakok ugyan még a román stílusnak megfelelően egymástól elszigetelten állnak, bennük mégis bizonyos tartalmi és formai kapcsolat

12. kép. A főszentély övpárkányának és a csonkatorony övpárkányának metszete (Csányi Károly)

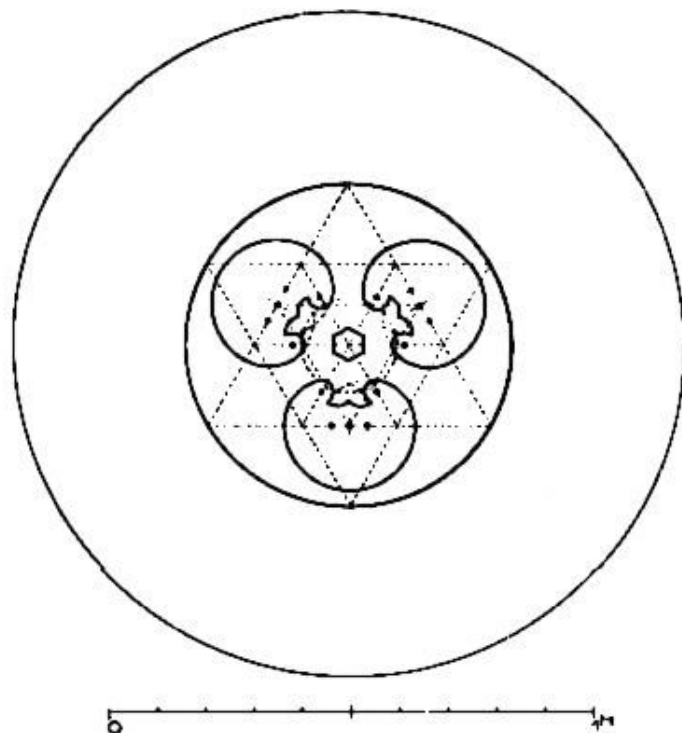
13. kép. A főszentély főpárkányának metszete és másodlagos elhelyezései domborműveinek rajza (Csányi Károly)

már jelentkezik. A hosszú téglalap alakú domborművet barokk kagylódísz koronázza, amely a másik csoportkompozíció felett is megismétlődik. Krisztus születésének jelenetében az oldalon fekvő, nézővel szembeforduló Mária uralkodik. Tőle balra a jászolban nyugszik a kis Jézus, akit két állat melenget lehellelével. Mária lábánál ül Szent József. A domborművek nyilvánvalóan másodlagos elhelyezések.

Az egész főszentélyt fenn bimbós főpárkány zárja le. A záródás középső oldalán meglepően változatos fríz húzódik. Állati szörnyek és emberi torzalakok ilyen gazdag sorozata ritkaság a középkori Magyarország egykorú anyagában. A fríz már az ötszögű záródás első, dél felé eső oldalának végén kezdődik. Ábrázolásai a következők: saját farkába harapó, egymás felé forduló sárkánypár, női fej alatt torzálat, állattal küzdő férfi, két lábát egymásnak vető, emberfej haját tépő torzalak, egymásfelé forduló sárkánypár, három állatalak, griff és sárkány harca, csavartfarkú sárkány, egymással szembenülő majmok, repülő alak, torzalakok oroszlánnal, négy női mellkép, két meztelen, egymásnak háttal ülő nő férfifejet tart, fekvő oroszlán, egy alak hajánál fogva tart egy másik alakot, szörnyvel küzdő ember és kentaur, négy vadállat, három majom, vadállat feje. A fríz kétségtelenül heves küzdelmet ábrázol, amely mesés szörnyek és torzalakok közt folyik. Az alakok és csoportok ugyan egymástól külön állnak, az ikonográfiai program mégis egységesnek látszik és alighanem a kárhozatot, a gonoszok bűnhődését ábrázolja. Látszik azonban, hogy eredetileg nem a mostani összeillesztés szerint és nem erre a helyre készült. A fríz erőteljes, finoman tagolt főpárkány koronázza.

A főszentély északi nézete a sekrestyével megzavart délivel szemben tisztán érvényesül. A záródásnál jól megfigyelhető, hogy a főszentély falát jelenleg burkoló és a többi kváder-

faltól színben és anyagban világosan elütő szürke kváderreteg a falmagtól és az alapfaltól tetemesen előreugrik — a főszentély-fal átépítésének világos bizonyítékaként. Az északi oldalon a szentélynégyzet és a koragótikus záródás ütközése is zavartalanul érvényesül. A szentélynégyzet határozottan kiemelkedő falsarka mögött a záródás visszaugrik. Ez utóbbi külső szélessége tehát a régebbi szentélynégyzetnél kisebb. A kettő közötti különbséget ezenkívül az eltérő burkolóanyag mellett a lábazat is jelzi, amely a szentélynégyzetben a déli kereszt-hajó és déli mellékapszíz lábazatával egyezően attikai metszetű és a főszentély záródásánál lényegesen alacsonyabban húzódik az északi mellékszentélyen és a kereszthajó északi szárnyán át a Lászkápolnáig. A szentélynégyzet északi lábazata különben beosztásában követi a kereszthajó északi és déli homlokzatát. A falsarkok és a középső falpillér itt is befejezetlen, végeik felett három kősrnyi magasztás és a bimbós frízű főpárkány következik. A falpillértől balra fenn, hozzá közel tölcseres béléttű kis körablak látszik. A nyílás háromkaréjos elrendezésű. A körablaknál jóval alacsonyabban a falpillértől jobbra kis félköríves részsűs résablak helyezkedik el.

11. kép. A szentélynégyzet északi körablaka

AZ ÉSZAKI HOMLOKZAT

A kereszthajó északi szárnyának keleti fala teljesen nyílásnélküli. Falsarka a délinél alacsonyabban maradt meg, úgyhogy az északi szárnyon lényegesen több a későbbi felmagasztás, illetve kiegészítés. A főpárkány a főszentély bimbós frízét folytatja. A kereszthajók felső részének utólagos kialakítása a keleti nézetben érvényesül legvilágosabban.

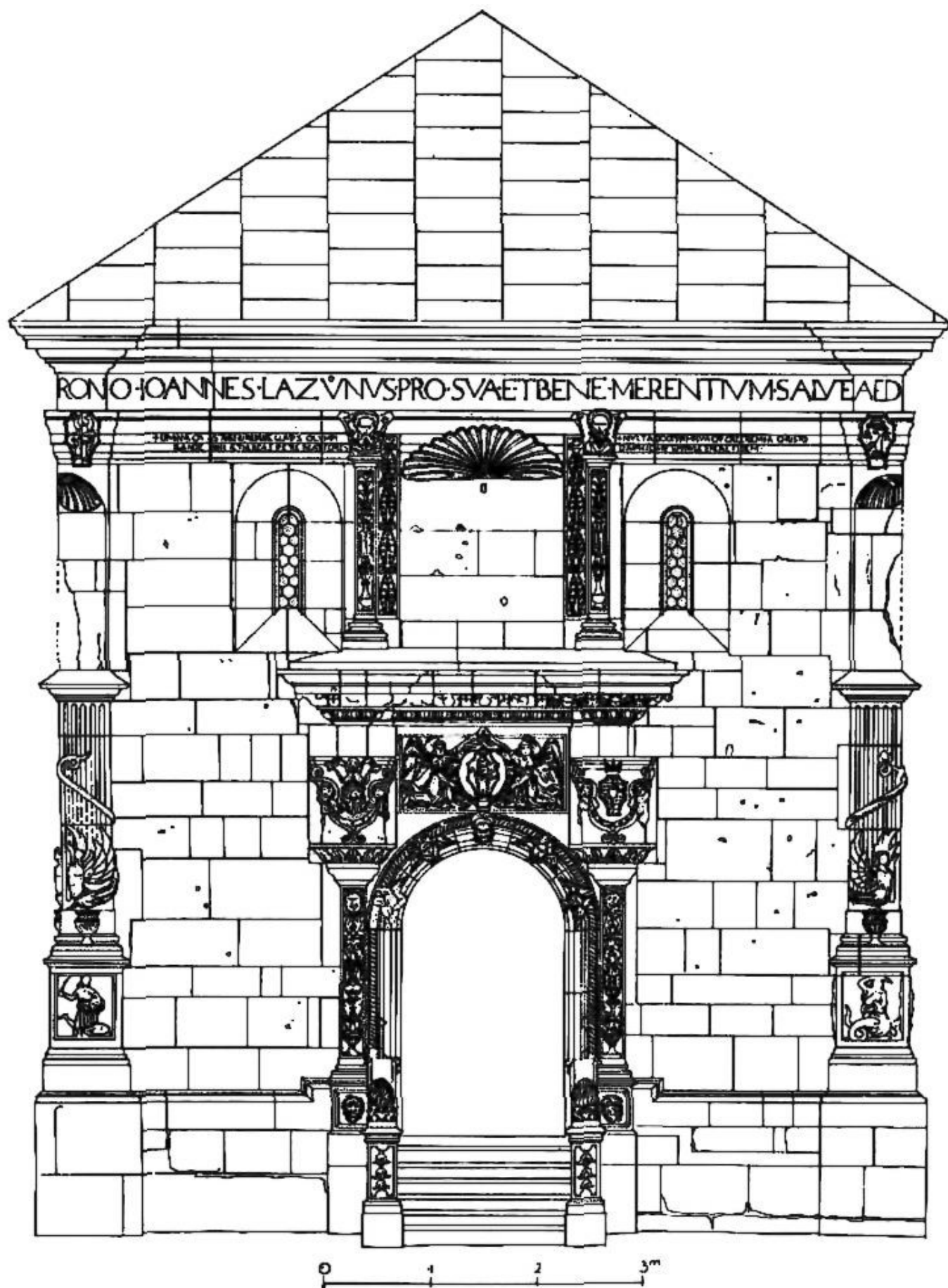
A déli oldallal azonos elhelyezésben és felületelrendezésben csatlakozik az északi kereszt szárnyhoz az északi mellékszentély. A három résablak felett gyönyörű áttört fríz halad. A díszítés váza kört megközelítő hullámvonal. Az indákra sűrűn tapadnak plasztikus levelek és félpalmetták. Közöttük elszórtan szőlőfürtök bukkannak ki. A középső ablak záródását három, fejével egymás felé fordított állat emeli ki. Fülük háromszöget alkot. Bár a művész mindegyiknek csak egy fület faragott, ezeket úgy helyezte el, hogy látszólag mindegyiknek két füle van. Az állatok felett négyszirmú virág nyílik. Az alakos csoport mellett levő gyöngös ereztű akantuszlevél-faragvány külön kőből készült és a frízbe szervesen kapcsolódik be. A frízeket egymástól a déli apszisszal azonos falpillérek választják el. Ezek féloszlopainak fejezetei a délivel ellentétben fejlett bimbós megoldást mutatnak. A levelek közepét hangsúlyozó mély erekből négyzetes gyöngysor kandikál ki. A sarokbimbók felett az oszlopfejezet teste ívesen kihajlik. A vékony fedőlemez egy-egy szobor koronázza. A dél felől eső saját fejét kezében tartó, guggoló férfialak, az észak felé eső pedig sárkánnyal küzdő griff. A bajuszos, szakállas arc jellegzetességével szemben a test mintázása elnagyolt és torz. Annál pom-

pásabban van megfaragva a griff. A szörny nyakába mögüle előreugró pikkelyes gerincű sárkány harap. A griff feje, szárnya, felpalmettában végződő farka finoman megmintázott. Az ívsoros párkányba a két oszlopfő által hordott alak benyúlik. A déli mellékszentély fűrészfogsora itt hiányzik. Az észak felé eső falsávon az ablakok középvonalában egy háromalakos, ma már fel nem ismerhető dombormű csonkja látszik.

Az északi kereszthajó északi fala az itt hiányzó rózsablaktól eltekintve lényegében a délivel azonos. Oromzatában a padlásról kereszt alakú szellőzőablak nyílik. A hatalmas falsíkot áttörő, egymás feletti, félköríves rézsűs ablakpár itt lényegesen magasabban van, mint a déli oldalon, ahol a karzat bevilágítása miatt lejjebb került. A kelet felé eső felső ablak keleti oldala mellett falazták be másodlagosan az apostolpár híres domborművét. A belső alak Pétert ábrázolja. Jobb kezében nagy kulcsokat, baljában könyvet tart. Ruháján a redők gazdag ráncokban hullanak le. Szétvetett lábai felett a ruha hullámosan végződik. A széles járomcsontú, erőteljesen megmintázott arc a mélyenülő szemekkel és elálló fülekkel rendkívül jellegzetes. A boltozatos koponyát a gyöngysoros dicsfény emeli ki. A másik apostol alakjának felépítése Péterével egyezik. Fejét dús haj borítja, arca is rokon az apostolfejedelmével. Jobbjában iratszalagot tart, baljával köpenyét húzza össze. Péterhez képest gyengébb kivitelű szobor, valószínűleg az egyik evangelista apostolt ábrázolja. Mindkét apostol fejét ívesen záruló mélyedés emeli ki. Mintha a fülkéknek csak záródása maradt volna fenn. Teljes füлке azonban nem lehetett, mert az alakok, elsősorban Péter apostol, nem fértek volna el. Az apostolpárral egy magasságban a másik felső résablak jobb oldalán oroszlánhoz hasonló, hosszúfarkú vadállat domborművét helyezték el. Az ablak alatt pedig egy szakállas ülő férfi domborműve látszik. Valószínűleg prófétát ábrázol. Az északi kereszthajó két szélső falsávjára merőlegesen, a falsáv teljes szélességében két nagyméretű támpillér épült. Felül az apostolpárig nyúlik fel. Lenn a pillér testét mintegy emeletmagasságú széles ív töri át. A teljesen dísztelen támpillért hosszú, meredek fedőlap zárja le. Alul késői, menedékes attikai lábazat tagolja.

A kereszthajó északi szárnya himbós frízű nyugati falának emeletén egy félköríves nagyobb résablak nyílik. A fal alsó részéhez csatlakozik a hajdani *Szent Anna-kápolna* Várdai Péter erdélyi püspök által épített északi zárófala, amely a kereszthajó északi fala elé ugrik. A falat alul nagy lekerekített talapzaton nyugvó attikai lábazat szegélyezi. Felületét közepén ugyanolyan falpillér osztja kétfelé, mint a mellékszentélyeket. A féloszlop lábazata sarokleveles. A két falmező közepén egy-egy nagy, enyhe rézsűjű, széles félköríves ablak jelenik meg. Felül igen változatos, lemez-, pálca- és kimatagokból alakított, golyvázott reneszánsz párkány húzódik, amelynek alsó tagozatait az ablakok megszakítják. A fal két sarkát egy-egy egyszerű, lépcsőzött falsáv keretezi, amelyet a párkány bizonyos mértékig kiemel. A kápolna zárófala a román és reneszánsz formák sajátságos keverékét mutatja.

A Várdai-kápolna mellett emelkedik a székesegyház egyik legszebb részlete: a *Lászlai-kápolna*. Maga az építmény téglalap alakú és a nyugati előcsarnokkal kb. egyforma alapterületű. Rövidebb oldalával támaszkodik az északi mellékhajóhoz. A kápolna dús reneszánsz díszítéseinek utólagosan beépített volta mindenütt világosan látszik. A keleti falnak mintegy kétharmadát a Várdai-kápolna zárófala takarja. Csak egy nagy, kitört köríves körablak fele látszik. Az előbb leírt golyvázott párkány a Lászlai-kápolna főpárkánya, amelyet Várdai építkezése átvett. Leggazdagabb a kápolna északi homlokzata. A bejárathoz hat lépcsőfok vezet. A lépcső korlátja és pillérei barokk lapos faragással ékesek. A korlát áttört szalagdíszes. Az alsó pillérpárt ráhelyezett vázaszerű oromdísz emeli ki. A lépcsőkorlát és pillérek szervesen kapcsolódása arra vall, hogy e barokk faragványok eredetileg nem ide készültek és az egyes darabok nem tartoztak mai kapcsolódásukban egybe. A kapu félköríves záródású. Lemez- és kimatagos kerete negyedmagasságban a szokásos derékszögű töréssel végződik.

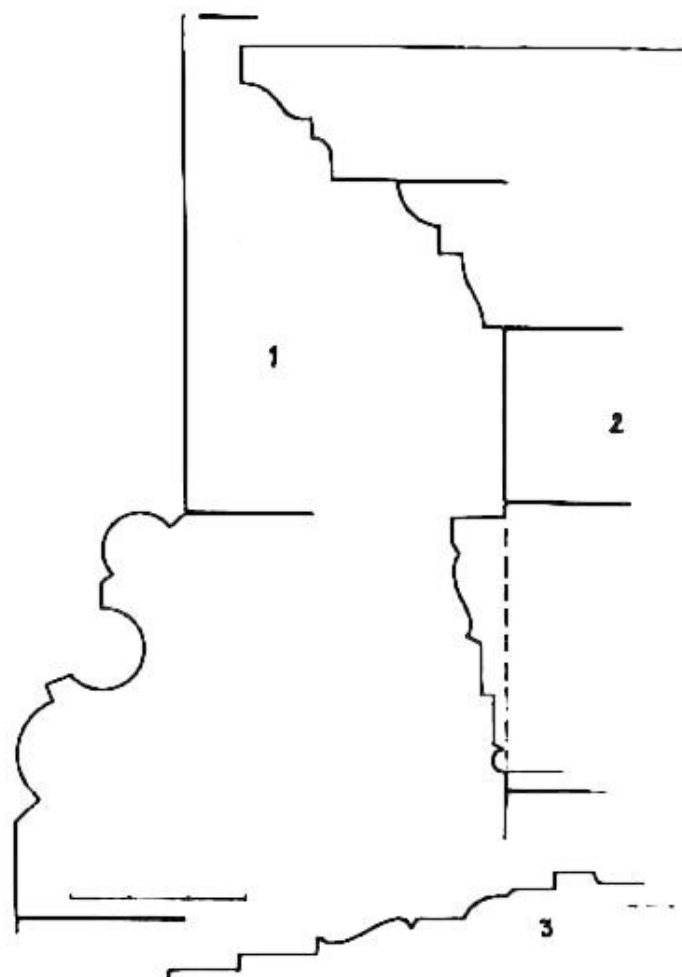
4135

16. kép. A László-kápolna északi homlokzata (Lux Géza)

Kívül sűrű fonadékdísz kereteli. A kapu belső kávját egészen lapos faragású vázából kijövő, egymással lazán összefonódó leveles indadísz borítja. Az indák által keretelt, nagyjából ovális mezőket hosszú stilizált virágok ékesítik. A záradékok dicsfényes, szakállas Krisztus-fej hangsúlyozza, amelyet két-két hatszárnyú kerubfej vesz közre. A kaput két lapos pillér zárja le, ezek tükrét vázákból, maszkokból és madaraktól összeállított igen gazdag lombard jellegű díszítés tölti ki. A többszörösen tagolt, erősen kiszélesedő, felül akantuszdíszes pillérfőkön kelet felé II. Gyula pápa, nyugat felé Mátyás király ún. lófej pajzsú címere foglal helyet. A címereket füzértartó, erősen hiányos két-két angyalszobrocska veszi körül. Középen két térdelő angyal Geréb László erdélyi püspök diófából faragott címerét tartja. A kapuepítményt alul tojásfüzéres és gyámok közti angyalfejekkel díszes, hatalmas szemöldökpárkány zárja le. Az ajtószárny lunettája még eredeti. A felületet lendületes, mégis kiegyensúlyozott növényi elemekből felépített kompozíció tölti ki. A lapos kiképzésű indákból sarjadó csipkészlélű levelek és ötszirmú virágok a reneszánsz falfaragás fejlett művészetéről tanúskodnak. Legfelső szélén bekarcolt szám (MDXIII) keletkezési évét jelzi.

A kapuszemöldök felett két enyhén kidomborodó pillér által közrefogott, kagylós záradéku fülke nyílik. A pillértükrökben és a fülke keretén lapos faragású, erősen stilizált akantuszlevelekből, virágokból és vázákból álló díszítés látható. A pillérfejek helyén Szent Péter és Pál apostolok dicsfényes, kulcs-, illetve kardpárral jelzett mellképe jelenik meg. A pillérektől jobbra-balra egy-egy félköríves kis résablak nyílik. A sarkokat erőteljes, többször tagolt pillérek emelik ki. A vékony lábukat (két lemeztag közötti párnatag) a sarok-

pillérekre is áttérjed. A sarokpillérek alsó részét mozgalmas és finoman faragott domborművek borítják, mégpedig két nagy és két kicsi. A kelet felé eső pilléren Szent Sebestyén, Mózes a Sínai hegyen, Judit és Holofernes, páncélos álló király, a nyugatin pedig másik páncélos király, Héraklész és a lernai hydra, Sámson az oroszlánnal és kentaur jelenik meg. Az ószövetségi és mitológikus témák sajátosságosan keverednek egymással. A két kardot és keresztes pajzsot tartó király valószínűleg Szent István és László. A sarok pillérek barázdált felső részén vázából kinövő szírének és füzérdíszek láthatók. A pillér teteje eredetileg talapzatként szolgált az épület élén kialakított, félkörívesen bemélyedő, felül kagylóval záródó fülke ma ismeretlen egy-egy szobra számára. A sarokpillérek két oldalán a kagylós szoborfülke felett egy-egy, összesen tehát négy lófej alakú pajzs simul a főpárkány alsó részéhez. A kelet felé eső pillért Perényi Imre nádor és Zápolya János erdélyi vajda, a nyugat felé eső pillért pedig Bakócz Tamás esztergomi érsek és Mátyás király címere díszíti.

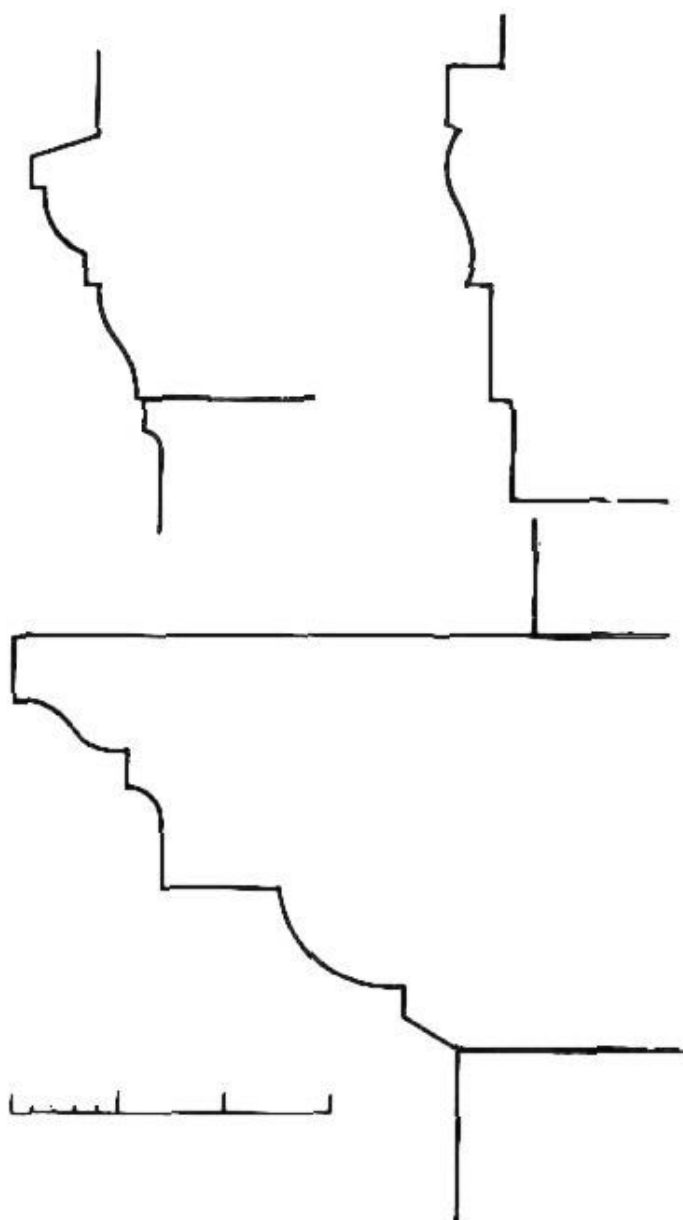
17. kép. 1. A székesegyház eredeti külső lábázatának metszete. 2. A László-kápolna főpárkányának metszete. 3. A kápolna belső ajtajának metszete (Csányi Károly)

A kápolna nyugati oldalának közepét egyszerű, de nemesen kiképzett — most befalazott — ajtó foglalja el. Az egyenes szemöldök közepén Budai Udalrik gyulafehérvári kanonok, a lunettában pedig Sánkfalvi Antal nyitrai püspök címere van. A nyugati oldal tölcseres körablaka keleti párjának elhelyezésével és formáival egyezik.

Az északi mellékhajóból a Lászy-kápolna takarása következtében a délinél több, mint egy boltszakasszal kevesebb látszik. A tornyok és a déli mellékhajóéval egyező lekopott lábazat a Lászy-kápolna mögé befut. A mellékhajó két alacsony támpillére egyszerű rézsűvel zárul. Mindegyik boltszakasznak megfelelően egy-egy, összesen három félköríves, rézsűs, a régi sekrestye ablakaival megegyező méretű ablak található. A mellékhajó falának alsó, ablakok alatti része a középső ablaktól a Lászy-kápolna felé mintegy 10 cm-rel kiugrik a fal felső síkjához és egész nyugati feléhez képest. Az eredeti ívsor nyomai a kelet felé eső ablak felett még most is elég jól látszanak. A fűrészfogsor azonban hiányzik, a főpárkány a déli mellékhajó párkányával azonos kiképzésű. A mellékhajó és a két kápolna bádogfedésű.

A főhajó északi falának beosztása egyezik a déliével. Az eredeti, félköríves nagy ablakok közül azonban csak a nyugati maradt meg. A középső csúcsíves, de kőrács nincsen benne. A kelet felé eső ablak a nyugatival azonos formájú, de sokkal hosszabb. A két főhajó-támpillér közül a keletinek felső része lepusztult. A nyugat felé eső gótikus fiatornyokkal ékes.

A csonkatorony keleti és északi felső nagy ablakainál a bimbós fejezetű sarokoszlopocskák sérülten bár, de annyira megmaradtak, hogy az ablak eredeti kettős elrendezése általuk bizonyítható. A középső oszlop ugyan mindkettőn hiányzik, de töredékei a rátámaszkodó kettős ív felfalazás-záródásánál megmaradtak. A keleti nagy ablak alatt még egy csúcsíves ablak nyílik. A fő- és osztópárkány szabálytalan ívsorai felett fűrészfogsor húzódik. Ugyanezek a párkányok futottak át a csonkatorony északkeleti sarkához simuló négyzetalaprajzú lépcsőtoronyra is, de a főpárkány ívsora végig, fűrészfogrovata a keleti és részben az északi oldalon hiányzik. A lépcsőtorony széles bejárata lenn, a mellékhajó nyugati támpillére mellett nyílik. A tömör falat kelet felé két, nyugat felé pedig három téglalap alakú rézsűs kis résablak világítja meg. A csonkatorony északi oldalát csak a legfelső emelet részben elpusztult nagy ablaka töri át. A csúcsívsor alatt az első szint magasságában szép római farag-

18. kép. A Lászy-kápolna nyugati, elfalazott ajtajának metszetei (Csányi Károly)

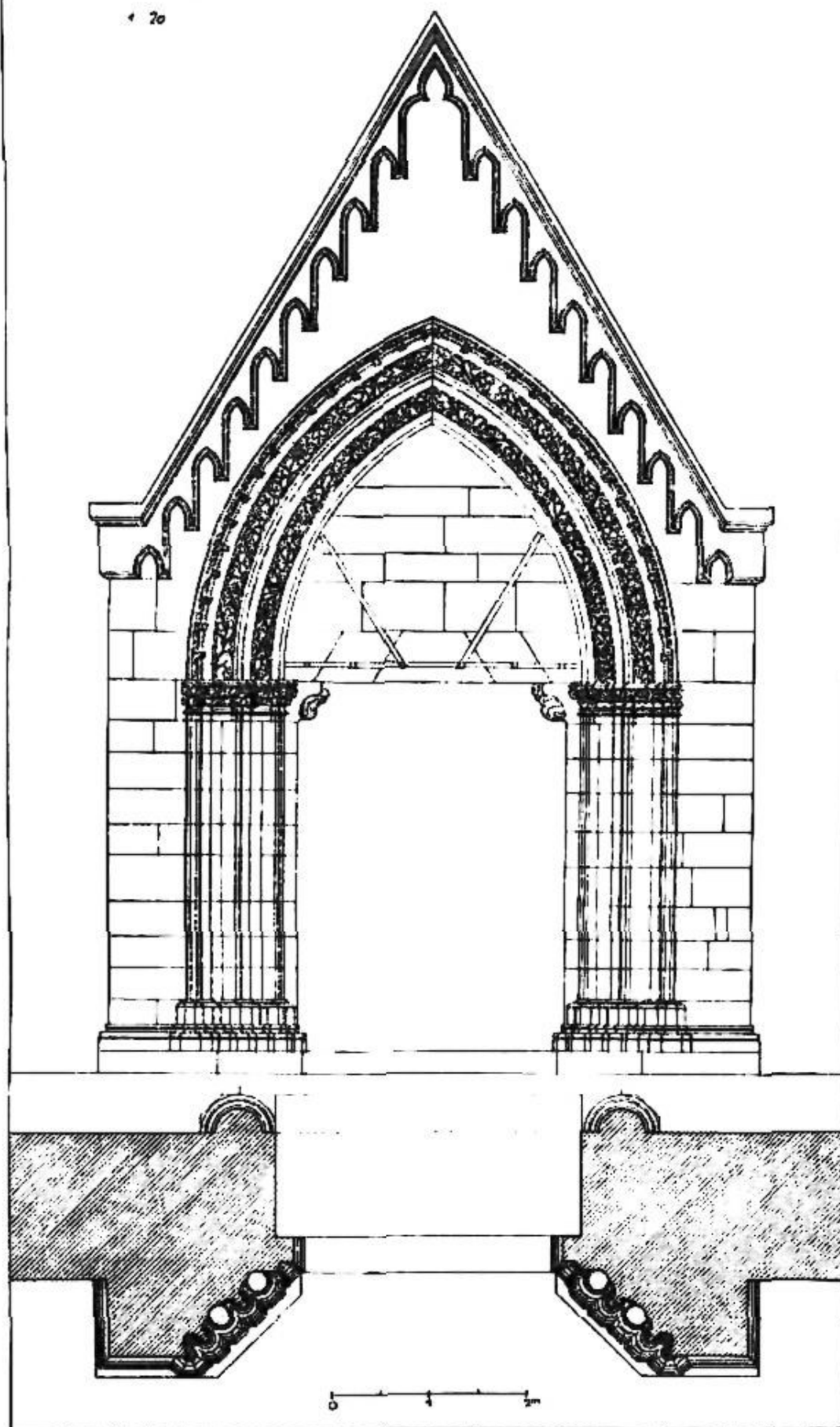
vány van befalazva (aztragalossor között szíren és más alakok domborműve). A csonkatorony és lépcsőtorony északi és keleti fala erősen megviselt állapotban van. A köfelületek égettek, nagy repedések futnak le, főként az északi oldalon.

A NYUGATI ELŐCSARNOK

A nyugati előcsarnokot a homlokzat vonalában kiépített barokk kerítésépítményeri át érhetjük el. Az előcsarnok szélességét két egyszerű, tagolt pillér osztja három részre. A pillérek tetején egy-egy lendületes, barokk keretelésű címerpajzsot tartó, mozgalmas felépítésű putto áll. A pillérekhez kökorlát csatlakozik, amelyet kétoldalt, tükrében barokk díszű törpepillér keretel. A mellvéd felett léckerítés. A pillérek között nyíló kapu a kerítéshez hasonló kiképzésű. Az előcsarnokot a tornyok második emeletének magasságában bordás keresztboltozat fedi. A bordák a homlokzat felől a csarnok boltívét tartó pillérfőkre, belül pedig vaskos, nyolcszögű, gúla alakú gyámkövekre támaszkodnak. A nehézkes borda metszete két kis henger tagtól kísért, széles lemeztag, amely látszólag egy eredetileg meglevő nagy tagozat lemetzéséből keletkezett. A zárókő Csiszár Miklós barokk megmintázású feliratos címerét hordja. Az előcsarnok északi és déli fala a tornyok megfelelő falaival egybeesik. A déli falsík alsó felében többretegű festés elenyésző töredékei látszanak. Középen nagy sárga kereszt nyomai tűnnek fel. Oldalt lentebb a délnyugati sarokban antikvabetűs, latin festett felirat kis részlete látszik, amely Básta a idejében történt 1603-i tűzvészt említi. Alatta hasonló betűekkel néhány magyar szó hívja fel a figyelmet. A kereszt a feliratnál korábbi, mert mélyebben régebben jelenik meg.

Az előcsarnok köpadlójának közepén négy vaskarikával felemelhető feliratos kölapptakarja a Csiszár-család dongaboltozatos kriptáját. Az előcsarnok északi falánál helyezték el az ún. Ölelkezők domborművét is, amely a Möller-féle helyreállítás előtt az északi kereszt-hajó északi falában az oszloppár melletti elfalazott emeleti ablak részüjét töltötte ki. Az ölelkező emberpár fejét ugyancsak mélyített ív emeli ki. A meghittén és gyöngéden egymáshoz simuló arcok sérüléseik ellenére is finom érzelmet sugároznak, amelynek a román stílus tartózkodó szigorúsága különös bájt kölcsönöz. Az arcok megmintázása és a ruha megoldása az irattekercset tartó apostollal a legközelebbi rokonságot árulja el. A szobrász a magányos alakot biztosabban faragja ki. A két alak összekapcsolása sokkal elfogódottabb. Bár karjaik egymást szorosan átfogják, a román stílus elveinek megfelelően tartalmi egység még hiányzik, a két alak elszigetelve áll egymás mellett, belső kapcsolat még alig fedezhető fel. Az előcsarnok keleti falát fenn hatalmas, négyosztású, csúcsíves rézsűs ablak töri át. Fenn nagy kör tölti ki a teret, amelyet a három függőleges által kialakított négy keskeny csúcsív tart. Az ablakosztások köből készültek.

Az ablak alatt nyílik a nyugati csúcsíves bejárat. A kapu előreugró előépítménye szinte a fal teljes szélességét elfoglalja. Ahul késői attikai lábazat fut körül, amely a bélletben talpazatként szolgál. Fenn meredek háromszögű oromzat emelkedik. Az erőteljes orompárkányt növekvő, kettősen tagolt csúcsívsor hangsúlyozza. Alatta nyílik a szemöldökgyámos széles kőkapu. Béllete két-két, hornyokkal elválasztott, egymást váltogató oszloppárból és hároms pálcatagból alakul, kívül és belül egy-egy zárótagozattal. Ennek megfelelően a hat függőleges osztást lenn a bélletrézsűre támaszkodó, hat sokszögű lábazat, fenn hat dús szőlőlevéldíszes fejezet jelzi. A fejezetek nyaktagja megszakítás nélküli szegélyt ad. Az oszloptörzsek most hiányzanak. Az oszloplábazat két orrtag nélküli körtettagból és egy alul pálcatagos széles párnatagból áll. A lábazat lejtése egészen enyhe. Köztük és az építmény lábazata között

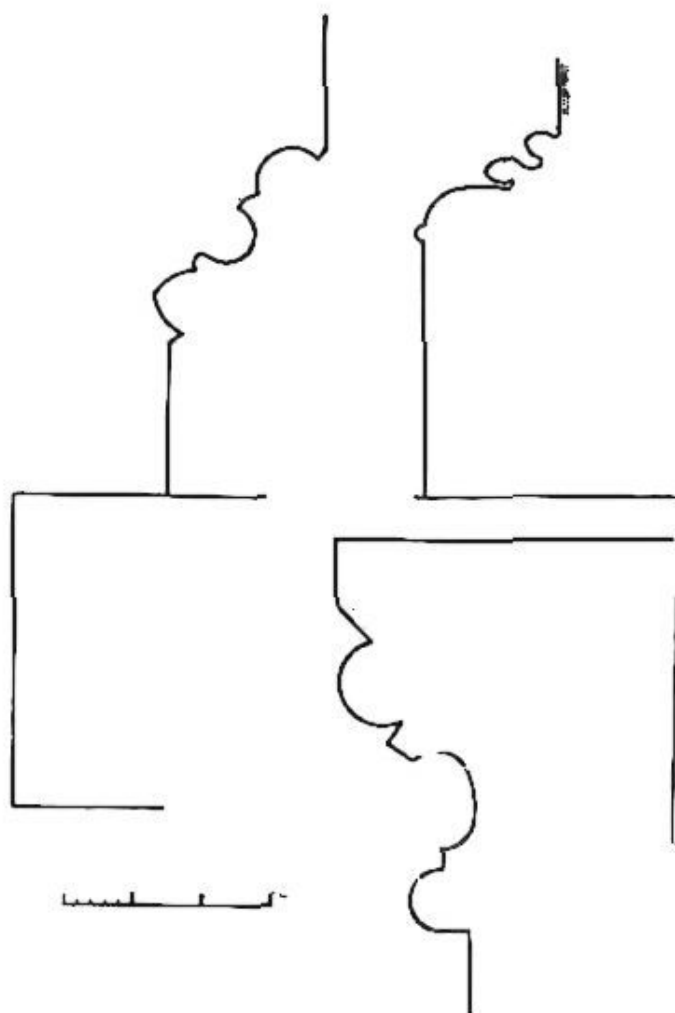

19. kép. A nyugati főbejárat nézete és alaprajza (Lux Géza)

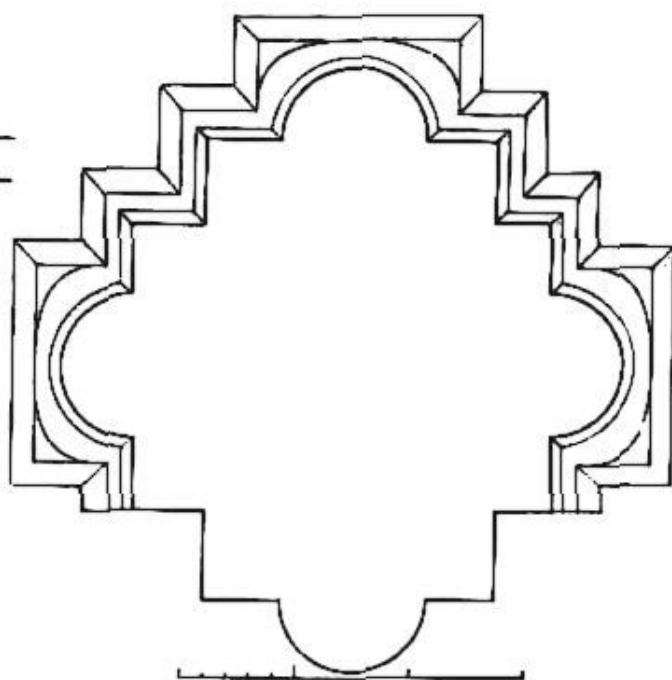
vaskos nyolcszögű oszlopszéksor közvetít, amely késői attikai lábazon nyugszik. Az ívbélletet kívül erőteljes, plasztikus akantuszlevél-sorral ellátott horony kereteli, majd az oszlopoknak megfelelően a fejezetekkel azonos módon díszített hengertag következik. Ezekre lapos faragású indás szőlőlevél fonadéka simul. A csúcsíves ívbéllet üres. A gyámok közül az északi a jót jelképező angyalt, a déli a gonoszt jelentő torzalakat ábrázolja. A kétszárnyú hattáblás

ajtószárnyat lapos, díszesfejezetű pillér választja el. A szárny belsején a csapokhoz dús barokk vasveretek csatlakoznak. Az ajtó belső kávéjában megvan az elzáró gerenda mély furata.

Az ajtó mögött tárul fel a lenyűgöző nagyságú és hatású templombelső.

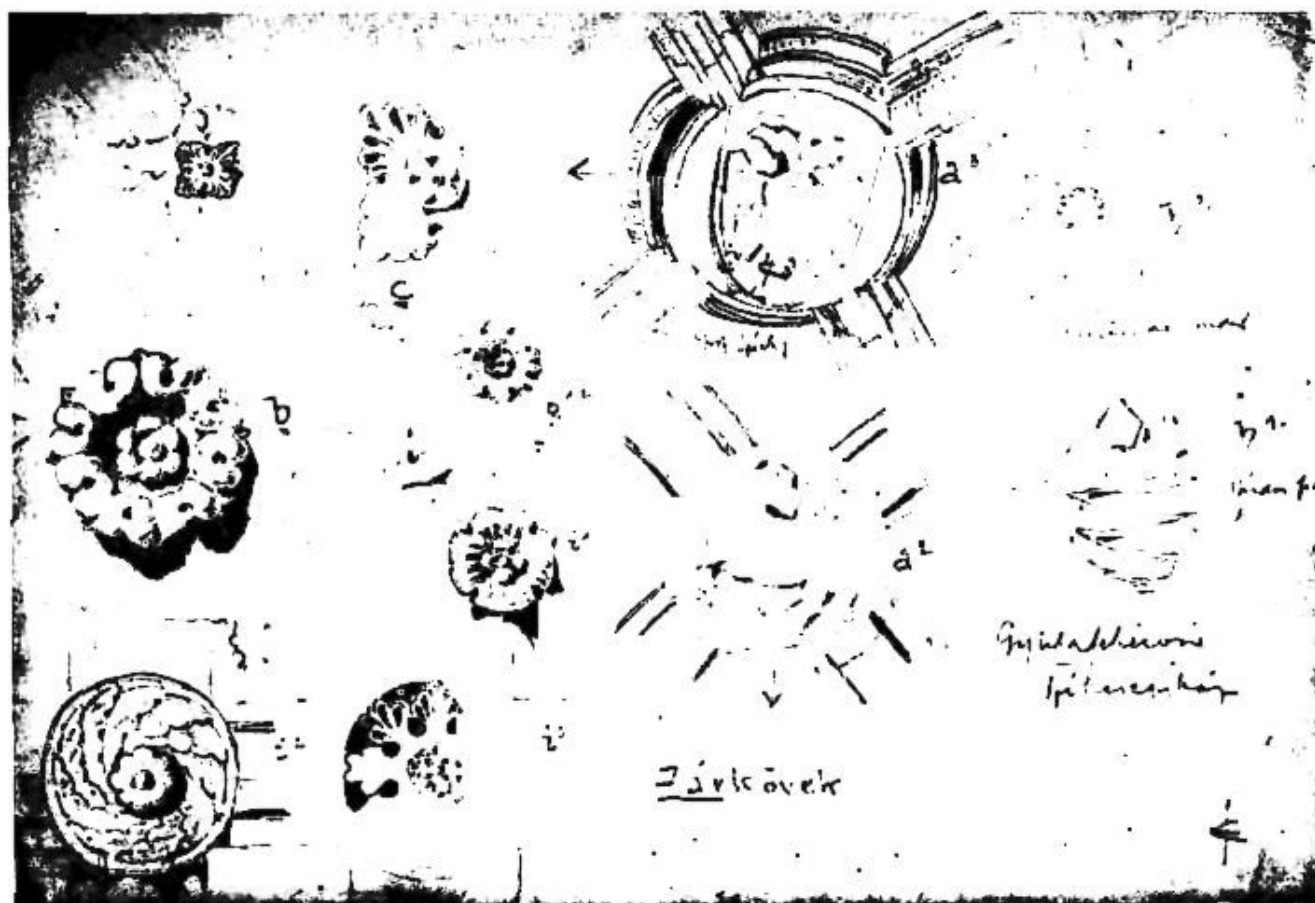
20. kép. 1—2. A nyugati kapubéllet lábázatának metszetei. 3. A főhajó falpiller-fejlemezőnek metszete (Nagy Károly)

27. kép. A tizenkétosztású hajópillér alaprajza (Csányi Károly)

A FŐHAJÓ

A kapu nyílásából egy pillantással átfogható a hatalmas épület tengelyében kibontakozó főhajó, négyezet és főszentély. A tekiutélyes magassági méretek ellenére a mintegy 70 méter hosszú belső tér mélységi sodra uralkodik. A főhajó szűkülő falpillerpárjai közt az aránylag sötét, óriási tér végén a karcsú, csúcsíves ablakokon keresztül széles kévében zuhog be a fény. E nézetben érvényesül leghatásosabban a hajók alig áttört falsíkjaival szemben a főszentély fellazított, élénk világossággal átjárt záródása. Már az első benyomás megkapóan érzékelteti a zárt, kötött, nehézkes románkori és a könnyed, szerkezetben, formában sokkal tágabb lehetőségeket adó gótikus építészet közötti különbséget, de egyszersmind az ellentéteket kiegyenlítő és magasabb egységbe fogó közvetlen művészi élmény felemelő összhangját is.

23. kép. Zárókövek rajza (rozetták a mellékhajókban, Széchy-címer és Isten Báránya a főhajóban. Budai Udalrik és Várday Ferenc címere a Várday-kápolnában. E legutóbbi nem zárókő, hanem a kápolna feliratos gyámfán látható)

A templombelső hatását erősen fokozza a vakolattól megtisztított, finoman rakott, faragott kőfalazás. Vakolat csak a boltozat süvegeit borítja.

A nyugati kapuból három lépcső vezet a főhajóba, amely három nagy, négyzetes boltszakaszból tevődik össze. A főhajót a mellékhajóktól két 12 és egy 16 osztású hatalmas pillérköteg-pár választja el. Ezek fele távolságában újabb három kisebb pillérköteg-pár jelzi a kötött rendszernek megfelelően a mellékhajók élénkebb ritmusát. A kisebb pillérköteg-párok közül a nyugatról számított első nyolc-, a többi hatosztású.¹⁴ A főpillérkötegek között a tömör falat nehézkes, csúcsíves, kettős árkádok törik át. Belső ívrészeik a kisebb pillérkötegekre támaszkodnak. Az árkádívek nagyjából egyformák. A déli mellékhajó nyugat felé eső három és az északi mellékhajó utolsó nyugati íve azonban a többinél észlelhetően szélesebb és magasabb. A pillérkötegeket egységes, fejlett attikai lábazat futja körül. Fejezeteik az árkádok vállmagasságában jelennek meg. A fejezetsor a főhajó belseje felé az első nyugati nyolcosztású pillérköteg kivételével megszakad. A hatosztású kisebb kötegeknek a főhajó felé eső oldala sima, csak a fordított attikai lábazatnak megfelelő igen szép és arányos fejezetpárkány terjed át rája s ad a pillérnek finom arányú osztást. A nagyobb pillérek főhajó felé eső oldalán a főhajó kétharmad magasságáig erőteljes falpillérek emelkednek. Testük hármasság tagolása az előcsarnok falpilléreivel azonos. E falpillérek középső sárga meszelt festésű, bordázott bimbós fejezeteinek már ismertetett attikai tagolású fejlemezeire támaszkodik a főhajó bordás keresztboltozata. A falpillér középső féloszlopa a csúcsíves, vaskos, két oldalán rövid részüvel leszelt hevedert tartja, a bordák pedig a két szélső félpillérre metsződnek. A homlokívek enyhén

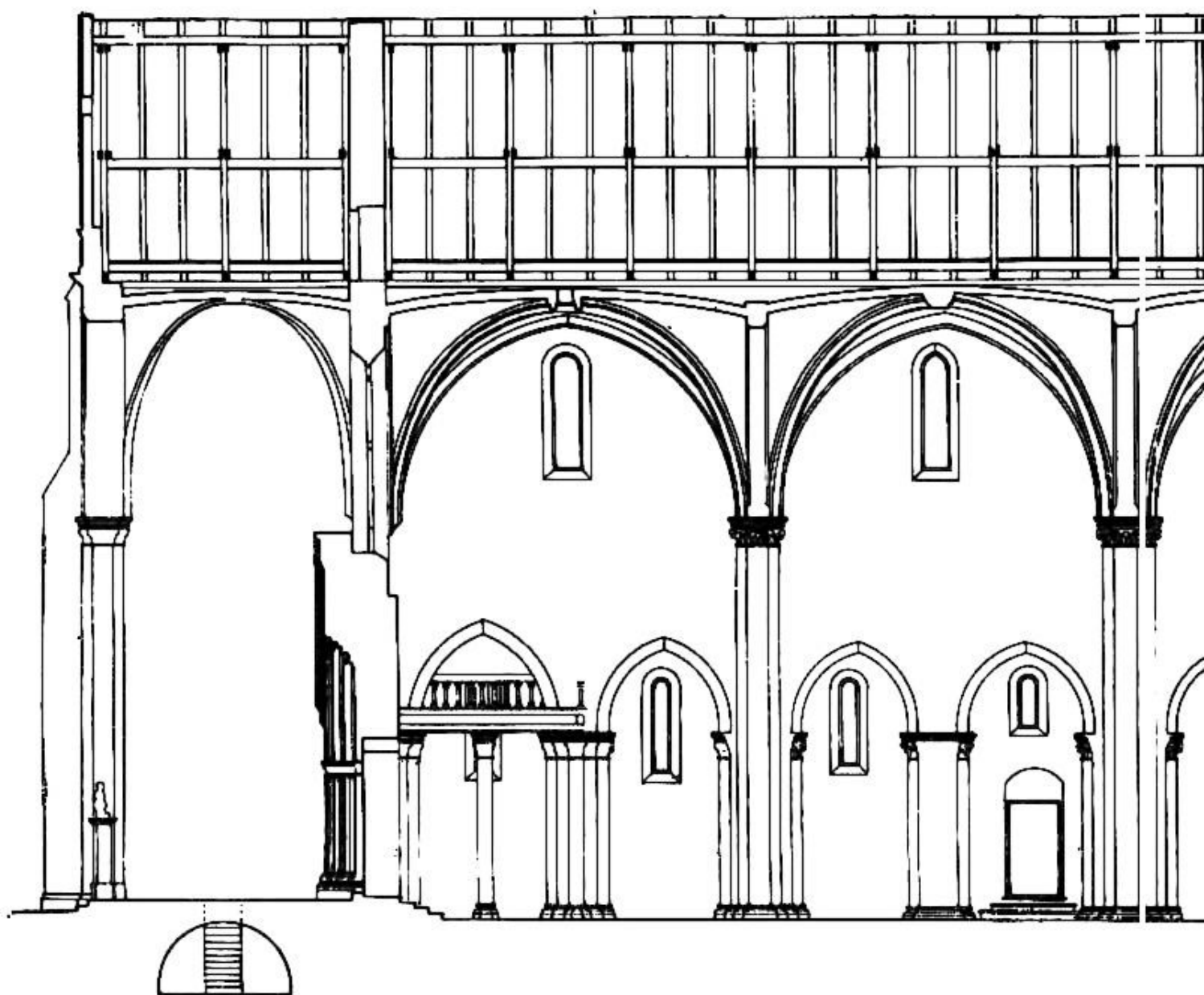
csúcsívesek. A nyugatról számított első és második boltszakasz bordája kétoldalt pálcataggal megszakított, hornyok közé fogott fejlett körtetagot mutat. A kereszthajó felé eső utolsó boltszakasz bordája sokkal korábbi metszetű. A vaskos orrtag nélküli körtetag két vékony, de fejlett hengertag között jelenik meg. A nehézkes borda még románkori formája és arányai élesen elütnek a főhajó másik két boltszakaszának érett gótikus megoldásától. A főhajó és a templom összes többi hevedere kis részüvel tagolt, hasábos formát mutat. Az első boltszakasznak a nyugati előcsarnok felé eső oldalán a bordák délen fedőlemezes fejezet nélküli pillére, északon levágva a falsarokba metsződnek. E boltszakasz záróköve nyitott szellőző gyűrűs. A második boltszakasz zárókövének tárcsáján a Széchyek kétfejűsasos, domborműves címere látszik. A harmadik boltszakasz zárókövét keresztet tartó, fejét hátrafordító bárány díszíti (Agnus Dei). Az árkádok feletti tömör és üres falsíkot fenn boltszakaszonként csak egy ablak töri át, amelynek részsüs nyílása a falsíkot méreteihez képest kicsi. Tábláik csakúgy, mint a székesegyház összes többi hajó- és főszentély-ablakain vékony, ólomkeretes, hatszöges dísztelen üvegszemekből állnak. A főhajó északi középső ablakán vörös lapokból kirakott 1854-es évszám található. A déli falon a keletől számított harmadik árkádív felett az egyik kváder helyén emberfejű, madártestű, sárkányfarkú szörny domborműve van talán másodlagosan befalazva.

A KERESZTHAJÓ ÉS A SZENTÉLYEK

A fő- és kereszthajó találkozásánál alakul ki a *négyezet*, amely felett eredetileg torony emelkedett. Ennek megfelelően e boltszakaszt tartó pillérkötegek a legerősebbek. A főhajó felé eső négyezeti pillérkötegpár nyolc féloszlop és nyolc pillérhasáb váltakozásából áll. Attikai lábazata jóval magasabb szintben húzódik, s így alatta a pillérköteg alaprajzi tagolását követő talapzatszerű magasztás keletkezett. A négyezet hevederei a főhajó hevedereinek megháromszorozódása által keletkeztek. A középső nagy tagolatlan hasábot külső élein részsüsen lemetsett egy-egy oldalhasáb kereteli. A négyezet keresztboltozatának bordái a főhajó szomszédos és a kereszthajó déli szárnyának boltozati bordáival egyeznek. A zárókö helyén gyűrűs szellőzőnyílás jelenik meg. A négyezet keleti feléből nyílt hajdan a főszentély teljes hosszában húzódó dongaboltozatos *kripta* lejárata. Ezt a lejáratot itt megszüntették, s ma csak a már leírt külső ajtó vezet le a kriptába. A régi, négyezetbe vezető lépcsők a kripta végében megvannak. A dongaboltozatot félbevágta a sírkamrákat lezáró fal.

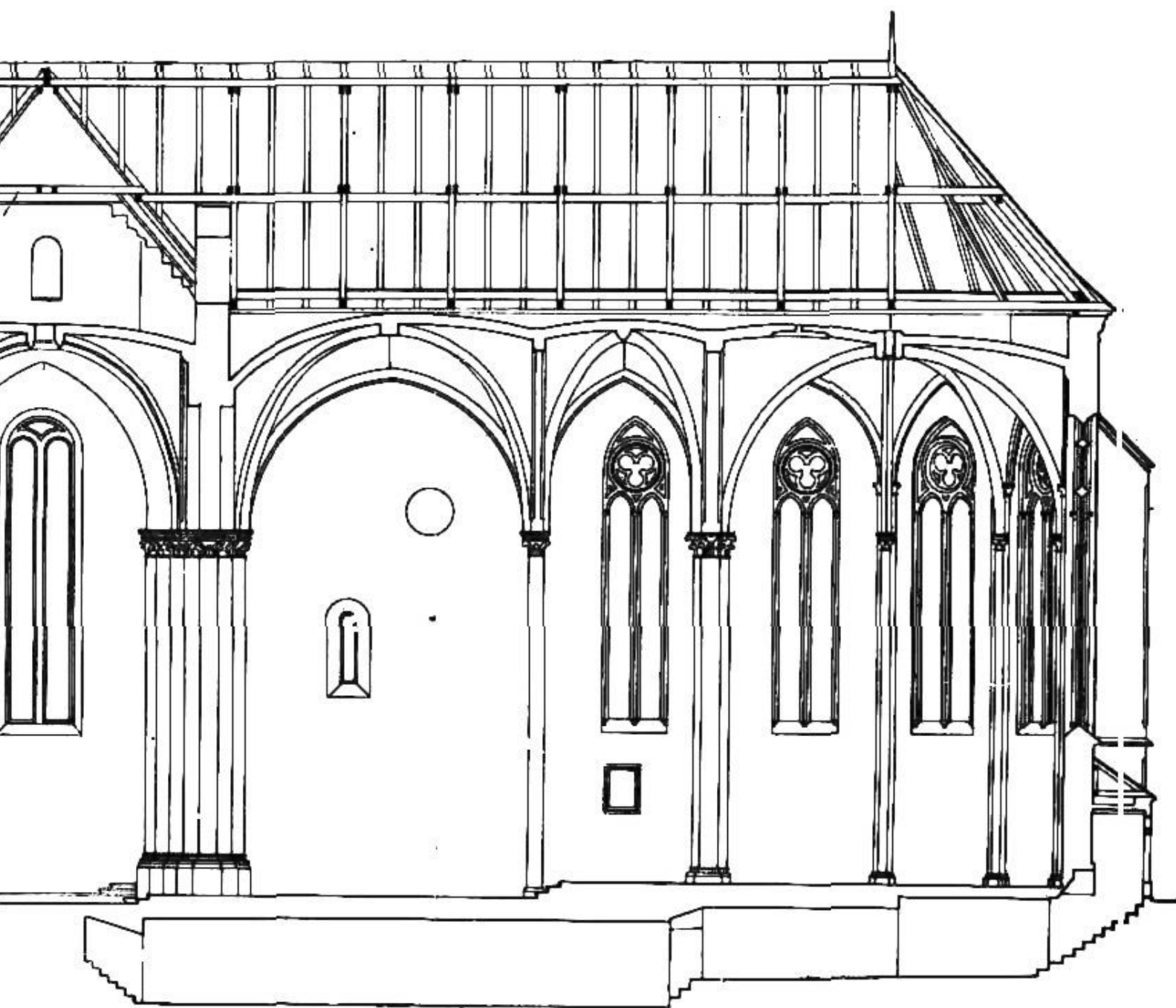
A *kereszthajó déli szárnya* egyetlen boltszakaszból áll, amely a főhajó és a négyezet négyzet alakú boltszakaszaival szemben zömök téglalap formát mutat. Északnyugati oldalába torkollik a déli mellékhajó. Nyugati falának déli oldalán két, lépcsősen emelkedő kis részsüs félköríves ablak mutatja, hogy ott eredetileg falépcső vitt fel a déli fakarzatra. A déli falon az alsó résablakpár feletti falbeugrás jelzi az egykori fakarzatot tartó gerendák felfekvését. A felső ablakpárral egy vonalban nyíló kettős négyszögű fülke a karzaton használt eszközök, könyvek elhelyezésére szolgált. A legfelül nyíló rózsablak szép, változatos színű romanizáló üvegfestése a 12 apostolt gazdag növényi díszítés közepette medaillonban ábrázolja. A boltozati bordák a délkeleti és délnyugati falsarokban gyámmal végződő rövid faloszlopra metsződnek. Az oszlopok korai meredek attikai metszetű lábazata alul megvan, az oszloptörzsek azonban hiányoznak. A délkeleti saroklábazat sérült saroklevele megegyezik a diadalív korai XII. századi sarokleveleivel. A lábazatok és fejezetek nem esnek egy vonalba, így nem keletkezhetek egy időben. A déli falon fenn a félkörű homlokív felett, ennél későbbi csúcsos homlokív feszül. Ugyanez megismétlődik a keleti és nyugati falakon is.

A déli kereszthajó keleti falának kis résablakán még rajta van az eredeti románkori kovácsoltvas belső zsalu. A fal északi feléből, a délkeleti négyezeti pillér felé eltolódva nyílik

22. kép. A székesegyház hosszmetsete (Lux Géza)

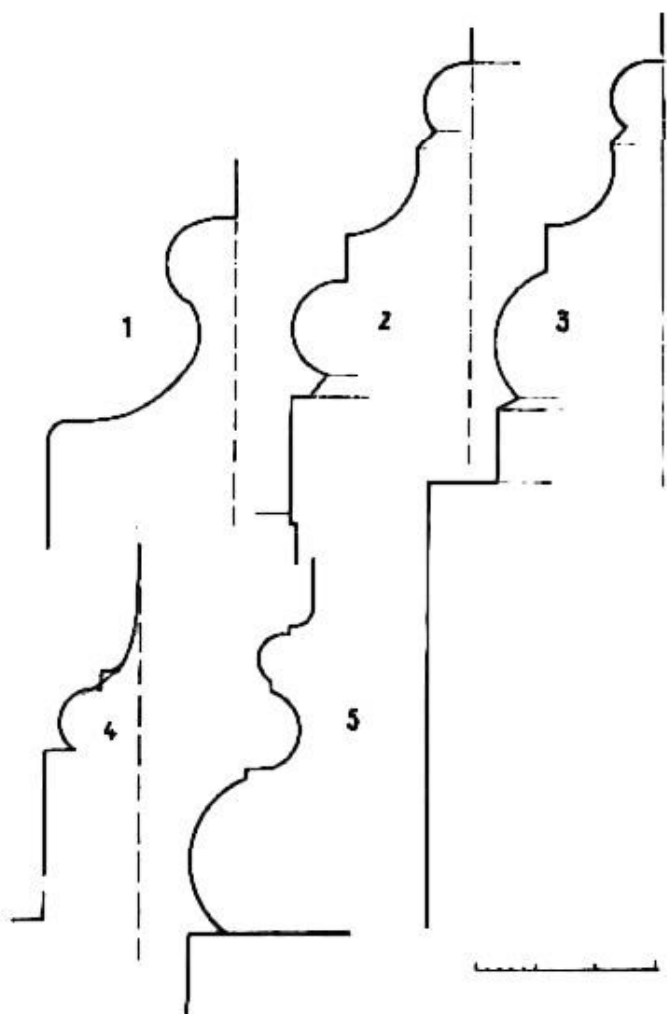
te (Lux Géza)

a félköríves *déli mellékszentély*. Körvonalát a nyugati falban egy kis bemélyítéssel alakított sáv érezteti. A rendkívül gondos falazású épületrésznek főként negyedgömbboltozata tesz tanúságot magas technikai színvonalról. A boltozatot alul gazdagon tagolt ívsoros fűrészfogas párkány szegélyezi, amelynek egyik ívén borotvált arcú férfifej domborműve húzódik meg. Az ívek — ellentétben a külső ívsorokkal — egyenes végződésűek. A párkány felső része az ívek nélkül a mellékszentély bemélyített falsávjára is kifordul s ezáltal azt hangsúlyozottan kiemeli. A három résablak közül a középső és az észak felé eső mély részüjében aránylag jó állapotú, finom színezésű díszítőfestés maradt fenn. A jellegzetes XIV. század közepéről való mértani keretdísz lendületesen hullámozó indát fog közre, amelyből levelek és virágok sarjadnak. A színezés: angolvörös, okkersárga, szürkés-kék és fehér, valamint ennek árnyalatai. Az apszisz déli oldalán a falban az istentiszteleti eszközök elhelyezésére, a déli karzat fülkéjéhez hasonlóan, kettős négyszögletes fülkét alakítottak ki.

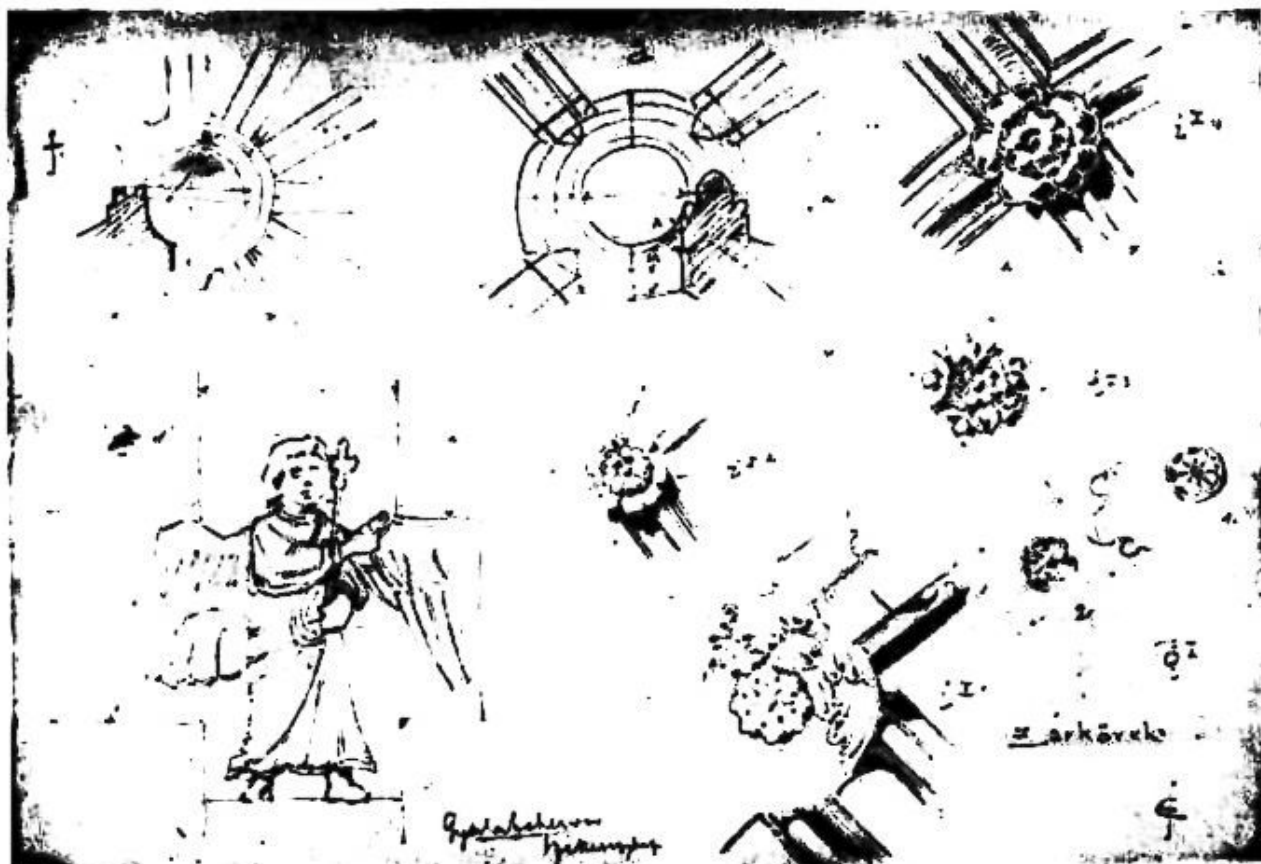
A négyezet keleti pillérkötegei egyszersmind a *diadalív* is tartják. A félkörű diadalív két hasábos tagozat által közrefogott hatalmas hengertagja a pillérköteg megfelelő féloszlopával egyforma méretű és a kereszthajók keleti félkörű homlokíveinél lényegesen alacsonyabb, tekintettel arra, hogy fesztávolsága amazokénál kisebb. A diadalív felett is megvan a kereszt-hajó többször említett magasításának megfelelő csúcsos homlokív. A déli tartópillérköteg

fejezetét igen finoman és aprólékosan faragott lapos levéldísz borítja, amely két sorban helyezkedik el. A levelek a sarkokon és közepén kis bimbókban végződnek. A szentély-négyszög felé eső oldalon felpalmetták közt szőlőfürt húzódik meg. Főként ez a részlet erősen emlékeztet a déli mellékszentély külsejét tagoló déli oszlopfőre s a föléje helyezett felpalmettás szőlőfürtös lapos díszre. A pillérköteg talapzaton álló lábazata a nyugati négyezeti pillérpár lábazatánál magasabbra került, és a hajó pillérköteglábazataitól eltérően meredek, korai attikai megoldást mutat barázdált, nehézkes saroklevelekkel. A köteg oszlop- és pillértörzseinek felületét szemcséző kalapáccsal dolgozták meg, mint sokhelyt máshol is a hajórészekben és szinte az egész főszentélyben.

A kereszthajóból a *főszentély négyzetébe* két lépcső vezet. A szentélynégyzet falait északon és délen félköríves résablak és egy kis tölcseres körablak töri át. A déli körablak most a barokk sekrestye tetőterébe néz. A hatalmas komor falak fölé nehézkes, nagy hasábból álló bordás keresztboltozat borul. A bordának megfelelően a zárókő görögkereszt alakú, s rajta keresztet tartó, jobbával áldást osztó álló angyalalak domborműve látható. A szentélynégyzet keleti sarkain egy-egy vaskos faloszlop áll. Fejezeteik a déli diadalívtartó pillérköteg fejezetéhez állnak közel.

25. kép. Lábazatok metszetei. 1. A nyugati és déli homlokzat lepusztult lábazata. 2. Az északi mellékszentély külső lábazata. 3. A diadalív pillérének lábazata. 4. A főszentély záródásának lábazata. 5. A főszentély belső oszlopkötegeinek lábazata

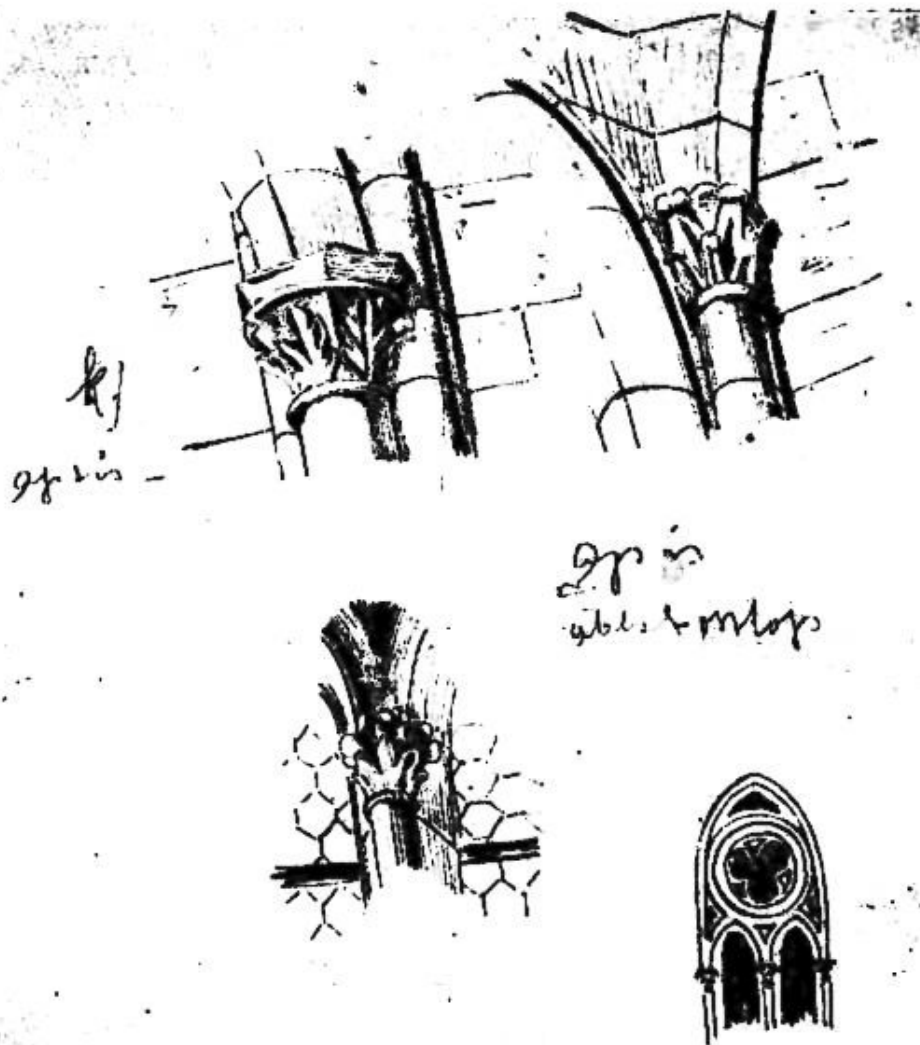
26. kép. A szentélynégyzet angyalos zárókövének rajza és a hajó zárókövének rajza (Csányi Károly)

A szentélynégyzethől újabb három lépcső visz a *főszentély* záródásához. A két épületrész egymásmellettisége jól rávilágít az érett román és a koragótika építészetének eltéréseire. A falak egyszerre fellazulnak, a kőrácsos nagy ablakokon fény ömlik be, a támasztórendszer és a boltozat könnyed vonalrendszere megkapóan érezteti az új szerkezet fölényes technikai és művészi lehetőségeit. Keskeny téglalap alakú keresztboltozatos szakasz után következik a hosszú, tízszög felével végződő, nyolcsüveges záródás. A közvetítő boltszakaszt és a záródást hármias falpillér választja el. A záródás sarkain karcsú, hármias oszlopkötegek állnak. A szentélynégyzethez való kapcsolódás a boltozatindításoknál szervesen, semmi kétséget nem hagyva arról, hogy két különböző korú épületrész ütközőpontját jelenti. A szentélynégyzet délkeleti faloszlopfejezete mellé közvetlenül egy fenn, az oszlop attikai fedőlemezével azonosan tagolt egyszerű, sima gyám simul. Az északkeleti faloszlopnál még feltűnőbb a változás, amennyiben a fejezetnek az újabb rész felé eső fele minden átmenet nélkül bimbóssá alakul, s a fedőlemez helyén oda feltehetően másodlagosan elhelyezett, lapos faragású levelekből és félpalmiattákból álló részarányos sarokfríz jelenik meg. Ez utóbbi újból erősen rokon a déli mellékhajó említett külső faragványával. A csücsíves boltszakaszokat elválasztó heveder részsüs hasábjá mellett emelkedik a záródás orrtag nélküli körtetagos bordája, amelyet felső részén csak két kis sarkantyúszerű horony lazít fel. A hármias oszlopkötegek fejezetei nagyrészt fejlett bimbós megoldásúak, némelyike lapos faragású levélsorokkal díszes. Az oszlopfők alakja a hajók nyomott, széles arányú fejezeteivel szemben karcsú, rajtuk a magassági méret uralkodik. Fejlemezeik már nem fordított attikai lábazathoz hasonlóak és négyszögletesek, hanem egyszerű hornyosak és sokszögűek. Lábazatuk ugyan attikai, de laposabb tagolású, mint a székesegyház többi oszloplábazata. A hármias oszlopköteg középső nagyobb oszlopa

főlé emelkedik a két szélső kisebb oszlop. Ezek fejezetei az ablak kör alakú kőrácsának alsó vonalába esnek és a keskeny, csúcsos homlokíveket tartják. Az aránylag alacsony középső oszlopfejezetek a boltozati bordákat hordják, amelyek így mélyen lenyúlnak és a sűrű bolt-süvegekkel változatos, élénk tagolást adnak. A bordák fenn a szellőző gyűrűs zárókőben találkoznak. A záródás nyugatról számított első ablaka alatt az oltárkredenc zömök kettős fülkéje látható. A csúcsíves keret felső részét háromkaréjos vakkőrács tölti ki. Alatta két csúcsív nyúlik, amelyet lapos levélsoros fejezetű, attikai lábazatú féloszlopocskák tartanak. A fejezetekkel egyvonalban az oltárkredenc egész mélységében keskeny fríz nyúlik be. A keleti oldalfríz szőlővenyigét ábrázol fürtökkel és levelekkel, a középső két fríz három-három stilizált akantuszlevelet, a nyugati oldal fríze pedig bimbósort mutat. A kredencen zöld és vörös színnyomok bizonyítják, hogy eredetileg festve volt. Igen szép, változatos és finom formái szorosan kapcsolódnak a szentélyzáródás ablakaihoz s e maga nemében egyedülálló alkotásnak jöközött értéket kölcsönöznek. A szentélynégyyszöghez csatlakozó rövid boltszakasz északi falának ablaka alatt van beillesztve Sztoyka Antal püspöknek a főszentély 1753-i helyreállítását megőrkítő fekete márvány táblája. Az ablak és szentélynégyzet között emeletmagasságban látható a székesegyház védőszentjének, a sárkányt legyőző *Mihály* főangyalnak másodlagosan idehelyezett domborműve. Az angyal a hosszúfarkú, pikkelyes testű sárkányon áll és torkába rövid lándzsát dőf. Erőteljesen megmintázott fejét felemeli, dús hajcsigák övezte arca messzire tekint. A ruharedők és a kézfejek finoman kifaragottak. A formák bizonyos elmosódottsága a bemeszeltségből származik. Szemben ugyane boltszakasz déli falán, közvetlenül a szentélynégyyszög keleti faloszlopa mellé egy másik, az előbbinél korábbi Szent *Mihály*-dombormű került. A szigorú homloknézetre felépített, széles, bőruhás angyal oldalnézetben ábrázolt szárnyas sárkányon áll. Két kézzel tartott lándzsája a szörny torkának feszül. A komoly, lefelé tekintő arc felett négy sorban helyezkednek el a hajcsigák. A háttérrel a lapos faragású szárnyak és a jobb szélén egy mondatszalog tölti ki. A dombormű felépítése síkszerű és részarányos, ellentétben a másik erősebb plasztikájával és az alakoknak a homlok-síkból való elfordulásával. A románkori szobrászat ünnepélyes komolysága, szigorú kötöttsége, felemelő szuggesztív egyszerűsége testesül meg benne méltóan a székesegyház monumentális épületéhez.

A dombormű mellett az emeleti fal közepét díszes keretű téglalap alakú barokk *oratórium*-ablak töri át. Tagozott szemöldöke közepét akantuszlevél hangsúlyozza. A keretező lapos oldalpillérek fejezetét rózsza ékesíti. Külső szélükhöz csigás akantuszlevéldísz tapad. A nyílás-sarkok fenn lekerekítettek. Érdekes, hogy a barokk stílus erős plasztikájával ellentétben a keretezés dús díszítése és tagolása teljesen síkszerű, formai elemei a reneszánszhoz állanak közel. Az ablak alatt nyúlik a vele azonos megoldású és rokon díszítésű, igen szép arányú XVIII. századi *sekrestyeajtó*. A golyvázott szemöldök fölött erősebben tagolt háromszögű oromzat emelkedik. Az orommező közepét levelek közt megjelenő és kagylós dísszel kiemelt angyalfej foglalja el. A rózsákkal és akantusszal ékesített szemöldök, a cseppsoros, vájatos, lapos oldalpillérek csakúgy rokonok a reneszánsz stílussal, mint a kapu egész felépítése. A hattáblás szép barokk sarokpántokkal és zárral ellátott ajtó vezet az egyszerű barokk *sekrestyébe*. Fiókos dongaboltozat fedi a földszintet és emeletet. A sekrestye északnyugati sarkából szűk lépcső vezet az emeletre. A sekrestye emelete eredetileg oratórium célját szolgálta. Innen nyúlik a főszentélybe a már leírt ablak. Jelenleg az emeletet raktárnak használják.

A diadalív *északi pillérkölegének* fejezete a délinél sokkal változatosabb. A fejlett, barázdált bimbós fejezetek között akantuszdíszű fejezetek is előfordulnak. A köteg keleti sarkán egy fejdíszes alak ül, a déli oldalon szárnyas bika jelenik meg egy ruhás és egy ruhátlan torzalak társaságában. A nyugati oldalon pedig repülő angyal látszik gyöngydíszes dícsfénnel. Kezében mondatszalogot tart. Függőlegesen felhajtott lábai a gyors repülést érzékeli-

27. kép. A főszentély faloszlopfőinek rajza (Csányi Károly)

tetik. Az angyal megfaragása több részletében emlékeztet Péter apostol domborművére (fül, dicsfény, kezek). Egyike a század legszebb szobrászati alkotásainak. A pillérköteg lábazatának nyugat felé eső oldalán a korai meredek attikai megoldás mellett egy részen menedékes késői lábazat is megjelenik, jelölve annak, hogy később kiegészítés történt.

A kereszthajó *északi szárnya* a délinél egyszerűbb és rövidebb. Az északi nagy falat csak a már leírt négy résablak töri át. A félköríves homlokívek felett itt is mindenütt megvannak a magasítással kapcsolatos csúcsívek. Az északkeleti sarokoszlop fejezetét oroszlán és sárkány által közrefogott nyitott szárnyú sas domborműve díszíti. A keresztboltozat bordájának keresztmetszete a főhajó és főszentély hevedereinek keresztmetszetével azonos (kétoldalt részelt hasáb). A nyugati falhoz csatlakozik a délivel lényegében azonos elrendezésű *északi mellékszentély*. A három ablak alatt igen szép hét fülkéből álló lóhereíves vakárkád vonul. A vakárkád-sor alul hengeres metszetű erőteljes párkányra támaszkodik. Az íveket nyolc karcsú, bimbós fejezetű oszlop tartja. Az oszlopok vastag négyzetes talplemezen állnak. Az erre nehezedő késői attikai lábazatok alsó párnatagja a lemez mindhárom oldalának közepén túlnyúlik. Hozzá a két sarkon finom palmettából vagy stilizált levélből alakított saroklevelek simulnak. A kehelyalakú oszlopféjekek mind bimbósak, de egymással egyik sem teljesen azonos. A sarokbimbók között a középső bimbó alacsonyabb. Az így adódó teret

28. kép. Az északi mellékhajó és a diadalív-pillér sarokleveleinek rajza, a főszentély egyik faloszlopfője (Csányi Károly)

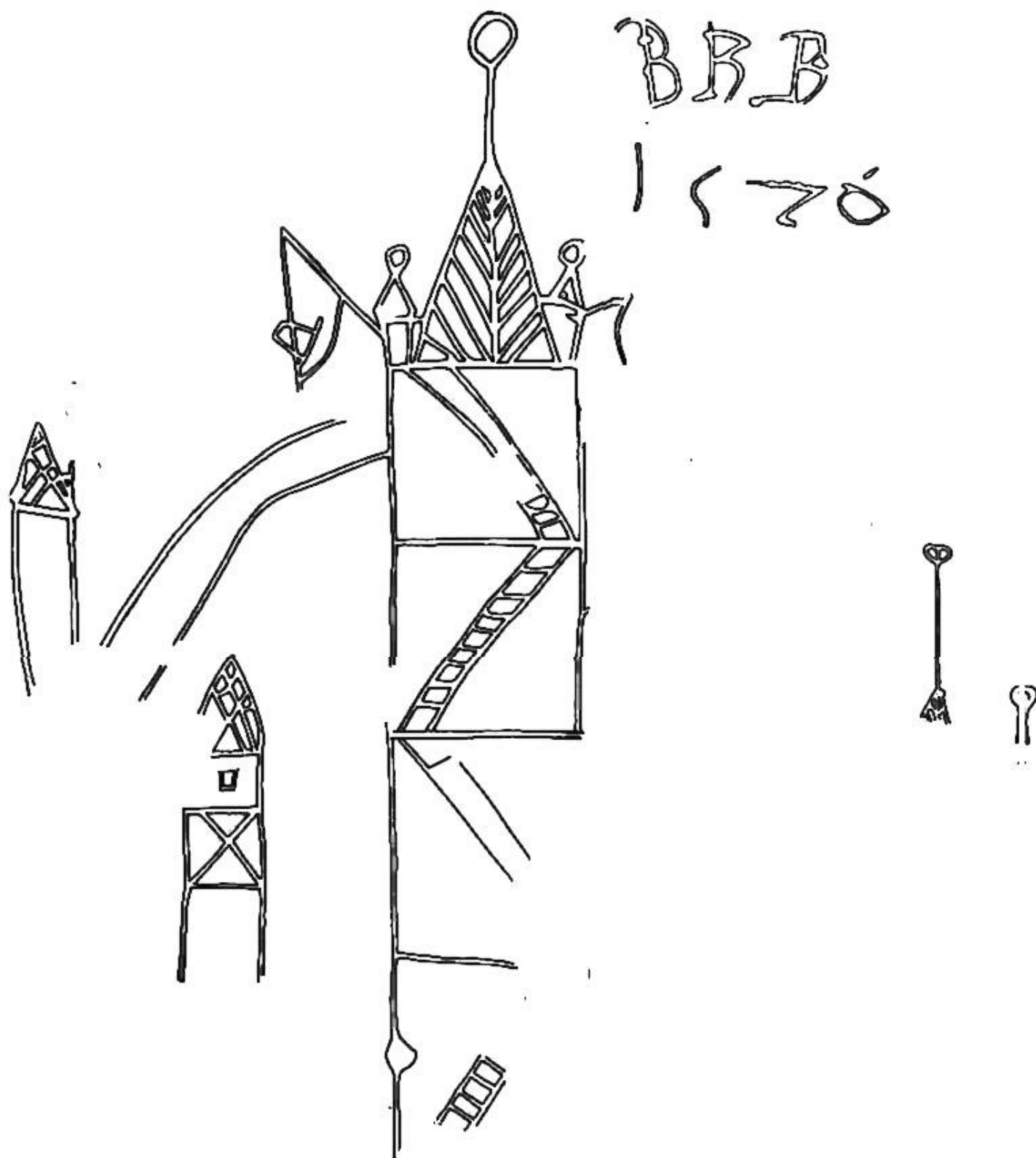
kettős szegélyű íves tagozat tölti ki. Az oszlopfők sűrűbben vagy ritkábban hordázottak, néhol gyöngysorral, máshol levélkékkal díszesek. A magas attikai fejlemezek felett indulnak ki a lóhereívek. Az ívek a homlokoldalon horonnyal elválasztott külső vékony pálcatagból és belső vastag hengeres tagból állanak. Így az ívek rajza háromszorosan érvényesül. Ugyanez a tagozás a külsőre derékszögben a fülke mélye felé is megismétlődik. Benn azonban a vastag körtetagozat nem hengeres, hanem sima. Így a külső és belső tagozás voltaképpen két pálcatag és két horony által közrefogott orrtag nélküli szabálytalan körtetag, amelynek csúcsa a külső és belső tagozás derékszögébe esik. A belső tagozás három alsó félköríves tagozatból indul ki, közülük a középső a horony vonalába esik. Az íveknek ez a belső horony által elválasztott

kettőzöttsége igen jellegzetes formai sajátosság. A fülkéket hajdan alakos festés díszítette. A töredékek alapján megállapítható, hogy két, időben egymáshoz egészen közeleső rétegen fülkénként egy-egy életnagyságú alak jelent meg. A lóhereíveket kerubfejek töltik ki. Az alsó réteg vonalas, a színek csak egészen elnagyoltan voltak ráfestve. A felső viszont gazdag tónusú, részletes és finom kidolgozású festésmódról ad számot. Az a néző benyomása, hogy az alsó réteg csak vázlat, amelynek kivitele valamilyen okból elmaradt. Ezután került sor az azokra rávitt újabb rétegen a felső alaksorozatra. A két szélső fülke üres. A balról számított másodikban csak a felső rétegre festett szakállas ülő, kezében könyvet tartó, vörösköpenyes szent látható. A lóhereívben kerubfej. A harmadik fülke alsó képe András apostolt ábrázolja, jellegzetes keresztjével. A felső kép — két kezével lándzsát tartó ifjú — egészen kikopott színezéssel talán Szent György. A negyedik fülkének csak alsó képe maradt meg. Talán Remete Szent Antalt ábrázolja. Az ötödik fülke alsó rétegéből csak ruharedőzet vehető ki. A felső kép valamennyi közt a legépebb. A vörösköpenyes szentben Tádé apostolt ismerhetjük fel. Baljában bunkós botot tart. Szemei ki vannak szúrva. A hatodik fülkében csak festésnyomok látszanak. A felső réteg alakjainak dicsfényei a vakolatba bemélyítettek, bizonyágul azok freskó technikájának. Mindkét réteg festményei cinquecento jellegűek és híven tükrözik a XVI. századeleji itáliai, nagy alakokat kedvelő, monumentális stílust.

A felső rétegben sok XVI—XVII. századi bekarcolás töredéke fedezhető fel. A legkésőbbi bekarcolás 1623-ból való az ötödik fülkében. A legértékesebb karcolt ábrázolás a harmadik fülke felső rétegében található. A karcolat fiatornyos sisakú tornyot ábrázol. A sisakcsúcsokon egy-egy gomb. Négy emelet kivehető, ezeket ferde létrának ábrázolt falépcsők kötik össze. A fiatornyokon zászlók vannak. A torony előtt fal látszik két kisebb favázás toronnyal. A nagy torony mögött távolabb egy alacsonyabb, gombos végződésű toronysisak tűnik fel, amelynek egyik fiatorony-gombvégződése még megvan. Sajnos a karcolat alsóbb

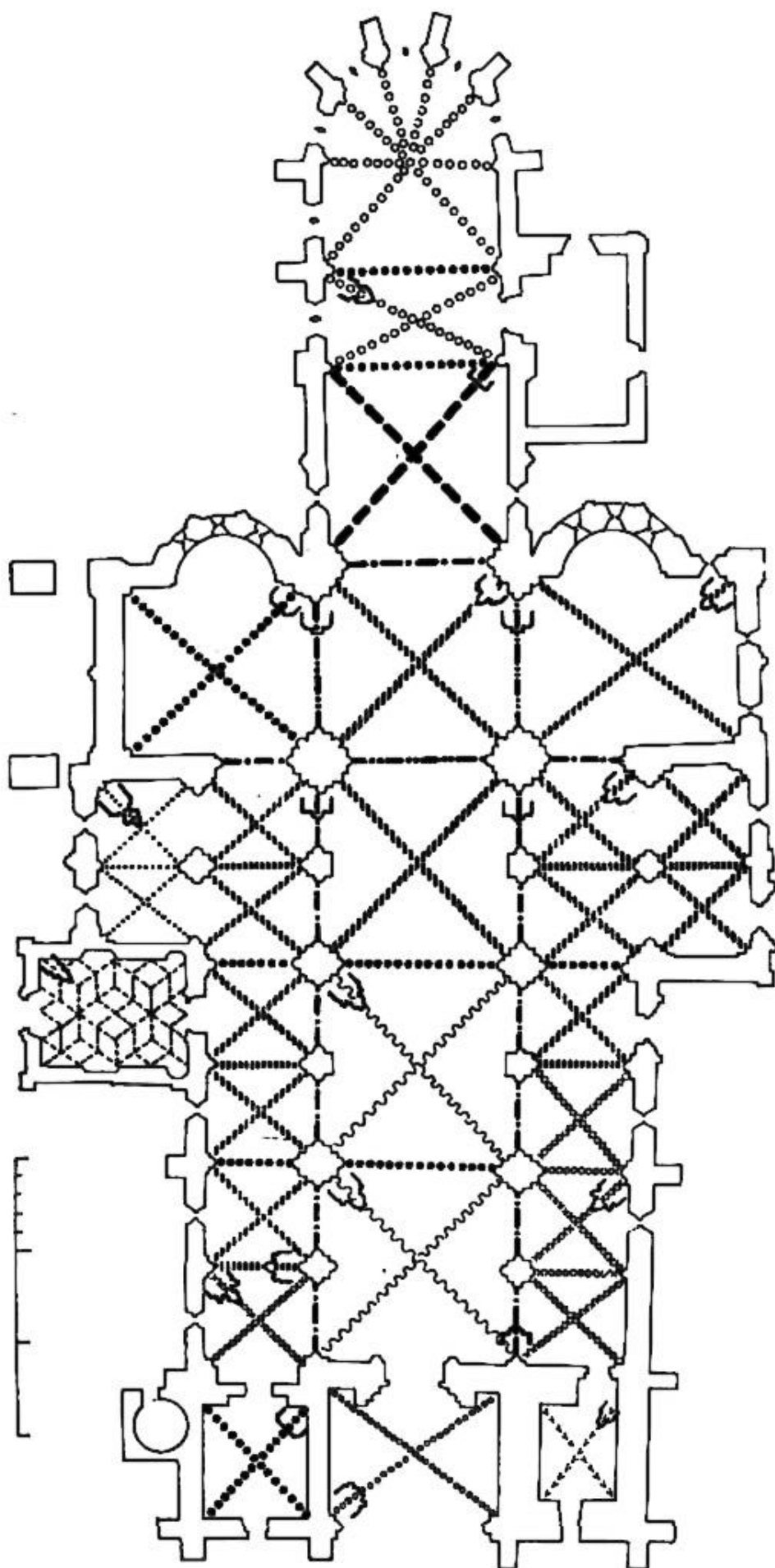
29. kép. Az északi mellékszentély bekarcolt rajza (Kulin Miklós, Kolozsvár—Cluj)

30. kép. A karcolat rajza

részei a festési réteggel együtt elpusztultak. A karcolat kétségtelenül a székesegyházat ábrázolja a fióktornyos déli és négyzetes toronnyal, valamint a tornyos várfallal. A toronytól jobbra eső, azonos szerszámmal bekarcolt 1576-os évszám valószínűleg a karcolat keletkezésének idejét jelenti.

A három résablak részüiben és a közbeeső falakon is kétrétegű növénydíszes festés maradványai tűnnek elő. A felső rétegen könyved, csigás indák látszanak. E festések a fülkefestésekkel egykorúak.

31. kép. A székesegyház alaprajza a különböző boltozati bordák bejelölésével (id. Gerő László)

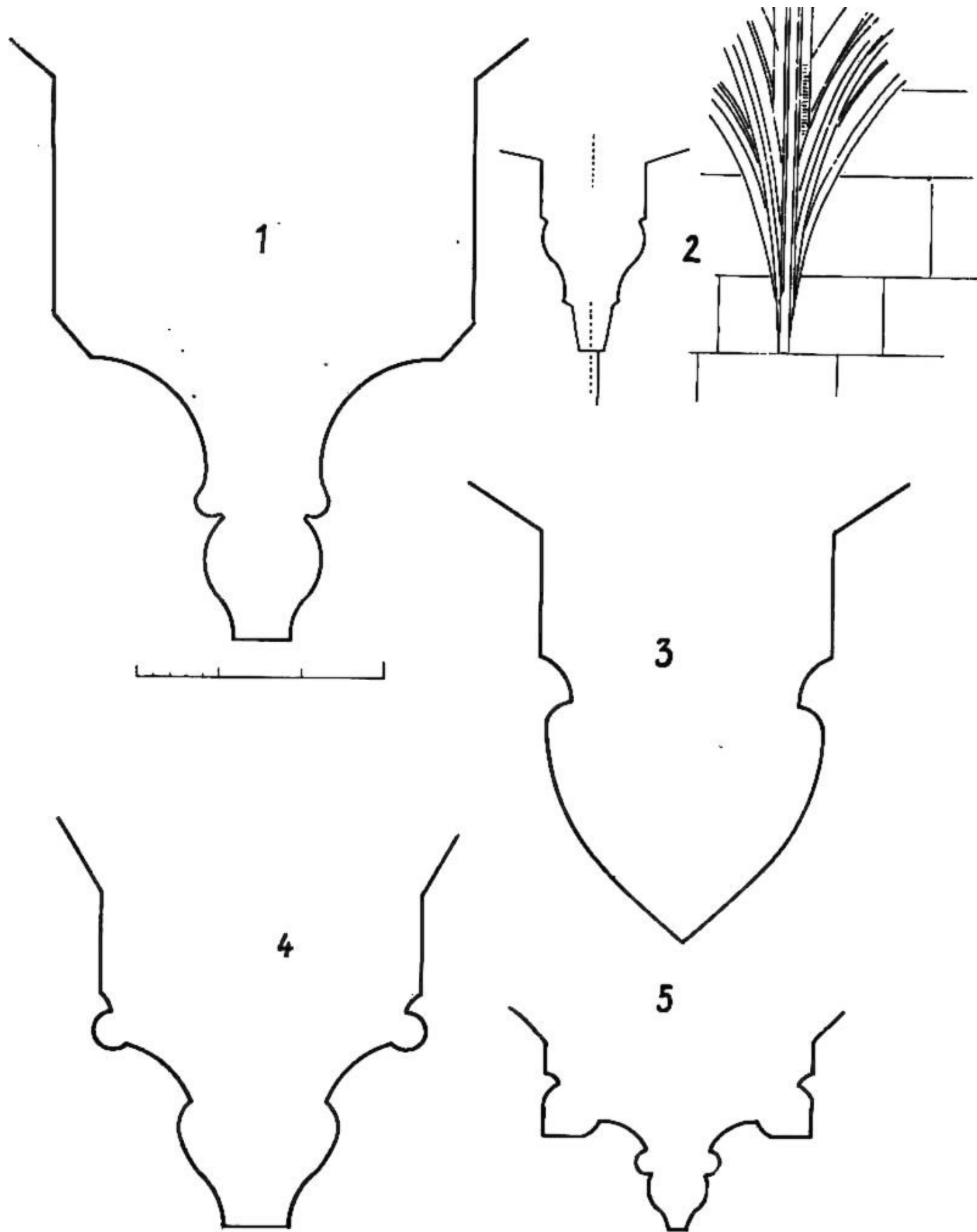
A mellékszentély negyedgömbboltozata alatt horonnyal elválasztott szögletes és kerek tagozatból álló párkány húzódik. A negyedgömbboltozat záróköve füstölőt tartó angyalt ábrázol. A fej s különösen a stilizált szárnyak jó színvonalú munkáról tanúskodnak. A szövevényes mozdulat igen jellegzetes és meggyőzően érezteti a tűz élesztését szolgáló gyors mozgást. Az angyal mellett, de a mellékszentély kereszthajó felé eső ívének záródásában Isten kezének domborműve jelenik meg.

A MELLÉKHAJÓK ÉS A KÁPOLNÁK

A mellékszentélyekkel szemben, azok tengelyétől kissé a főhajó felé eltolódva nyílnak a *mellékhajók*. Ezek hat bordás keresztboltozatos szakaszból állnak. A nagyjából négyzet alakú boltszakaszok a kötött rendszernek megfelelően a főhajó egy szakaszának negyed részei, vagyis egy főhajó-szakasznak hosszában két mellékhajó-szakasz helyezkedik el. A mellékhajók magassága is nagyjából félannyi, mint a főhajóé. A román stílus e szigorú építészeti rendszere a székesegyház szerkezetében általában jól érvényesül. A mellékhajók két keleti boltszakasza és a hozzájuk csatlakozó bővítések a kereszthajónál három lépcsőfokkal alacsonyabbak. A főhajó és a mellékhajók négy-négy nyugat felé eső szakaszának szintjét viszont a kereszthajóval újabban egy magasságba emelték. Ez a magasztás átlósan elhelyezett négyzetlapokkal, az eredeti szintek viszont a mellékhajókban és a kereszthajóban különböző nagyságú, finoman összedolgozott kővel vannak burkolva. A mellékhajók főhajó felé eső oldalán a már leírt pillérek sorakoznak. Ezekkel szemben külső falaikhoz hármastagolású falpillérek tapadnak. A két utolsó keleti boltszakaszhoz észak, illetve dél felé két-két boltszakasznyi bővítés csatlakozik, az ún. Várday-kápolna és a régi sekrestye. E helyeken a négyzeti pillérek után következő hatosztású pillérköteggel egy vonalban szabadon álló nyolcosztású pillérköteg helyezkedik el.

A pillérkötegek lábazatai fejlett attikai formájúak, s világosan elválaszthatók a diadalívet tartó pillérkötegek, valamint a kereszthajó faloszlopainak korai meredek attikai lábazatától. A lábazatok négyszögletes talplemezeken és két-három kősor magas talpazatokon állnak. E talpazatok jelenleg csak az eredeti szintre szállított két-két boltszakaszban láthatók. Máshol a magasztás következtében csak a lábazatok és talplemezek állnak szabadon. A lábazatokat igen változatos saroklevelek ékesítik. A törzsek felületét mindenütt szemcséző kalapáccsal lazították fel. E XIX. századi technika alkalmazása zavarja az eredeti megjelenést. A pillérkötegek fejezetei a főhajó és a négyzet vaskos, széles fejezetformáinak felelnek meg és általában bimbós kiképzésűek. A két sarokbimbó között a kettős vagy többszegélyű íves tagozat ugyanúgy megvan, mint az északi mellékapszisz vakárkádát tartó oszlopfőin. A fejezetet nyaktag választja el. A fordított attikai metszetű fejlemez is azonosak a fő- és kereszthajó fejlemezeivel. A bordák és hevederek a fejlemez felett gyakran félkörös tagozatokból indulnak ki.

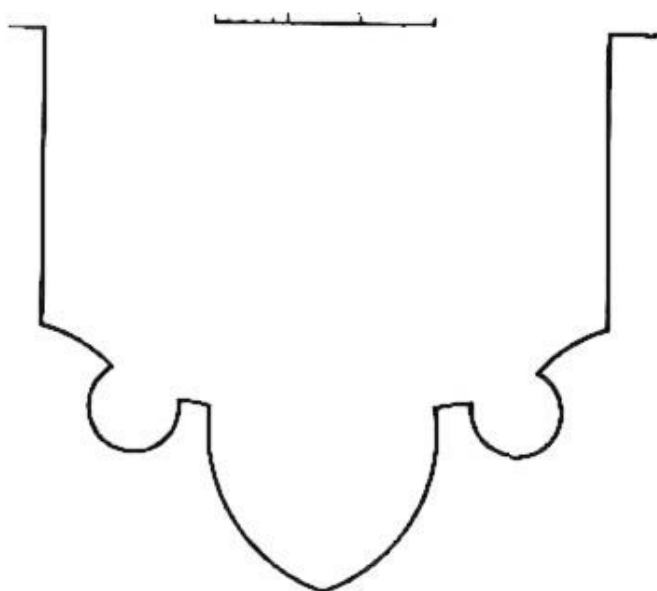
Az emelt záradékú románkori keresztboltozat bordáinak metszete általában azonos a négyzet és az első keleti főhajó-boltozatszakasz bordametszetével (kis hengertagok által közrefogott, orrlemez nélküli erőteljes körtetag). Kivétel a nyugat felől szánított első északi és első három déli boltszakasz, ahol a borda metszete két kis orrtag nélküli körtetaggal kísért szabályos körtetapot mutat. Minden második, a főhajópillértnek megfelelő heveder kétoldalt, rézsűs hasáb, tehát egyezik a főhajó hevedereivel. A többi heveder a bordával azonos. A fő- és kereszthajóba nyíló árkádok az őket tartó pilléreknek megfelelően hármastagolásúak: két hasáb között a tartó féloszloppal azonos átmérőjű nehéz hengertag jelenik meg. A hevederek

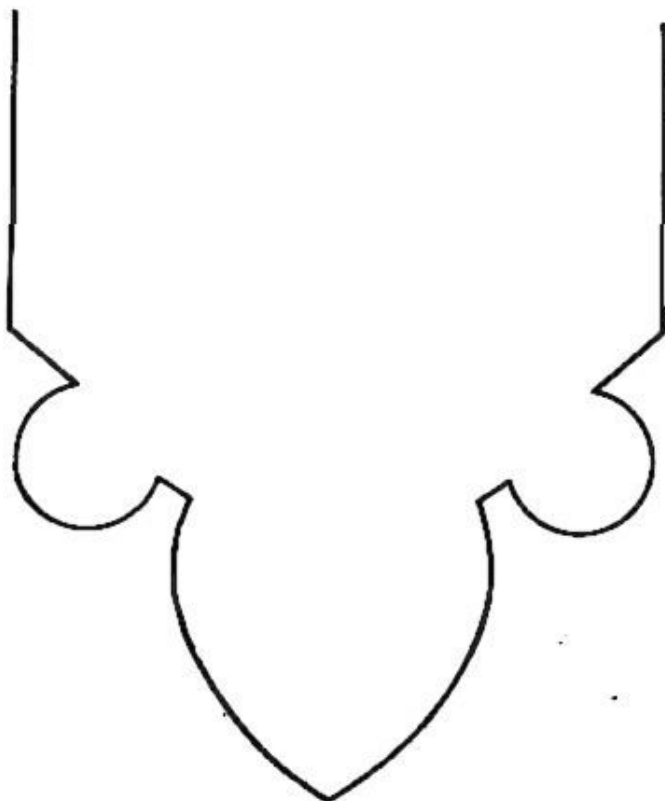
32. kép. Bordanetszetek. 1. Várdy-kápolna. 2. Lászy-kápolna. 3. Főszentély záródása. 4. Főhajó.
5. Mellékhajók nyugati boltszakaszai

és árkádok csúcsívesek, az átlós bordaívek az emelt záradékú keresztboltozatnak megfelelően félkörívesek. A zárókövek tárcsáját változatos levelekből, illetve palmettákból alakított rózsák díszítik részarányos vagy örvényes elrendezésben. A legszebb örvényes zárókövek az északi mellékhajó nyugatról számított harmadik és a déli mellékhajó negyedik boltszakaszán találhatók.

Az északi mellékhajó kereszthajóba nyíló északkeleti falpillérének szélén a bimbós fejezet mellett majomfejú, sárkánytestű szörny tapad a falra. Fejét balra fordítja s nyitott szájával a szentély felé vicsorít. A szemben álló oszlopfő sarokbimbói finoman faragott emberarcokban végződnek. A lépcsőn leszállva, észak felé nyílik a *Várday-kápolna*, amelyet Várday Ferenc erdélyi püspök csatolt az északi mellékhajó két nyugatról számított utolsó boltszaka-

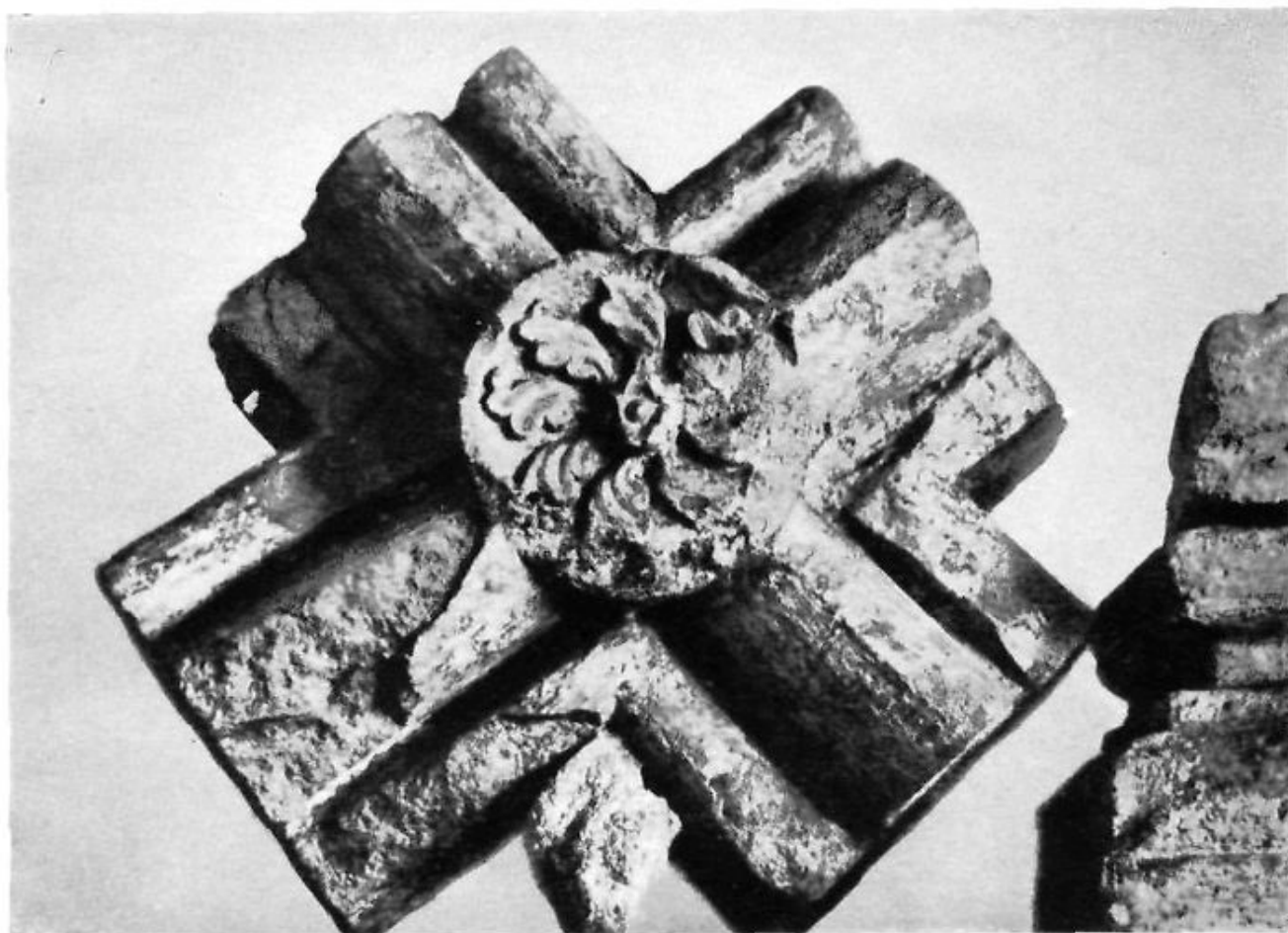

33. kép. A hajó leggyakoribb, cisztercita jellegű bordájának metszete (Csányi Károly)

34. kép. Bordametszet az elpusztult pilisszentkereszti apátsági templomból (Bán Attila)

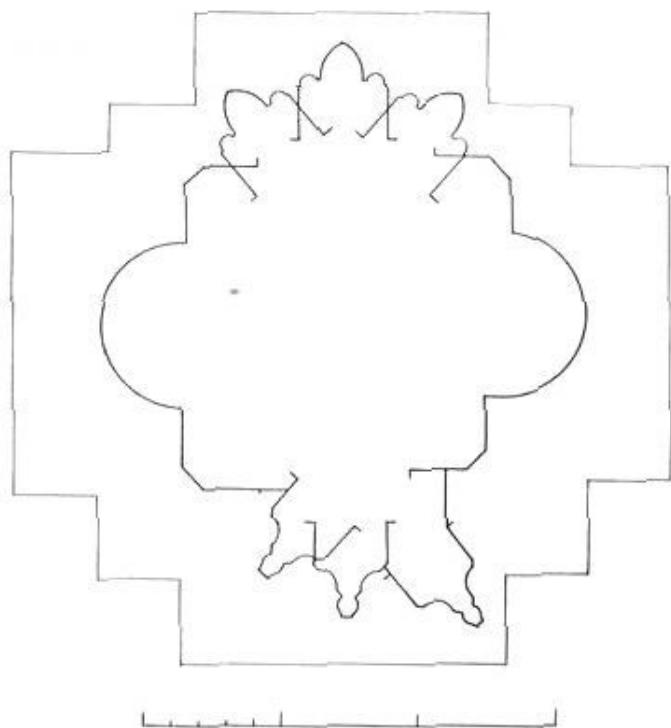
szához, lényegében követve mind annak beosztását, mind részleteit. A két szélső falpilléren, de különösen a szabadon álló középső nyolcosztású pillérkötegen jól megfigyelhető, hogy eredetileg csak falsáv előtt duzzadó féloszlop állt ott. Fejezetén az északi diadalív pillérfejezetéhez hasonló két torzalak térdel. A mellékhajó felé eső középső oszlopfő bimbói ugyancsak emberi arcban végződnek. A kápolna építéskor a mellékhajó külső falának e szakaszát lebontották, a pilléreket kiegészítették. A varratok most is világosan látszanak. A kápolna két, vastag, csúcsíves árkáddal közlekedik a mellékhajóval. Az erős hevederív felett a kápolna padlásán még megvan az eredeti fal az elépített ívsoros párkánnyal. A sarokoszlopkötegek nehézkesen utánozzák a románkori bimbós oszlopfőket. A középső féloszlopot a fejezet alatt valamivel homorúan leszelték, s az így adódó felületen Várday püspök süveges reneszánsz szalagokkal körülvett címere látható, alatta a püspök antikvabetus feliratának töredéke. A levágott féloszlop fejezete lényegében a románkori bimbós megoldást követi. A bimbók helyén nyelvüket kinyújtó maszkok látszanak. A fejlemezek és lábazatok metszete azonos a románkori formákkal. A keresztboltozatok megnyúlt bordája rövid részü és mély horonypár után késői

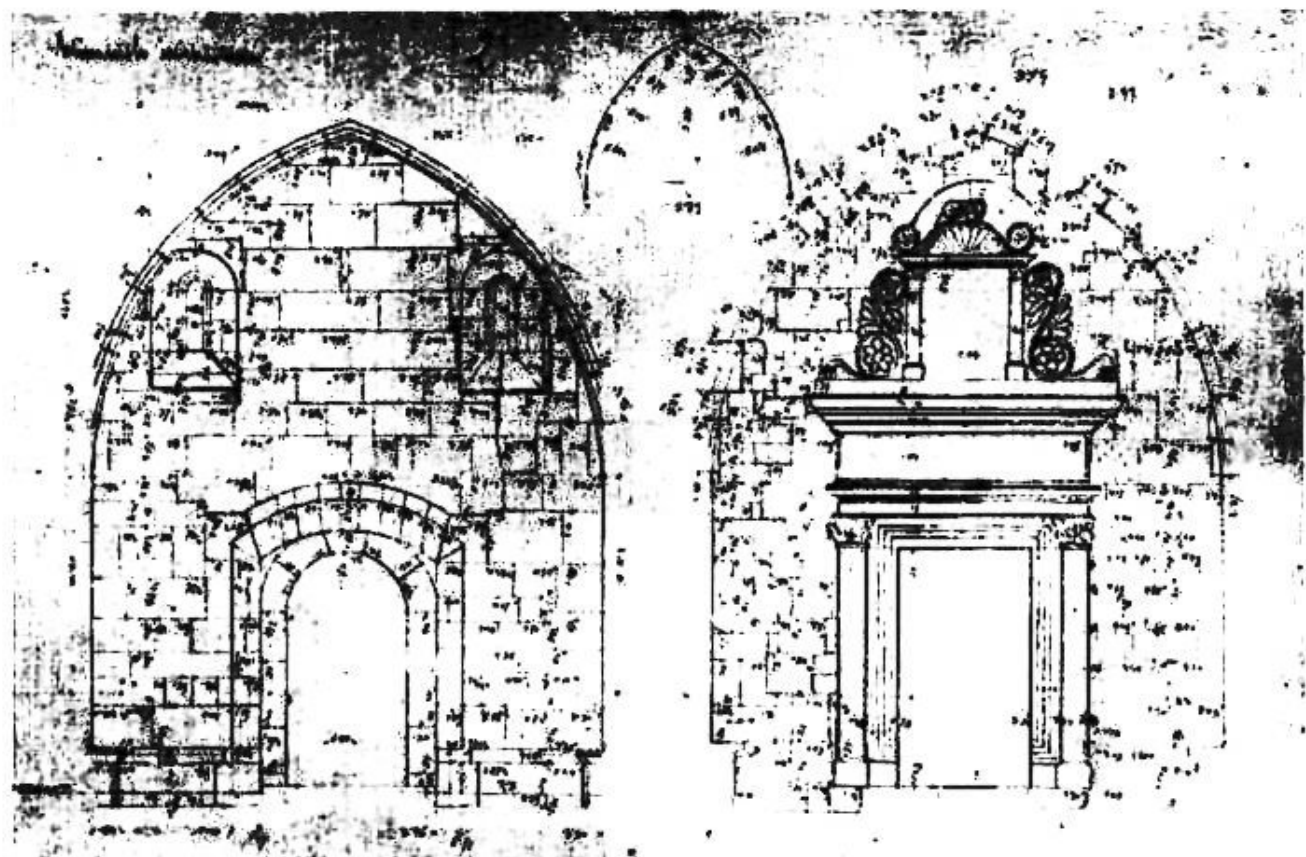
35. kép. Örvényes zárókő az északi mellékhajóból (Fotofilm, Kolozsvár—Cluj)

vékony körtetagban végződik. A zárókő hiányzik. A záradék bordakereszteződését a nyugati boltszakaszban Budai Udalrik kis reneszánsz címerpajzsa emeli ki. A nyugati oldalon a Lászlai-kápolna megviselt külső lábazata húzódik. A kápolna északi és nyugati falain több körbe foglalt, karcolt és vörösre festett felszentelési kereszt látszik.

A Várdai-kápolnából három lépcső visz fel a magasított szintre. Észak felé az egyeneskeretű ajtó felett a mellékhajók ablakainál kisebb félköríves résablak nyílik. Az ajtó a Lászlai-kápolna belsőjébe vezet. A kápolna egyetlen hosszúka négyszögű terem, amelyet finom hálóboltozat borít. A mellékhajó felé vivő ajtó a reneszánsz kőfaragás legszebb és leggazdagabb emlékei közé tartozik. A derékszögben végződő lemez- és kimatagos ajtókeretet két lapos pillér

36. kép. Bordaindítás a Várdai-kápolna szabadon álló pilléréről (Möller István)

37. kép. A László-kápolna felvételi rajza (Möller István)

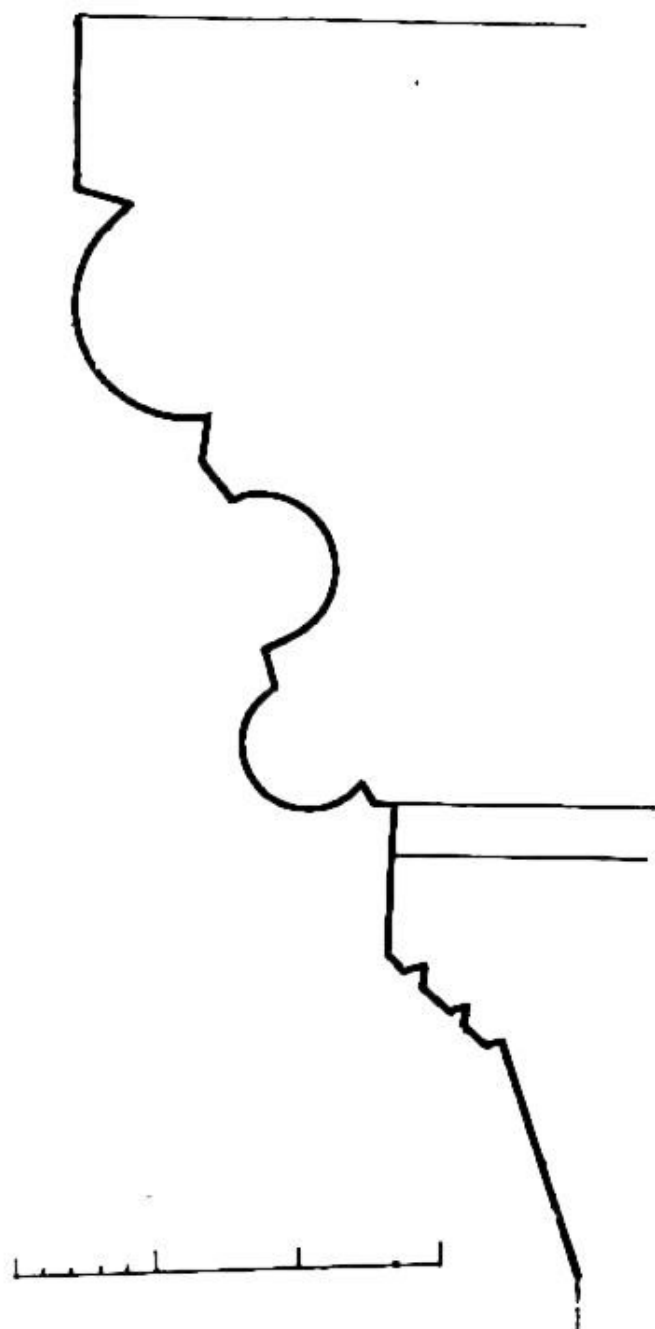
fogja közre. Tükrükben átlós szalaggal összefűzött, hatszirmú rózsasor jelenik meg. A szabadon maradt felületeket akantuszdísz tölti ki. A szirénes fejezetek közepét egy-egy kagyló foglalja el. A gazdagon tagolt szemöldök képszekén szakállas maszkokat két-két delfin, illetve maszkfejű, madártestű szörny fogja közre. Középen akantuszvirág nyílik. A pompás szemöldökpárkányt szívsor, tojássor, fogrova és akantuszlevélsor borítja. Felette barázdált pillérek által keretelt edikulában kagylódísz előtt ülő Madonna és László térdelő plasztikus domborműves alakja tűnik fel. Az edikulafülke szemöldökét fenn rózsadíszes kagyló zárja le. A fülke pilléreinek függőlegesét még egy-egy volutaszerűen alakított rózsás, akantuszos szalagdísz ismétli, amely az ajtónyílás pillértükrüinek ékítményével egyezik. Az ajtó feletti edikulás oronozat a mögötte levő résablakot teljesen eltakarja. Az ajtó dús díszítése egyes részletektől eltekintve általában lapos faragású. A tőle nyugatra eső sarokban lenn látszik a mellék-hajó eredeti, a kápolna által elépített lábazata. A keleti sarokban pedig Möller helyreállítása érzékeltette a mellék-hajó lebontott támpilléreinek indítását.

A keleti és nyugati fal alján kőpad fut, amely az északi falra is áttérjed. A padot a nyugati és keleti szegmentíves széles fülke és az északi ajtó szakítja meg. A nyugati fülke az elfalazott nyugati ajtót jelzi. A keleti fülke is téglafalazású, itt azonban már nem látszik ajtó. A keleti és nyugati falak déli sarkai mellett kagylós lezárású, félköríves fülkék nyílnak. Mindkét hosszú falon a szegmentíves fülkezáródás vonalában egymástól nagyjából szabályos távolságra öt-öt, piros körbe írt, festett felszentelési kereszt sorakozik. A nyugati falon az öt kereszt magasabban újból megismétlődik. A kétszakaszos hálóboltozat hornyolt, hosszú kímátagos bordái a falba metsződnek. A boltozati záródás középső bordametsződését három finoman faragott reneszánsz címer emeli ki. Az északi homortú nyolcszöges pajzs László János,

a középső lófejes pajzs Geréb László, a déli széles félkörívvvel záródó pajzs Barlabássy Lénárd erdélyi alvajda címerét mutatja. Ez utóbbi különösen szép olasz koszorúba foglalt ökörfejjel és kezdőbetűkkel.

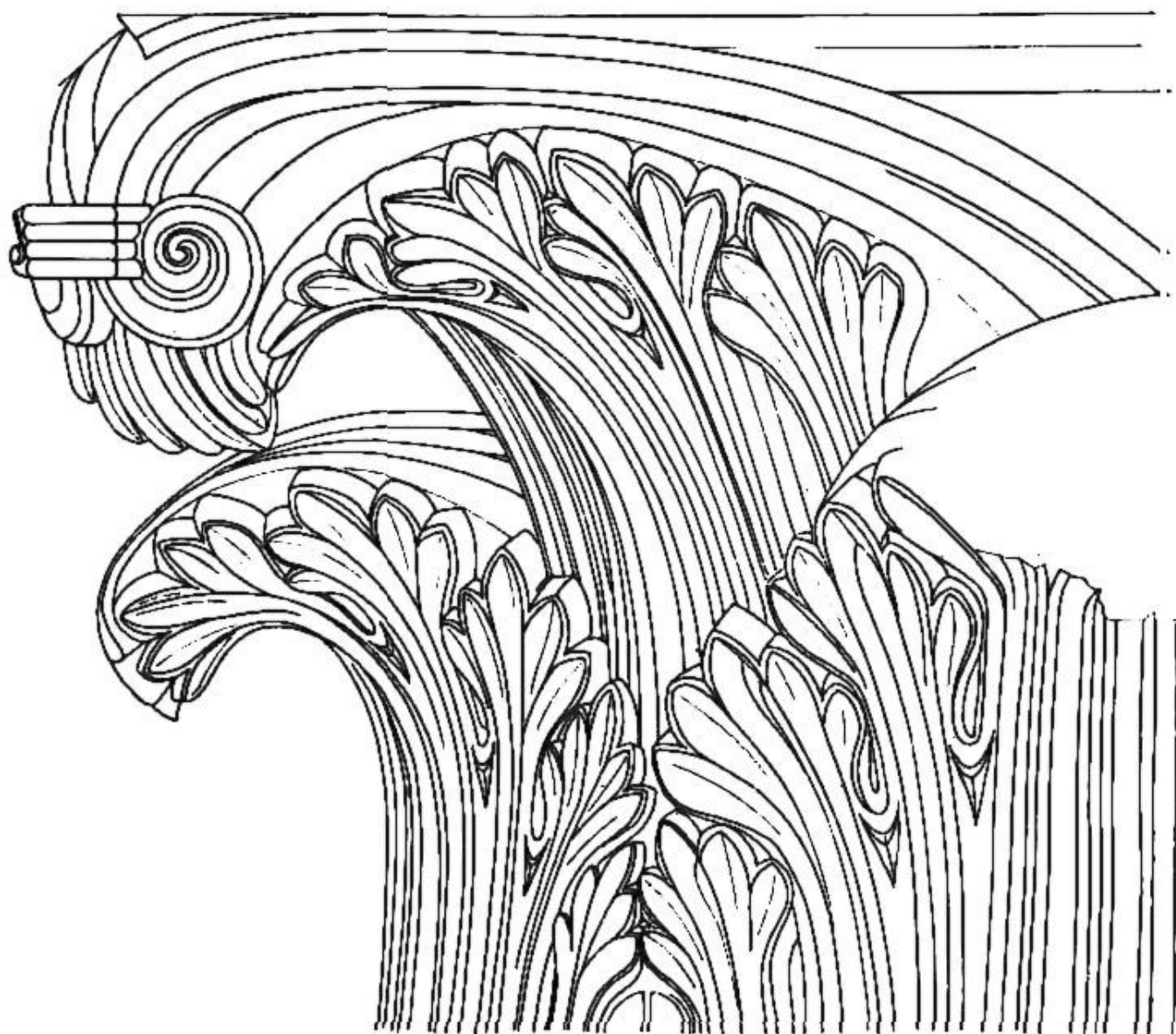
Az északi mellékhajóba visszatérve, érdemes szemügyre venni a rendkívül változatosan megmintázott oszlopfőket és sarokleveleket. A faragást általában a lapos, fejezethez tapadó, változatos rajzú plasztika jellemzi. A bimbók ugyan a térbe duzzadnak, de viszonylag kicsik a széles, bizonyos mértékig nyomott arányú fejezettekhez képest. A széles levelek vagy bordézottak s néha a levél közepén gyöngysoros díszűek, vagy rajzosan faragott, lapos és sűrű akantuszlevelekkel ékesek. A bimbók csigásan végződnek, vagy palmetták, esetleg tölgylevelek borítják gömbjüket. Olykor emberi arcok jelennek meg bennük (33, 26). Érdekes a 11 faloszlopfő, amelynek sűrűn barázdált középső akantuszlevelei felett hosszúhajú ifjúarc lebeg. Valamivel a fejezet alatt a fejlemez profilja kisebb méreteken megismétlődik, sajátos visszautrást idézve elő a falpillér törzsén. A vele szemben álló mellékhajó-pillér (12) keleti oldala szintén akantuszos. A nyugati és északi féloszlop fejezetét két összeforrott nyakú sárkánypár tölti ki, amely indák, szőlőlevelek és félpalmetták között előtűnő szőlőfürtöket eszik. A két oszlopfőt elválasztó pillérfejezetek igen szép, gazdag érzetű akantuszlevelekkel ékesek. A sarokbimbókat négyszeresen összefogott indavégzések koronázzák. A fakarzatot tartó északkeleti pillér (8) nyugat felé eső féloszlopfőjén a bimbók közeit dús megmintázású egyes szőlőlevelek töltik ki. A karzattartó északnyugati falpillér (4) fejezetét ugyanazok a nagy, mélyen árnyékolt vastag akantuszlevelek borítják, mint az előcsarnok északi pillérfejezetét (1). — A saroklevelek általában kisebb, karéjos levelekből alakulnak, amelyek kagylósan (11, 35) vagy plasztikus gömböcskében végződnek (33). A második hajópillér (12) nyugati felén igen szép laza összetételű saroklevél jelenik meg, az északi oldalon pedig két egymással derékszögben álló oroszlánt faragott a szobrász, ezeknek közös szörnyefejük van. A Lászay-kápolna melletti nyugati falpillér saroklevelét oroszlánfejen ülő gyermek helyettesíti, aki az attikai lábazatra arccal ráhajlik, két kezét és homlokát a felső párnataghoz támasztja.

A mellékhajóból nyílik a csonkatorony egyszerű téglalap alakú bejárata. A *torony földszintje* hasábos bordájú keresztboltozattal fedett, vakolt és meszelt. Vállmagasságban parkány futja körül. Benne helyezték el a püspöki levéltárat.

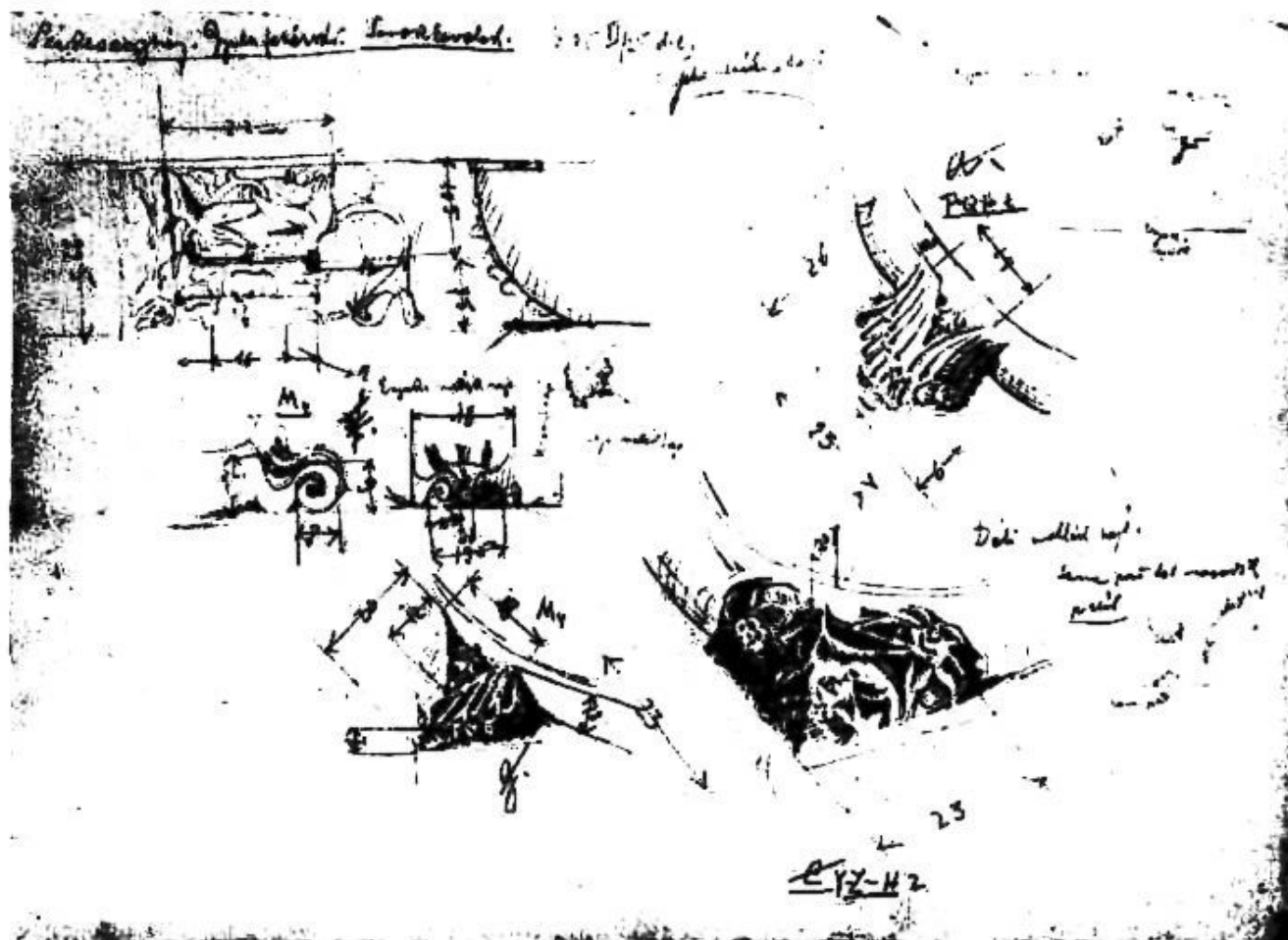

38. kép. Hajópillér fő fejlemezének metszete
(Csányi Károly)

A főhajó nyugatról számított első boltszakaszának a bejárat melletti felében utólag beépített bimbós fejezetű romanizáló, négy teljes és ugyanannyi féloszlop tartja a nyugati, oszlopos korlátú fa *orgonakarzatot*. A karzat aljának déli részét a Várdai püspök által épített, eléggé sérült, bábos kőkorláttal ellátott, reneszánsz kőlépcső foglalja el. A korlátot törpepillér indítja meg, amelynek homlokoldalát a püspök lófejes pajzsba illesztett, szalagos díszű címere tölti ki. A lépcső pihenő előtti szakaszának korlátja hiányzik. A pihenőn a déli mellékhajó elfalazott torony-feljárójának egyenes záródású belső nyílása jól kivehető. Ugyancsak látszik a déli torony keleti falán, ugyanezen a szinten nyíló elfalazott ajtó is, amely mögött a toronyban szűk kőlépcső visz a mellékhajó padlásterébe. Innen a főhajó felé újabb félköríves nagyobb ajtónyílás vezetett. Ez az elfalazott ajtó a mai karzatról az újkőkori orgonaépítmény félmagassága táján jól látszik. Vele szemben a főhajó északi falán hasonló, élén részsűs, ugyancsak elfalazott ajtó tűnik fel. A két egykori ajtótól a homlokzat felé mintegy fél méter, a homlokzati oldalon pedig egy méter széles tömör falkiugrás jelzi az egykori fafolyosó fel-fekvését. A déli ajtó alatt egy pálcátág csomkja, az északi alatt pedig keskeny háromlépcsős, végül falbasimuló kiugrás maradt meg. Az északi falon gerendalyukak is találhatók. Mindez

39. kép. Akantuszos pillérfő a 12. sz. pilléren az északi mellékhajóban (Möller István)

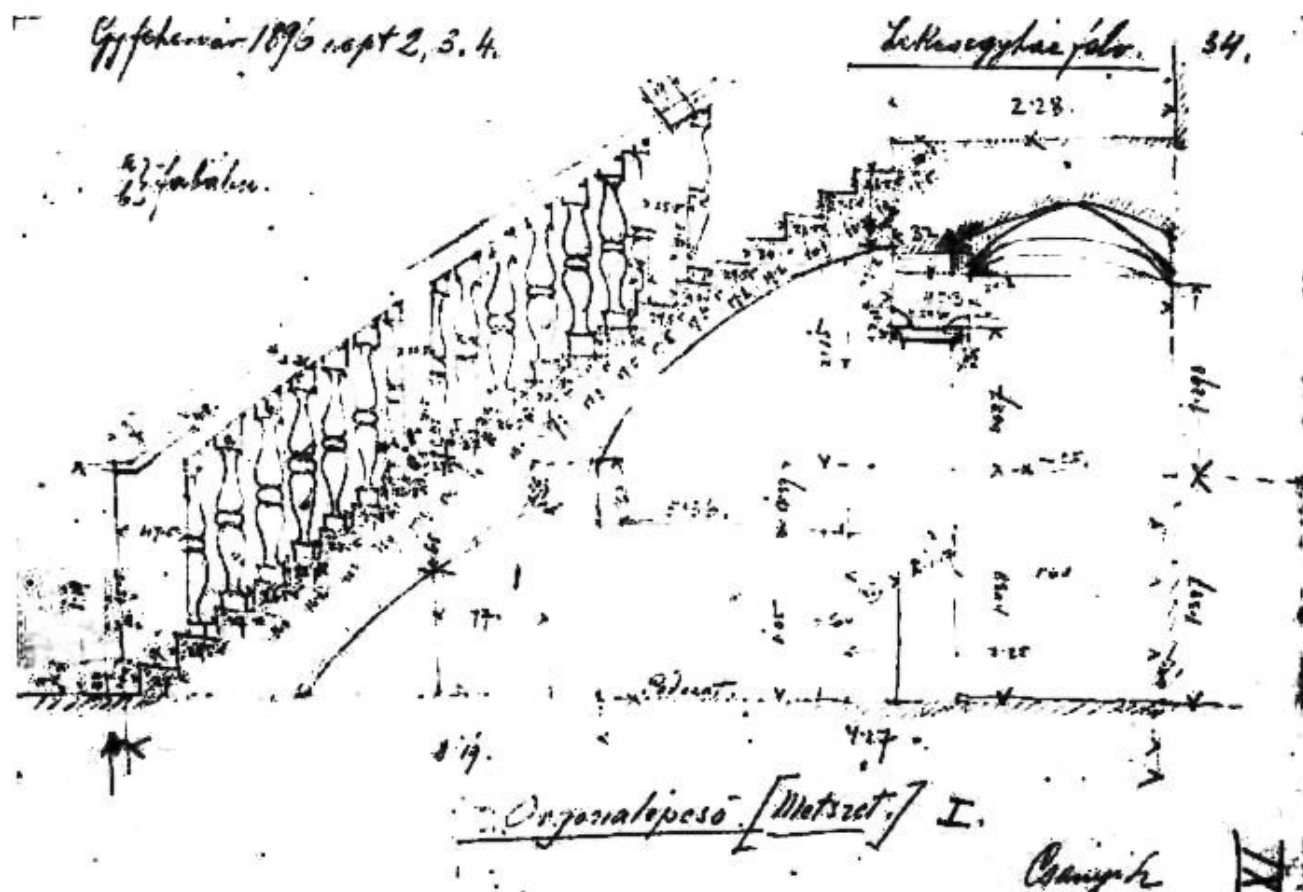

40. kép. Saroklevelek az északi és déli mellékhajóban. Az első rajz a kötár sarkányos fríztöredékéről készült (Schöntheil Richárd)

világosan mutatja, hogy itt eredetileg a mai karzatnál jóval magasabban épített folyosó lehetett, amely a falak mellett gyámsorokra támaszkodhatott. A teljes főhajószélesség áthidalása nem volt lehetséges. Ide a déli mellékhajó első nyugati boltszakaszán vágott ajtón, a déli torony szűk lépcsőjén át jöhettek fel. A falfolyosó kiterjedése és felfekvése a falkiugrások és gerendalyukak alapján lényegében megállapítható. A karzatról a csonkatorony felé az ottani csigalépcső segítségével lehetett lejutni. Az északi oldal ajtója alatti lépcsős falkiugrás arra mutat, hogy erre a hajó belsejébe is talán létrával kapcsolt lépcső vezetett.

A Várday-féle karzatsfeljáró pihenőjéről ma egyszerű falépcső visz a jelenlegi karzatra. Eredetileg azonban a lépcső nem arra vezetett. Ma is jól kivehető, hogy a pihenő után a lépcső derékszögben a déli mellékhajó felé fordult és néhány foknyi emelkedés után megszakadt. A pihenővel egyenlő magasságban a déli mellékhajó nyugatról számított második boltszakaszának végéig falkiugrás halad, amelynek mintegy 10 cm széles padkája a mellékhajó ablakának vonalában húzódik. A karzat bizonyára fából épült, folytatása erre a padkára feküldhetett fel. Az építmény érdekében a déli mellékhajó nyugat felőli első boltszakaszának délkeleti falpillérét (10) a padka felett levágták és neki sásleveles gyámvégződést adtak. Ugyanez történt a boltszakasz északnyugati falpillérével is (5), amelyet a lépcsőfeljáró kiképzése miatt gyámosan vágtak le. A gyámra lapos, széles levelet faragtak.

A reneszánsz lépcsőfeljáró pihenőjét egyszerű kockaszerű fejezetű oszlop tartja, amelyre egyúttal a pihenő borda nélküli kis keresztboltozata is támaszkodik. Ez alatt nyílik a déli torony földszintjének csúcsíves sarkantyútagos bejárata. A sarkantyútag az ajtó vállában a

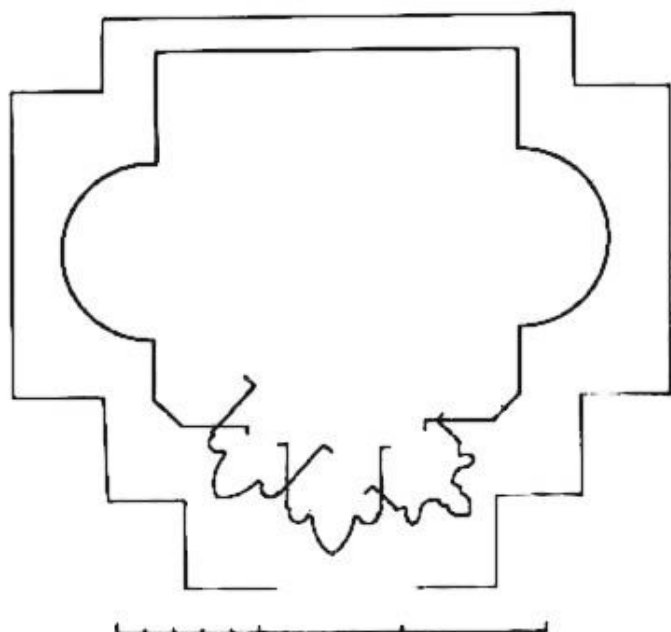

41. kép. Várday reneszánsz karzatlépcsőjének rajza (Csányi Károly)

falsíkba beleolvad. Az ajtónyílást rombuszos hálózatos, fűzött rács takarja, árja karcolt díszű. A kovácsoltvas hatalmas ajtószárny közepén stilizált, domborított barokk rózsza virít. A vakolt,

meszelt keresztboltozatos toronyföldszinten őrzik a káptalani levéltárat és a székesegyház legértékesebb, használaton kívüli ötvöstárgyait. A kétoldalt hornyolt, vaskos bordák a falnál megtörnek és gyámszerűen végződnek.

A déli mellékhajó nyugat felől számított első három boltszakasza részleteiben felismerhetően különbözik az északi mellékhajótól és a déli mellékhajó többi kereszthajó felé eső felétől. A három boltszakasz fejezeteit igen gazdag és szokatlan növényi dísz borítja. A két fent említett gyámosan levágott falpillér közül a lépcső felett levő bimbós fejezetre (5) sűrű, laposan faragott szőlőlevél és indafonadék tapad, míg a másik ötszirmú, gyopárra emlékeztető rózsákkal van tele. E virág lábazati sarokdíszként jelenik meg a déli mellékhajó második pillérén (13).

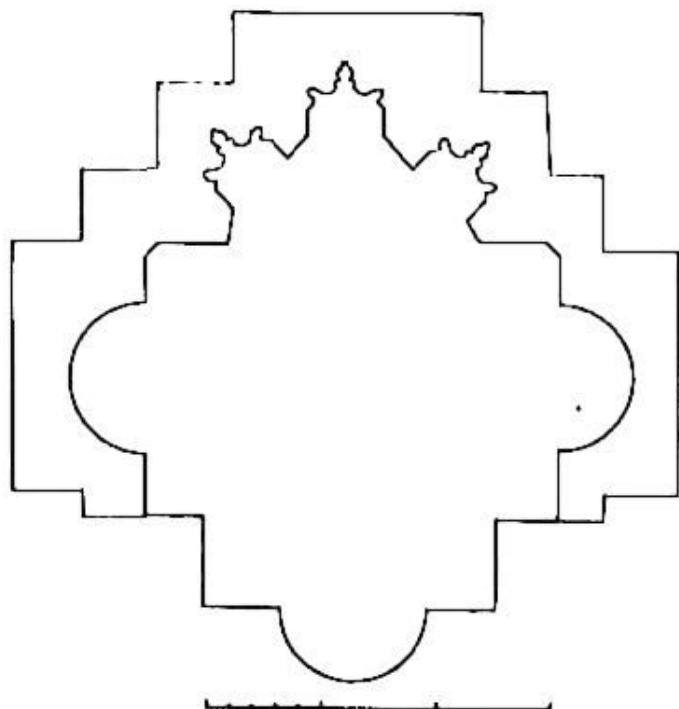

42. kép. Az északi mellékhajó 8. sz. pillérének bordaíndítása (Möller István)

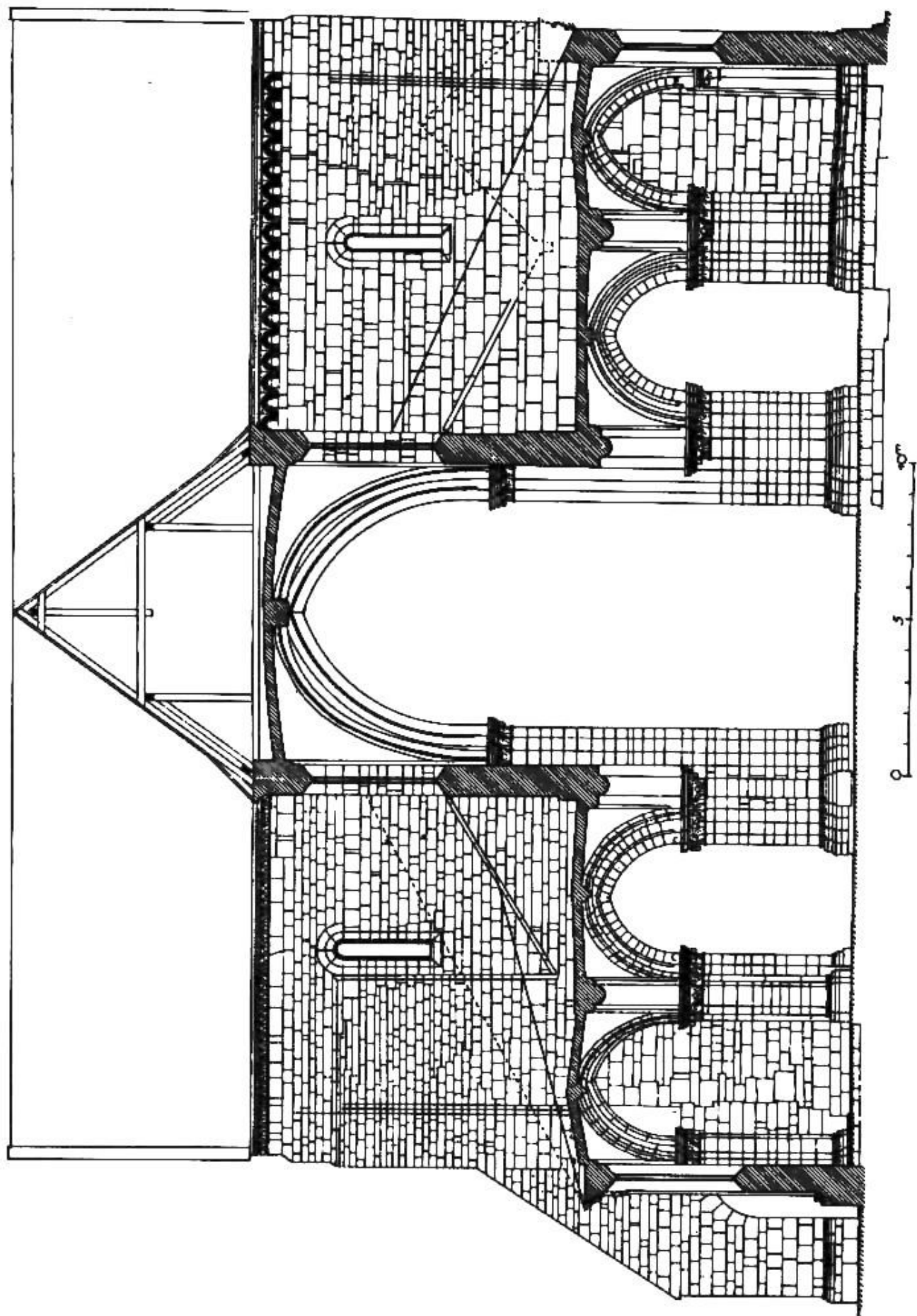
Makkos tölgygallyak borítják el az első boltszakasz délnyugati sarokoszlopának (6) és a második boltszakasz délkeleti falpillérének (14) fejezeteit. E lapos faragásokkal ellentétben az első és a második főhajó felé eső pillért (9, 13) merészen fellazított, bimbósan kihajló, mélyen beszabdalt szélű levelek ékesítik. A nyugati félpillérfejezeten a levelek kisebbek és a fejezethez két széles szárral tapadnak. A keleti fejezet levelei az előbbinél sokkal díszesebbek, művészebbek s csak egy száruk van. Bár a fejezetek alapformája nem változik, a térbeáradás könnyedsége a két szépen megmintázott faragványt a többi fejezettől határozottan megkülönbözteti. A főhajó felé nyíló csúcsíves árkádok félköríves indításai a második pilléren a többinél jóval változatosabb tagozódásúak. A harmadik pillér (17) fejezetén a nagy levelek felületét és bimbóit sűrűn borítják a tölgylevelek. A keleti oldalon újból felbukkan a tölgyág, amely felett középen torz oroszlánfej mereszti szemét. A főhajó felé eső pillérrész keleti és nyugati oldalán egy-egy hosszúhajó, bőruhás ifjú áll. Mint tudjuk, a három első boltszakasz bordái a többitől elütő módon kialakítottak, s két orrtag nélküli kis körtetag közé fogott fejlett körtettagot mutatnak. A negyedik boltszakasztól kezdve ismét a régi nehézkes bordát találjuk mind a mellékhajóban, mind a hozzá csatlakozó régi sekrestyében.

A negyedik boltszakaszba nyílik a fedelmi kapu. Vasalt barokk fa ajtószárnya előtt az ajtókávéban két szögletes furat a hajdani elzáró gerenda helyét mutatja. Az egyenes ajtószárny felett másodlagos elhelyezésben jelenik meg egy, a fedelmi kapuével azonos beosztású, de annál jóval régebbi íves oromzat-dombormű. A középső, félkörívesen mélyített részt Krisztus ülő alakja tölti ki. Szakállas fejét kereszties dicsfény emeli ki. Jobbját áldóan emeli fel, baljában könyvet tart. Ruharedőzete szkeumatikus. Összehajtható, felül állatfejben végződő széken ül. Kétoldalt egy-egy dicsfényes angyal, s felettük egy-egy madár. A baloldali angyal hosszú száron kis görög keresztet tart. Az angyalok ruháján és szárnyán párhuzamos sűrű barázdák jelzik a ruharedőket, illetve a tollakat. Az egész jelenet alatt négyes szalagfonat húzódik. Az ünnepélyes, mereven fenséges megjelenést a következetes részarányosság, a teljesen lapos és rajzos faragási technika hatásosan fokozza. A kora-románkor szigorú, valóságtól teljesen elforduló ábrázolásmódjának kiemelkedő példája.

A negyedik boltszakasz keleti végén négy lépcső vezet le a magasztott szintről az eredeti szintre. A két keleti boltszakaszhoz dél felé csatlakozik a régi sekrestye. A sekrestye keleti falán megmaradt a déli kereszthajószárny korai meredek lábazata, a tagoló függőleges falsáv indítása és a kereszthajó karzatát jelző két lépcsősen emelkedő ablak. Ezeket a régi sekrestye emelésekor elépítették, jelenlétük azonban világosan igazolja, hogy eredetileg itt külső fal volt. E fal északi szegletén kétárnyalatú angolvörös díszítőfestés tanúskodik arról, hogy a falat a régi sekrestye megépítése után valamiféle festés borította. A mellékhajó két utolsó boltszakasza és a régi sekrestye pillér- és faloszlop-fejezetei általában barázdált bimbós díszítésűek.

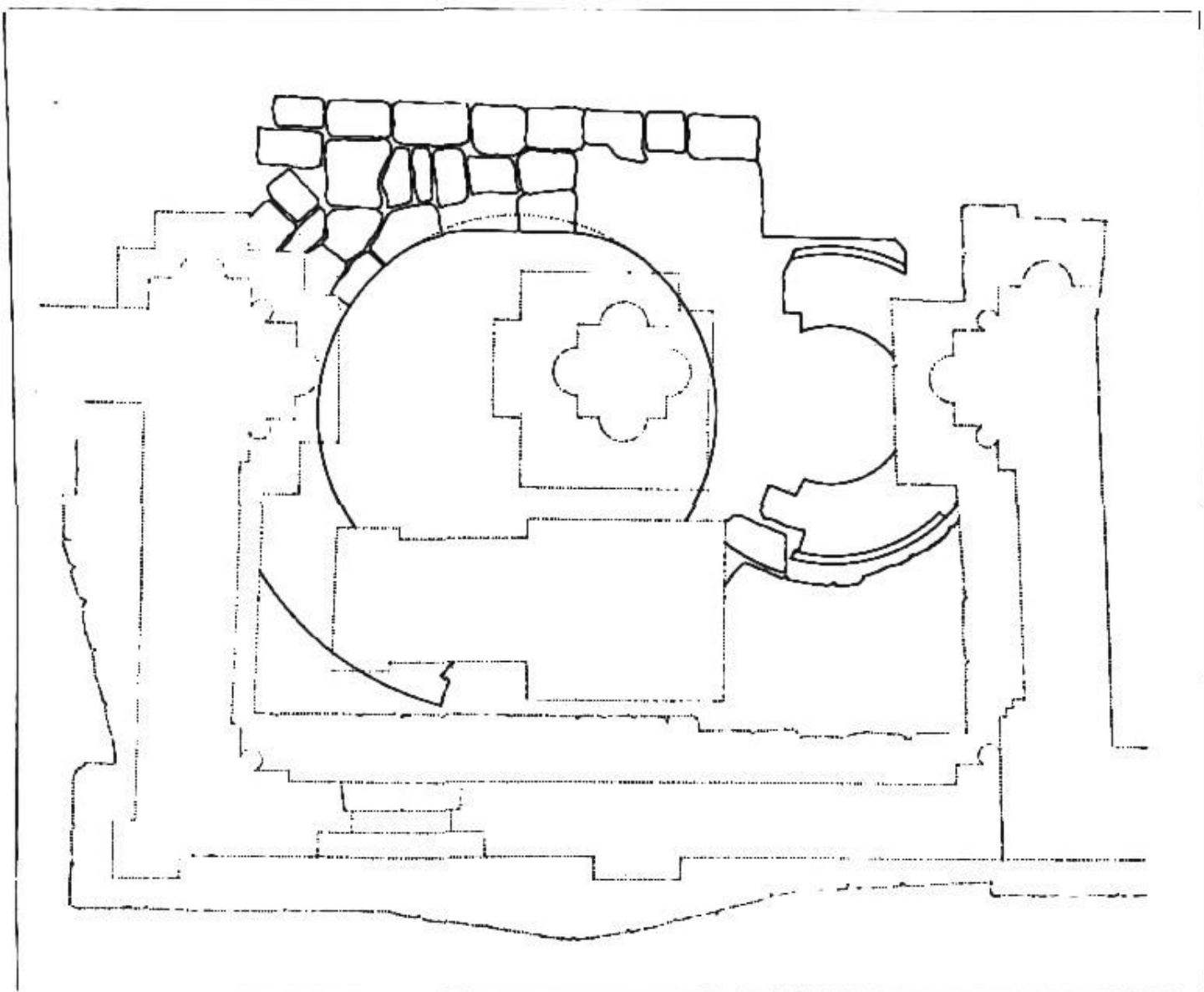

43. kép. A déli mellékhajó 13. sz. pillérének bordalindítása (Möller István)

1:100

11. kép. A hajó keresztmetszete a Várday-kápolnán és a régi sekrestyén át (Lux Géza)

45. kép. A XI. századi keresztelőkápolna alaprajza (Fridli Sándor)

gyöngysorral, vagy anélkül. A mellékhajót a régi sekrestyétől elválasztó szabad nyolcosztású pillérköteg dél felé eső féloszlopfejezete az egész székesegyház egyik legszebb ilyenemű alkotása. Két-két összefonott nyakú szárnyas sárkány indákon függő szőlőfürtöt eszik. Az indákból szőlőlevelek és félpalmetták sarjadnak. A keresztboltozatok bordái mind a megszokott orrtag nélküli vaskos körtetagos megoldást mutatják. A nyugati boltszakasz déli falának nyugati végében látszik az elfalazott sekrestyeajtó nyílása.

A sekrestye keleti falának északi pillérkötege előtt a padló fölé emelkedik mintegy 24 cm-re egy félköríves kis *szentélyrész*. Külsejét lábazatszerűen alakított rézsű tagozza, belseje simított. Az épületrész tehát eredetileg is a talajszint fölé emelkedett. Az apszidiol mellett délre négyszögű betonlap fedi azt a régi sekrestye padlózata alatti betonmennyezetű üreget, amelyben a szentélyhez tartozó körkápolna alapfalai mintegy kétharmadrészben láthatók. A falakat nagyméretű, nagyolt kváderekből építették, amelyeket téglaszemcsékkel kevert habarcs tart össze. A nagyrészt két méter magas fal körbefutja a régi sekrestye szabadonálló pillérköteget, amelynek négyszögletes alapfala a körkápolna hajóterébe nyúlik. A kis körkápolna a mai székesegyházat megelőző első templom keresztelőkápolnája lehetett, amelyre

46. kép. Oszlopfő a XI. századi bazilikából (Fotofilm)

szabálytalan ajtónyílásokat törtek. A nyugatról számított harmadik boltszakasz felett a főhajó falában két egymáshoz közel levő, nagyjából megfaragott kővel keretelt elfalazott ajtónyílás fedezhető fel. Eredetileg a főhajó második boltszakaszának légterébe nyíltak. A nyugatibb ferdén, a kelet felé eső merőlegesen mélyed a falba. A csapok helye mindkettőnél megvan. Ez kétségtelenül bizonyítja, hogy ajtók voltak, rendeltetésük azonban ismeretlen. A déli mellékhajó utolsó két boltszakasza és a régi sekrestye felett betonpadozat húzódik, s a tetőszerkezet is betongerendákból épült. A tetőablakból érdekes és szép kitekintés nyílik a déli torony, főhajó és kereszthajó felé.

A hatalmas belsőterű déli toronyba falépcső visz fel. Az első és második emelet egymástól nincsen elválasztva. A második emeletet lapos csehboltozat borítja. A harmadik és ötödik

a második székesegyház déli mellékhajófala ráépült. A régi sekrestye emelésekor a körkápolna maradványai ennek padlózata alá kerültek.

A székesegyház padlására a déli torony déli oldalán emelet magasságban levő, falépcsőn megközelíthető, újabban vágott ajtón át lehet feljutni. A torony első emeletének északkeleti sarkán ajtó nyílik a déli mellékhajó padlása felé. Még a padlás előtt a toronyban látható a már említett kőlépcső, amelyen a hajdani nyugati fafolyosóba a déli mellékhajó felől közlekedtek. A déli mellékhajó padlását a főhajó támpillérei három részre osztják. A főhajó mellett a pillérek

47. kép. Pillértöredék a XI. századi bazilikából

emelet felett lapos mennyezet, a negyedik és hatodik emelet felett pedig az ablakoknál vágott fiókokkal kapcsolatos dongaboltozat található. Az óramű a hatodik, a harangok a hetedik emeleten vannak elhelyezve. A harmadik emeletről ajtó nyílik a nyugati előcsarnok feletti szintre. A faragott kőpadozat, a két szélén húzódó vízlevezető kővályúk és az eredeti, ma a fedélszék által eltakart, faragott kő oromzat mutatja, hogy e rész valamikor fedetlenül állt. A mai vékony barokk oromzat a jelenleg padláshoz tartozó helyiség nyugati, az eredeti vastagfalú középkori oromzat pedig a keleti oldalát határolja. Ez utóbbi egyszerű keretes, egyenes záródású, valószínűleg már barokk ajtaján át juthatunk a főhajó padlásterébe. Itt jól látszik,

48. kép. XII. századi kockaoszlopfej (Fotofilm)

hogy a hatalmas felmenő falak teljes magasságukban eredetiek. A négyzet felett emelkedik a hajdani *négyezeti torony* nyolcszögletes építményének maradványa. A jó méter vastag fala-

49. kép. XIII. századi kettős oszlopfej guggoló alakkal (Fotofilm)

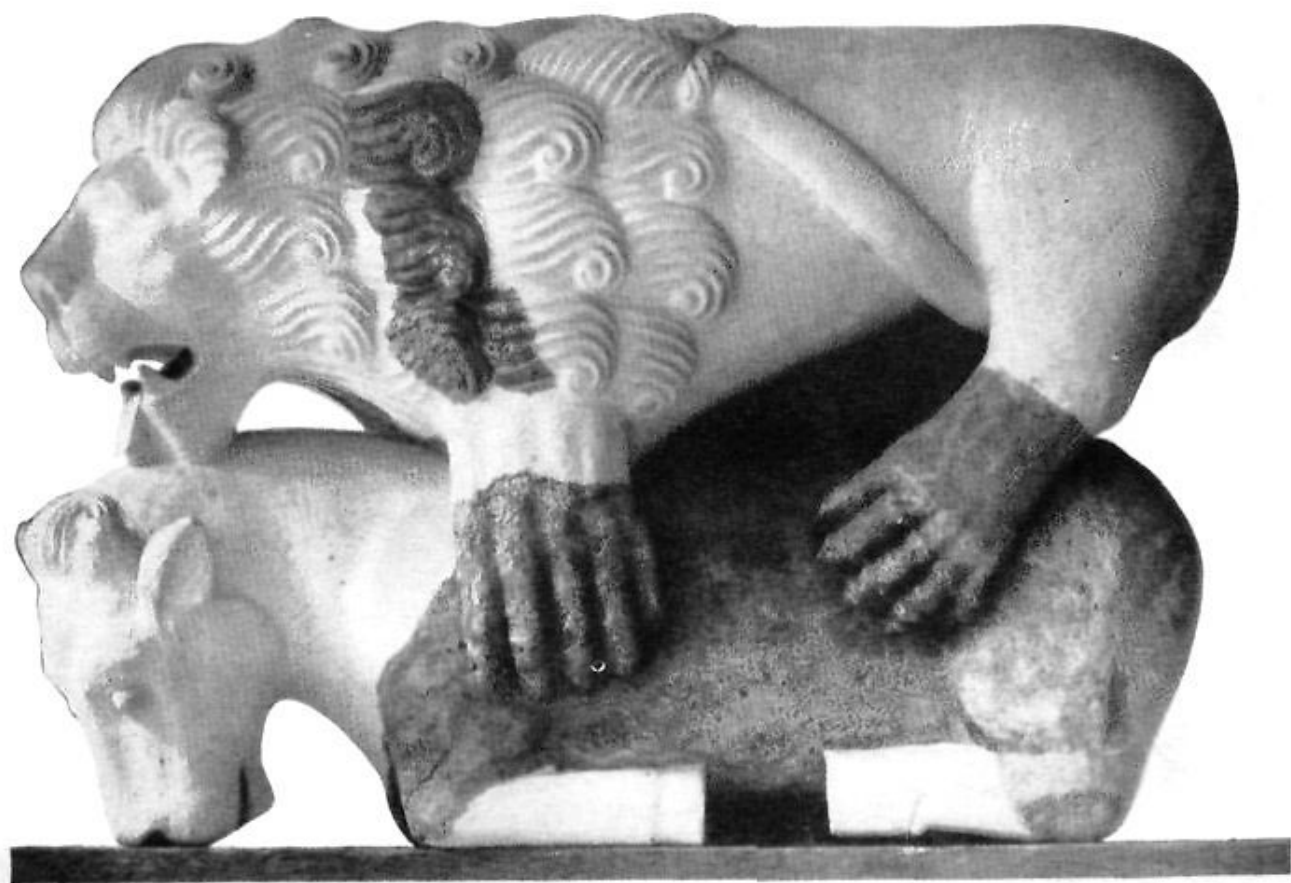
50. kép. XIII. századi sárkányos faragványtöredék
(Fotofilm)

közelíthető meg. A lábazat feletti későbbi széles ajtó vezet a mai fa csigalépcsőhöz. Az eredeti kőlépcsők nyoma a falon jól kivehető. A csonkatorony első emeleti boltozott, vakolt, meszelt szobájában rendezték be a székesegyház *kőtáráit*, amelybe háromféle anyag került. Az első csoportot azok a faragványok alkotják, amelyeket a Möller-féle helyreállításkor a déli főhajófalba beépítve találtak, s amelyek a mai székesegyházban nem helyezhetők el. Koruk:

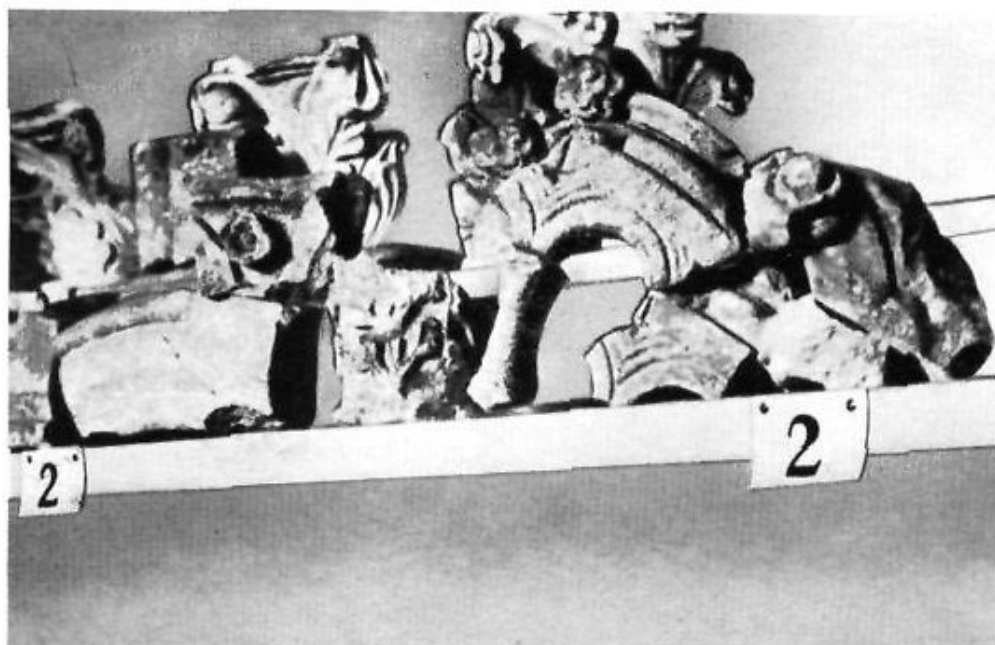
kat a négy égtáj felé egyszerű, díszetlen félköríves ablaknyílások törik át. A torony ablakos falai szélesebbek és magasabbak, mint az ezeket összekötő és a négyzet sarkait levágó tömör falak. Ez utóbbiakat a tetőszék miatt erősebben lebontották. Ma az egész toronycsonk a tető alatt helyezkedik el, s így kívülről egyáltalán nem látszik.

Az előcsarnok feletti, hajdan szabadon álló terasz szintje a csonkatorony főpárkányával esik egybe. Mivel a csonkatorony második emelete felett a fedélszék nyitott és padlás nincsen, a teraszcsonk a toronyba nem lehet átjutni.

A torony csak a külső lépcsőtoronyból

51. kép. A déli mellékapszisz bikára ugró oroszlánjának kiegészítése

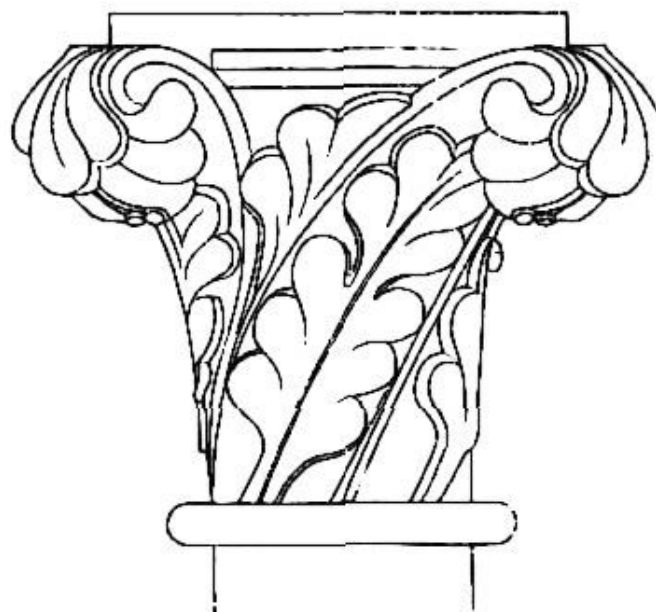

52. kép. A déli kereszthajó nagy rózsablakának küllőtöredékei (Fotofilm)

XI–XIII. század. A második csoportba a Möller által kiváltott, eredeti, megrongálódott faragványok tartoznak, a harmadikba pedig az eredeti darabokról készült gipszmásolatok és kiegészítések. Ezekhez sorolható a régi sekrestye helyreállításának alaprajzi modellje.¹⁵

53. kép. A rózsablak keretdíszének töredékei (Fotofilm)

54. kép. A külső küllősor egyik oszlopfőjének rajza (Möller István)

Az első csoport XI. századi darabjai között kiemelkedik a 93. sz. faloszlopfő. Az alsó, sűrűn bordázott húsos levélsorból a két sarkon csigásan kihajló indák nőnek. Közöttük elnagyolt faragású, de jellegzetes férfifej jelenik meg. A levélsor és indacsigák között vékony, szabadon álló pálcák közvetítenek. A fejezetet erőteljes, homlokoldalon stilizált leveles indadíszű fejlemez zárja le. Azonos jellegű indadísz tölti ki az 55. számú lapos gömbszelvényes oszlopfő oldalát is. Ezen azonban a levelek és indák félkörben helyezkednek el. A fejezet formáját megadó külső sima félkörívű pánt és az inda közé ugyan csak félköríves kötélfonás ékelődik. A négy homlokzati oldal közötti sarkokat alul barázdás, íves háromszögek töltik ki. Az oszloptörzs indítása ezekhez csatlakozik. Az előzőhöz hasonló felépítésű, csak magasabb,

későbbi formájú a 48. számú nyaktagos kockaoszlopfő. Fejlemez a fejezettel egyforma széles, attól csak egy bemélyített vonal választja el. A fejezet négy oldalát négy-négy koncentrikus, erőteljesen bevésített félkör tagolja. Külön ki kell emelni egy tekintélyes (52. sz.) gyámkövet, amelynek keskeny homlokoldalán dicsfényes Ábrahám-fej alatt az üdvözültek mosolygó arcú kis mellképei tűnnek elő. Egyikük virágot tart. Az üdvözülteket Ábrahám ölében tartja. Ezt az alul redőzött lepel jelzi. A középkori Magyarország művészeti hagyatékában e gyámkő Ábrahám-kebele egyedüli ismert ábrázolása. Erőteljesen megmintázott, felül letört kettős oszlopfőfejet testét (23. sz.) keskeny karéjos levelek borítják. Az oszlopfők között alak guggol. Ruhája széles redőben borul fedetlen combjaira. Karjaival valószínűleg körülölelte az iker oszlopfőket. Ígyike a legfinomabb faragványoknak egy indás, leveles, palmettás, kisméretű (22,5 cm magas) frízrészlet, amelynek közepét alul két plasztikus, barázdált húsos levélsorral, felül két repülő sárkánnyal díszített oszlopfőfejet tölti ki (25. sz.). A sárkányok hosszú félpalmettában végződő farka egymásba fonódik. A dombormű közeli rokona a régi sekrestye sárkánypáros oszlopfőfejetének és az északi mellékszentély frízének. Ugyancsak ehhez hasonló gazdag és sűrű félpalmettás ékítmény borítja a 43. sz. három egyenes párkányrészletet és a 27. sz. faragványt is. Nagyon jellegzetes a 30. sz. hat kő. Díszítésük a kettős fűrészfogsor-nak az a változata, amelynél az egyik sor félhold alakú kimetszésébe a másik fogcsúcsa beleillik. Mindkét sor nyolcszögletes pálcára támaszkodik. A faragvány tömött, tehát nem áttört. A fűrészfogsor által keretelt háromszögű mezőket régies szalagfonat tölti ki, amelynek három hurka a keretszabta térbe pontosan beleilleszkedik. A norman jellegű faragványok fele finom, a másik fele durvább szemcséjű, sötétebb szürke színű mészkőből készült. Eredetileg kapubéletet díszítettek. Néhány gótikus töredék közül kiemelkedik a 13. sz. kisméretű, megviselt sarokgyám. Gazdagon tagolt magas párkány alatt nyolcszögű testét vak lóheredísz, csúcsos végződését pedig háromkaréjos vakmérművek díszítik. A kőtári anyag második csoportja nem kevésbé fontos, mert hiszen ebbe a Möller-féle helyreállításkor kiváltott, tönkrement faragványok tartoznak. Ezek igazolják tehát hitelesen az újrafaragott vagy rekonstruált részleteket. Köztük megtalálhatók a régi sekrestye eredeti oszlopfői, így pl. az összefonott nyakú sárkányos fejezet (57. sz.) is. Az oszlopfőfejeteken jól látszanak a külső meszelés alatti sárga, majd rózsaszín festés nyomai. Igen jelentősek a régi sekrestye díszajtajának eredeti töredékei

(bélleti lábázatok saroklevelekkel, csavart díszű és palmettás oszloptörzsrészletek, akantuszok, 10—11. sz.), valamint a déli nagy rózsablak rendkívül finoman faragott maradványai (csillagdíszes keretek, bimbós és csavart leveles oszlopfők, belső kör kis oszlopai a nagyobb oszlopok lábazatával, 2. sz.). Megvan a déli mellék-hajó nyugatról számított negyedik boltszakaszának eredeti bordametsződése az örvényes zárókövel (7. sz.),¹⁰ a déli mellékszentély bikára ugró újrafaragott oroslánjának csonka eredetije és párkányának sakktáblás töredéke (22. és 48. sz.), a főszentély vagy kereszthajó bimbós főpárkányának egy darabja (42. sz.), egy, a kereszthajóból vagy a főhajó első

szakaszából származó eredeti pálcatagokkal kísért orrtagnélküli körtetagos bordarészlet (1. sz.), egy meredek korai attikai lábázat részlete (40. sz.).

A második csoportot egészíti ki a gipszek sorozata. Ezek egyrészt meglevő eredetiek másolatai, másrészt rekonstrukciók mintadarabjai (pl. rózsablak, nagyobb oszlopfők). Nagyrészt a régi sekrestye alaprajzi modellje, amely a régebbi keresztelőkápolnának a mostani székesegyház e részéhez való pontosan felmért viszonyát mutatja és a feltárás mértékének fontos bizonyítéka. Végül mint ritkaságról meg kell emlékezni a déli kereszthajó déli homlokzat alsó keleti kis ablakának eredeti vas zsalujáról, amely teljesen azonos a ma is helyén levő déli apszisz melletti zsaluval.

A szakirodalom által nem ismert kötári gyűjtemény a székesegyház építéstörténetének szempontjából alapvető jelentőségű. Egyrészt fényt vet a mostani székesegyházat megelőző templom faragott díszítésére (93. és 55. sz. oszlopfők) és épületrészeire (keresztelőkápolna), másrészt ma is meglevő faragványokkal rokon, de a jelenlegi épületbe be nem illeszthető darabjai által tanúságot tesz a mostani székesegyház elpusztult részeiről (főszentély záródása, norman kapu), végül döntő módon hitelesíti a Möller István által rekonstruált vagy újrafaragott részleteket (déli rózsablak, régi sekrestye kapuja stb.).

55. kép. A hajó cisztercita jellegű bordájának töredéke (Fotófilm)

II. A SZÉKESEGYHÁZ BERENDEZÉSE ÉS FELSZERELÉSE

A székesegyház kiemelkedő építészeti jelentőségéhez képest mostani berendezése és felszerelése szerényebb művészeti és történeti értéket képvisel. A középkorból néhány elsőrendű síremléktől és a Suky-kehelytől eltekintve, semmi nem maradt ránk. A gyönyörű besztercei kelyhek ugyan XV. századiak, de csak 1776-ban kerültek a székesegyház tulajdonába, s így annak eredeti felszereléséhez nem tartoztak. A XVII. századból való tárgyak közül is csak néhány került el a pusztulást. A mostani berendezés és felszerelés túlnyomó része a XVIII. század alkotása. Az átlagos színvonal ugyan inkább közepesnek mondható, mégis a tárgyak nagy száma, változatos kivitele az erdélyi barokk és copf stílusú iparművészet helyzetére, törekvéseire, lehetőségeire, korlátaira élesen rávilágít és a székesegyház XVIII. századi életéről a barokk-kori építkezések által nyújtott képet teljesebbé teszi. Erdélyben a barokk művészet aránylag későn és nehezebben terjedt el. A fejedelmi időkben oly közkedvelt és a legszélesebb néprétegekben meggyökerezett, helyivé vált reneszánsz még a XVIII. században is szívósan tartotta magát az elsősorban idegenek által behozott barokk művészettel szemben. A székesegyház barokk építkezései és különösen bútorzata, valamint istentiszteleti edényei, ruhái Gyulafehérvárat az egész erdélyi barokk és copf stílus egyik legfontosabb központjává teszik, amely közvetlen kapcsolatban áll a többi város és a Székelyföld ilyen jellegű művészeti gyakorlatával.

A székesegyház bútorzatából elsősorban az oltárok, a kanonoki ülőpadok és a szószék vonja magára a figyelmet.

A főszentély sokszögű záradékában áll a szép copf stílusú aranyozott *fa főoltár*. Közepén a tabernákulum ível előre. Ajtajának lapos dombornűve angyalkafejés felhőn álló kelyhet ábrázol, a sugarkoszorús ostyával. Az evangéliumi oldalon tojásdad keretben az emmauszi jelenet, a lecke oldalon a mannaszedés dombornűvei látszanak. E kompozíciókat egymástól szőlőből, rózsákból és egyéb növényi elemekből álló laza függőleges füzérek választják el. Feljebb füzéres vázakkal koronázott, hurkolt vakkorlát-dísz következik, amelynek közepén barázdált korinthusi oszlopokon álló kupola emelkedik. A kupola alatt feszület foglal helyet. Kétoldalt talapzaton egy-egy angyalpár áll. A baloldali angyal Krisztus vérét jelképező szőlőt facsar kehelybe, a jobboldali pedig Krisztus testét jelentő kenyeret tart. Az oltár ábrázolásai egységesen a miseáldozat jelképköréhez tartoznak. A mostani copf stílusú főoltár előtti Sztoyka püspök által emelt barokk oltárból csak a nehézkes, széles arányú, de egyszerű, fehérre festett, aranyozott díszű tabernákulum maradt meg, amely előbb a Szent Mihály-oltáron állt, jelenleg pedig a főhajó és déli mellékhajó közt a padok mellett található. A főoltárt két hatalmas barokk *fa gyertyatartó* fogja közre. Három csigán álló testét akantusz és virágdísz borítja.

A főszentély négyzetének északi és déli falaihoz támaszkodik a hat-hat üléses, gazdag barokk faragványokkal borított két *kanonoki ülőpad*. Előlapjaikat egyszerű, tükrükben szerényen díszített lapos pillérek tagolják. Az üléseket füzérdíszes, erőteljes voluták választják el

egymástól. Az ülések hátlapjait mozgalmas és szenvedélyesen megmintázott aranyozott domborművek borítják, amelyek a bűnbeeséstől Keresztelő Szent János megjelenéséig az ószövetség tizenkét fontos eseményét ábrázolják.¹⁷ A négyszögletes domborműveket növényi ékítményekkel kitöltött ívmező és félköríves, plasztikus középdísszel ellátott orompárkány koronázza. Ezek felett az ülőpad háta előreível és erőteljes, golyvázott párkánnyal záródik. A párkány alatti copf füzérek a valóságos térbe nyúlnak bele. A párkányon Krisztus, Mária és a 12 apostol talapzaton elhelyezett melliszobrai sorakoznak. Mária a bűnbeesés, Krisztus Keresztelő Szent János domborműve felett látható, s így mintegy szerves egységbe forrasztják az ó- és újszövetség ábrázolt eseménysorozatát. A jelvényekkel együtt megjelenő igen jellegzetes, aszketikus apostolfejek csakúgy, mint a domborművek jelentős művészi képességre vallanak. A padok ábrázolásai és díszítései aranyozottak. Egyébként a felület fehérre van festve.

A mellékoltárok közül négy (Mihály, Borromaei Károly, Fájdalmas Anya és Mindszentek) márványoszlopos golyvázott, középen tört oromzatos megoldást mutat. Az oszlopok színes, a párkányok és oromzatok fekete márványból készültek. A két elsőnek felső közép-pontjában Mártonfi György erdélyi püspök címere GMÉT (Georgius Mártonfi Episcopus Transsilvanenis) kezdőbetűkkel látható. A Fájdalmas Anya oltára a Várday-kápolna keleti falánál, a Szent Mihály- és Borromaei Károly-oltár az északi mellékhajó nyugatról számított harmadik, illetve második, a Mindszentek oltár pedig a déli mellékhajó harmadik boltszakaszában áll. Az új, festett nagy faszobrok értéktelenek. Szent Mihály és a Mindszentek XVIII. századi oltárképei is gyengék. A Szent Mihály-oltár kőmenzáját a tisztítóház tűzében szenvedő lelkeket ábrázoló, díszes színezett dombormű borítja.

A régi sekrestye nyugati falán Nepomuki Szent János aranyozott, fehérre festett copf stílusú oltára áll. A jelentéktelen festményt egy-egy korinthusi oszloppár fogja közre. A keleti falra helyezték el újabban az északi kereszthajóból a Wonsidler által 1826-ban festett Krisztus keresztelese oltárképet, menzával együtt.¹⁸ Helyébe, a régi sekrestyéből az északi mellékhajó északi falának közepére, a Gyulaffy László és neje, Haller Erzsébet által festetett Szent Tádé-oltárkép került. A nagyméretű olajfestmény a többinél lényegesen magasabb színvonalú, a XVIII. század közepéről való barokk alkotás.¹⁹ A sekrestyében függ egy másik szép kis vászonra festett kép, amely a Szent Családot ábrázolja. Aránylag korai barokk munka a XVII–XVIII. század fordulójáról.

Legszebb a déli kereszthajó déli falának közepén levő Mária-oltár. A magas, karcsú, fehérre festett és aranyozott díszű barokk oltár közepén a Madonna hájos, finoman faragott fél életnagyságú szobra földgömbön áll. A gömbön csavarodó kígyót a kis Jézus kezében tartott hosszú kereszttel döfi át. Az oltár két oldalán felfelé szélesedő pillérek állnak, amelyek felül egy-egy angyalkafejben végződnek. A csigás, vázas oromzatot a sugárkoszorúban repülő Szentlélek-galamb tölti ki. Az oltár egyike Erdély legművészibb értékű, barokk fafaragású alkotásainak.

Meg kell még emlékezni az északi mellékszentély új, a románkori környezetbe szerencsésen beleillő oszlopokon álló menzaoltáráról, amely a lőhereíves szentélyzáródás érvényesülését még inkább elősegíti.

Kellemes hatású, kiegyensúlyozott copf stílusú alkotás a főszentély északi oldalán, a homlokzattól számított nyolcadik pillérhez simuló fehérre festett és arannyal díszített szószék. Kúposan végződő alját szabadon függő füzérek övezik. Mellvédjén három gazdag, laposan faragott dombormű a jó pásztort, az irgalmas szamaritánust és a példabeszéd magvetőjét ábrázolja. Az aranyozott domborműveket függőleges füzérek választják el. A szószék hátfalát a Szentlélek eljövetelének jelenete tölti ki. Kétoldalt jellegzetes copf stílusú tárcsadísz, felül kétoldalt függöny. A szószékkorona igen szépen tagolt tetejét Keresztelő Szent János

szobra díszíti. Mellette báránka áll. A domborművek kompozíciója könnyed, változatos, előadásmódja biztos művészi tudást árul el. A tájképi hátterek feltűnően szépek. Figyelemre méltó a magvető, akit a művész ingben, térdnél megkötött lábravalóban parasztként ábrázol. Bár a szószék mai új feljárója az eredeti fonott díszű, tömör felületű lépcsőkorláttal szembe sokat ront az általános benyomáson, a szószék tartózkodó díszítésével, jó arányaival és művészi formáival mégis Erdély legértékesebb XVIII. század végi ilyenemű alkotásai közé tartozik, amely iskolát teremt.

A bútorzatból még említést érdemel egy egészen egyszerű, szürkére festett háromosztású barokk *ja gyóntatószék* és egy festett *ja ülőpad*, 1681-es évszámmal. Ez utóbbi a templom protestáns korszakának egyetlen berendezési emléke.

A régi *harangok* elpusztultak. A déli torony legfelső emeletén levő nagyharang Manchen, segesvári harangöntő munkája 1856-ból. A lélekharang 1852-ből való. Mindkettőt Haynaki Lajos püspök idejében készítették.

Külön ki kell emelni a nyugati karzat alatt álló *kőperselyt*. Az egy méternél valamivel magasabb téglalapalapú kőhasáb teljesen tömör. Az élrezsük negyedmagasságban a gótikára jellemző háromszögben végződnek. Rézszível tompított élű felső lapjában sekély téglalap alakú bemélyedés látható. Ezen vasfedél lehetett, amelynek a mélyedésre illeszkedő hornya és egyik csapjának helye látszik. A fedelet a kőhasáb homlokoldala felső részén beeresztett vashoroghoz erősíthették. A XV. századra tehető persely a maga nemében egyedülálló és szerény kivitele ellenére is nagy jelentőségű.

A régi sekrestyében helyezték el a copf stílusú, egyszerű *kő keresztelőkutat*. Nagyjából kehely alakú teste négyzetes meredek barázdált talapzaton nyugszik. Nóduszát jellegzetes copfkeretes lemez dísz borítja. Kerek csészéje alul gerezdes.

A templom hajóiban három talapzatos, kagylós medencéjű barokk *kő szenteltvíztartó* áll.

A székesegyház művészi berendezéséhez szervesen hozzátartoznak a síremlékek. Számuk hajdan igen jelentős volt, hiszen még a XVIII. század végén is harmincnégyről írt Szeredai Antal. Ma csak tizenhatet ismerünk, túlnyomó részük erősen rongált és hiányos. Közülük ötöt Szeredai nem említ.

A legkorábbi sírlapok a Várday-kápolna padlójába vannak beillesztve. A legépebb *Széchy András* püspök fekvő alakját ábrázolja. Fején süveg, baljában pásztorbotot tart, jobbát áldóan emeli fel. Az alak voltaképpen nem dombormű, mert formái az alap bemélyítése által keletkeztek. A gótikus nagybetűkből, majuszkulákból álló körirat a halál évét 1356-ban határozza meg. A többszörösen törött kő alsó sarkait a Széchyek kétfejű sasos címere tölti ki. A sírkőtől balra *Széchy Domokos* püspök († 1368), jobbra *Czudar Imre* püspök († 1389) erősen megrongált és lekopott sírlapja fekszik. Elrendezésük az előbbivel azonos. Még egy XIV. századi sírlap ismeretes, amely azonban jelenleg a városi múzeumban, a koronázó templom oszlopos kerengőjében található. Középen püspöki pásztorbot lekopott körvonalai vehetők ki. Majuszkulás körirata *Goblinus* püspök *segédpüspökét* nevezi meg az 1360-as évekből. A püspöki síremlékek a középkori Magyarország területének legrégebbjei közé tartoznak. Jelentőségüket elsősorban ez a körülmény biztosítja.

Nagy művészi és történeti értéket képviselnek a déli mellékhajó nyugatról számított második boltszakaszában elhelyezett *Hunyadi-sarkofágok*. Az ifj. Hunyadi János egész szarkofágja, valamint a másik kettő fedőlapja azonos anyagból készült. E jó minőségű mészkőnek jellegzetes sötétsárga színét erős vastartalma okozza. A jobboldali síremlék az ifjabb, „katoná”-nak nevezett Hunyadi János hamvait fogadta magába. A fedőlapon a páncélos fekvő alak alsóteste és lábszárai hiányzanak. A lábfejek igen szépen megmintázott guggoló oroszlánra támaszkodnak. Az előlap közepén csúcsosan megtört, négykaréjos keretben a hollós címer

jelenik meg. Az oldallapok közepét azonos, négy karéjoskeretbe foglalt címer hangsúlyozza. A jobboldali pajzsban a nyolcpólyás magyar, a baloldali a Jagello-sasos címer látszik. Ezeket egy-egy vakmértűves halhólyagpár fogja közre. A minuszkulás felirat a fedőlap szélén fut, s az 1440-es évet jelöli meg a halál évét. Középen helyezkedik el Hunyadi Jánosnak, a kormányzónak és hadvezérnek szarkofágja. A fedőlapon fekszik a bajuszos, szakállas arcú, ügyetlenül és aránytalanul megmintázott alak. Feje alatt bojtos párna, amelybe a JOHANNES HUNYADI CORVIN? nevet utólagosan vésték bele. A fejet forgóval díszes alacsony süveg fedi. A testen a köpeny szétnyílik. Az alak balját kardján nyugtatja, jobbja könyöktől hiányzik, keze pálcát tart. A lábszárak részben, a lábfejek teljesen letörtek. A fedőlap szegélyén lapos akantuszlevélsor húzódik. Az oldallapok közül a jobboldali török foglyokat hajtó lovas magyar vitézeket, a baloldali mozgalmas lovasscsatát ábrázol. A rendkívül gazdag, mélységben is tagolt domborművek megkapóan éreztetik Hunyadi János történelmi szerepét s egyszerűsmind a középkori csataábrázolások kiváló emlékei. A fedő- és oldallapok nem tartoznak össze. Nem tartozott a szarkofághoz a fehérmárvány előlap sem, amelynek közepét ovális, lapos faragású, ferde férfinaszok foglalja el. Ezt ugyancsak laposfaragású, dúsan stilizált díszítmények veszik körül. Az előlap anyagában és formáiban teljesen eltér a fedő- és oldallapoktól, és Kendi Ferenc, valamint Antal szarkofágjának tartozéka. Ezt kétségtelenné teszi az úgynevezett Hunyadi László-szarkofág mostani előlapja, amely formában és anyagban a maszkos lappal megegyezik, a Kendi-címet és a fivéreik névkezdőbetűjét mutatja. Az eddig Hunyadi Lászlóéknak tartott síremlékből csak a fedőlap maradt meg. A hős páncélos, köpenyes fekvő alakja lábait oroszlánon nyugtatja. Az oroszlán hátán későbbi írással bevésve LAD...L. HUNYA... CORV. Az írás Hunyadi János fejpárnáján levő utólagos írással azonos. A sérült fejet ugyanolyan, a kormányzóéval egyező vánkös támasztja, amelyet reneszánsz dísz borít. Az alsó karok és a koponya felső fele hiányzik. A lábak mellett egy-egy címetartó angyalka áll. A baloldali a Hunyadi-, a jobboldali a Zápolya-címet tartja. A fedőlap téglalapítményének bal külső sarkába egy sírlaptöredék van behelyezve, amelyen Elisabetha név látszik.

Nagyon megrongált és hiányos állapotban, három darabra törve fekszik a nyugati előcsarnok déli felében *Statileo* János erdélyi püspök sírlapja. Az ábrázolás gyenge munka. A főpap alakja és ruházata teljesen szkematikus. A technika Széchy András sírlapjával azonos. A reneszánsz nagybetűs körirat 1542-es évszámot örökít meg.

Az északi mellékhajó utolsó boltszakaszában helyezték el *Izabella királyné és János Zsigmond* szarkofágját. A nehézkes, reneszánsz alkotások felépítésükben és beosztásukban még a gótikus hagyományt követik. A királyné († 1559) díszes brokát ruhában fekszik. Lábánál hatalmas címere. Az előlapon élénk előadású dombormű az irgalmas szamaritánus történetét meséli el, változatos tájképi környezetbe ágyazva az eseményeket. János Zsigmond páncélos fekvő alakja oldala mellett sisakból kinéző, angyal által tartott Zápolya- és lengyel címer. Az előlap zsúfolt domborműve várostromot ábrázol. A két szarkofág egyazon mestertől való származását, a párkányok és a lábatatok azonos díszével mellett, a kompozíciós elvek és formai megoldások közeli rokonsága is tanúsítja. Feliratuk nincsen. Az elhunytak maradványai ugyanúgy hiányoznak belőlük, mint a Hunyadi-szarkofágokból.

A XVII. századból két töredék található, ugyancsak a nyugati előcsarnok északi falához támasztva. Az egyik I. *Rákóczi György* síremlékének feliratos, hatalmas fekete márványlapja, a másik *Örmény Márton* töredékes sírlapja 1640-ből.

A XVIII. századból öt síremlék ismeretes, kettő eredeti helyén, kettő a nyugati előcsarnokban látható, egy pedig a görögkeleti székesegyház kerengőjében. A Várday-kápolna északi falának közepét *Giovanni Morando Visconti* olasz építész vörös és fehér márványból összeállított igen szép sírtáblája díszíti. A tábla felett angyalka szobra fekszik (1717). Ugyancsak művészi alkotás *Francesco Brilli* olasz vérépítész oroszlános címeres, felül feszülettel

koronázott kőszírtáblája, amely a kápolna nyugati falára van erősítve (1719). Az eredeti helyükről elmozdított síremlékek közül az egyik Nagy Máténak felesége, Thorótzkay Anna által állított feliratos kőve, a másik Csatári Nagy József 1752-ből való szép címerrel díszített kőszírtáblája. A harmadik Sztoyka Zsigmond püspök erősen töredékes sírkőve 1770-ből.

A főszentély alatti kriptá egyszerű sírkamráiban nyugszanak Mártonfi György, Antalfi János, Zorger Gergely, Bajlay József, Manzador Pius, Balthyány Ignác, Mártonfi József, Kovács Miklós, Vorbuchner Adolf püspökök és számos kanonok, köztük Bekó Antal is.

A székesegyház felszerelése aránylag szegény. Írott források alapján ismerjük azt a gazdag ötvös- textilműveket magában foglaló kincstárat, amely a XVI. században a templom tulajdonában volt. Mindebből ma csak egyetlen középkori darab maradt fenn: a Suky-kehely Esztergomban. Még van ugyan négy gótikus kehely a székesegyház kincstárában, ez azonban Besztercéről került 1776-ban Gyulafehérvárra. A ruhaneműek közül Báthori András miseruhája és palástja származik a XVI. századból, a többi felszerelés mind a XVIII—XIX. század munkája. Bár a barokk alkotások között számos kiváló munka akad, ezek alig pótolhatják az elpusztult korábbi műtárgyakat.

A székesegyház, de talán a ma ismert gótikus kelyhek legkiválóbb példánya a XV. század közepén Suky Benedek Kolozs megyei nemes által a székesegyháznak ajándékozott hatalmas méretű kehely. Talpa, szára és kosara az alakos ötvösművészet remeke. Nincsen olyan magyar kehely, amely építészeti és szobrászati kiképzésével a Suky-kelyhet megközelíthetné. A hatkaréjos talp szögleteit hat kis sáterszerű építmény tölti ki, amelyek nyitott kúszóleveles számráthátve mögött egy-egy alak ül. Köztük a peremen zománcozott alapon latin nyelvű, miseáldozatra utaló felirat olvasható. A talpperem felett áttört leveles, gyümölcsös inda húzódik. Talp- és szárindítását gazdag virágdíszű sodronyzománc borítja. Az egyik mezőt a Suky-család címerének (ötágú koronából kinövő farkas, kék mezőben) zománcképe tölti ki. A lapított alma alakú kehelygomb kápolnás, a gomb felett és alatt a szár újból kápolnás kiképzésű. A számráthátíves fülkéket fél-, illetve egész alakok töltik ki. A fülkéket a gombon sodronyzománcos és domborított virágok választják el. A kosár szintén sodronyzománcos. Rajta hat, gazdagon tagolt körmedaillon sorakozik Krisztus életéből vett domborművű jelenetekkel. A latin nyelvű gótikus kisbetűkből álló felirat a kosár felső szélén, Suky Benedek erdélyi nemest nevezi meg a pompás kehely készíttetőjeként, aki azt a gyulafehérvári székesegyháznak ajándékozta. A kosár felső szélét finoman megmunkált gótikus levélsor koronázza.

A XV. században annyira kedvelt magyarországi sodronyzománc-technikának még három kiváló darabját őrzí a székesegyház kincstára. Mindhárom hatkaréjos talpú, áttört talpperemű kosaras kehely. Sodronyzománcos virágdíszítésük a kosáron jelentkezik. Legszebb közülük a Fogarassy-kehely, amelynek gombja kápolnás, vagyis száraának közepén gazdag, kúszólevelekkel és keresztvirággal díszített, számráthátívvú mérműves hat fülke sorakozik. Kosarának hátíves mezőjét sötétkék alapon fehérvirágos, zöldleveles zománc tölti ki. Pártája felül eperben végződő liliomsorból áll. A második kehely felépítésében az előzőhöz hasonló, hatkaréjos talpát azonban plasztikus öntött virágok borítják, amelyek az ugyancsak hatos beosztású kosáron is megismétlődnek. Lapított alma alakú gombja áttört, hat, szabadon a térbe duzzadó, finom rózsákkal ékes gyöngysorral szegélyezett pántból tevődik össze. Pártája gazdagon tagolt levélsort mutat. Az alatta levő háromszögletű mezőket egyszerű sodronyzománc borítja. A harmadik kelyhet a XVIII. század hetvenes éveinek végén Fronius Dániel szebeni ötvös díszesen, de előnytelenül alakította át. Felépítése az előbbiekével egyezett. A hatkaréjos talpat és a kosár hat, kerekre átfarmált mezejét ugyancsak sodronyzománcos virágok töltik ki. Pártája a Fogarassy-kehelyével azonos. Fronius a talpperem és talp közé kalcedon és achát hengereket iktatott, s így a kelyhet megemelte. A szár indítását hat, ágaktegtől elválasztott irattekercset tartó augyal hangsúlyozza. A hatszögű szár eredeti. A gomb

Fronius műve, aki az egész kelyhet nagy, díszes foglalatú féldrágakövekkel borította, és ezáltal az eredeti gótikus arányokat és művészi hatást elmosta. A sodronyzománcos három kelyhen kívül, még egy *negyedik kehely* is van. Hatkaréjos talpa magas és sima, finom, sűrű mérművekkel áttört pereme a későgótikára utal. Hatszögű szára áttört sűrű éksorokkal díszes. Alma alakú áttört gombját hatszirmú rózsák és háromszögű, fodrosszélű levelekre helyezett eprek borítják, amelyeket kis négykaréjsorok választanak el egymástól. Kosara bőrtűs, pártája Fogarassy- és Fronius-kehelyével megegyezik. Arányai és díszítése valamennyi közül a legnemesebb.

A XV—XVI. századból származhatik az a két gyönyörű *aranylánc*, amelyek közül az egyik négysegletesen egymásba kapcsolódó négykaréjokból, a másik granulációval borított, egymásba fűződő karikákból áll.

Érett XVII. századi munka egy hatkaréjos talpú *fedeles serleg*, amelynek talpát, szárát hólyagos kiképzésű, virágokkal váltakozó, antikos profil katonaképek és állatábrázolások (farkas, mókus, medve) domborművei ékesítik. Ugyanilyen díszítésű a hólyagos fedél is, amelyen madarak (gólya, banka, galamb) jelennek meg. A fedelet zászlóttartó római harcos szobrocskája koronázza. A serleg csészéje új kiegészítés.

A kincstár anyagának túlnyomó részét a XVIII. századi barokk ötvösművek teszik. Ezek közül kiemelkedik az egy métert meghaladó óriási *úrmulató*. A talp boltozatán kagylós, kartusos, domborított díszek keretelik a finom kivitelű, gazdag domborműves jeleneteket. Az ostyatartó holdacska körül az Atyaisten, a Szentlélek-galamb, térdelő főpap és angyalok alakjai láthatók, a zöld és fehér kövekkel díszített kartusok és sugárkoszorú közepette. Az úrmulatóval azonos mester készítette a Keve kanonok által adományozott, Krisztus élete jeleneteinek domborműveivel ékesített szép *barokk kehely* is. A két művészi, festett, *zománcos kehely* közül az egyiket Zorger Gergely püspök ajándékozta. Krisztus szenvedésének hat jelenete borítja egy hatkaréjos *cibórium* talpát és kosarát.

Egyike a legszebb barokk ötvösműveknek a főszentély rövid keresztboltozatán három láncra függő ezüst, domborított, kagylós, csigás és kartusos díszű *örökmécs*.

Említést érdemel még egy kis *úrmulató* 1747-ből, amely a megszüntetett trinitárius kolostor templomából került a székesegyházba, Zorger Gergely domborított díszű *szenteltvíz-lartója* 1735-ből, egy szép kartusos, kagylós *keresztereklyetartó* és Szent László fogának copf stílusú *ereklyetartója*. A mellékoltárokon számos domborított barokk stílusú ezüst *gyertyatartó* található.

Az ötvösműveken kívül külön ki kell emelni azt a rendkívül szépen faragott *elefánt-csont Jeszűlelet*, amelyet állítólag Gyulaffy László adott a székesegyháznak.

Egyházi ruhák tekintetében alig akad nevezetesebb darab. A legértékesebbek Báthori András bíboros *palástja és miseruhája*. A pluviale sárga-kék selyembrokát. Csuklyáján himzett Báthori-címer látható Andres Batori de Somlyó S. R. E. Cardinalis aranybetűs felirattal. A miseruha vörös-arany brokát anyagból készült, hátán sárga selyem kereszttel, amelynek alján himzett zsinórból újra a Báthori-címert alakították ki. A XVIII. századi ruhák közül kiemelkedik Batthyány Ignác himzett címeres fehér *palástja*, egy Mária Terézia idejéből való fehér, színes selyem virágos himzésű *készlet*, egy gazdag aranyoskeretezésű ezüstbrokát *készlet* és Kollonics László püspök Mária Terézia által ajándékozott zöld selyembrokát virágos himzésű *palástja*.

A székesegyház mai berendezése és felszerelése nem képvisel elsőrendű színvonalat, mégis általuk és a hozzájuk fűződő gazdag történeti források tükrében a templom életének sok értékes részlete világosodik meg.

III. A SZÉKESEGYHÁZ TÖRTÉNETE ÉS ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE (XI—XIII. SZÁZAD)

Az előző fejezetek során megismerkedtünk a székesegyház mostani megjelenésével, berendezésével és felszerelésével. Már a pusztai leírás is meggyőzhetett arról, hogy ez a hatalmas épület minden tartozékával együtt évszázadok viszontagságai közepette keletkezett, alakult és maradt fenn. A legkülönbözőbb korok, emberek és események formálták, építették, változtatták, gazdagították vagy éppen rongálták, pusztították. A falak, a kövek, a faragványok, bútorok, kegytárgyak sokat elárulnak, hiszen ezek maguk is történeti bizonyítékok. Belőlük és egymáshoz való viszonyukból művészi, technikai és történeti folyamatok olvashatók ki. A székesegyház egésze és részletei tehát arra ösztönöznek, hogy formai, szerkezeti és művészi értékeik feltárásán túl bennük a múlt egy darabjának elsőrendű, beszédes forrását lássuk, amely önmaga, közeli és távolabbi környezete életéről, a hozzátapadó történeti valóságról közvetlen tanúságot tesz. A műalkotás vallomását egészítik ki és mélyítik el azokról a gazdasági, társadalmi és művelődési adatok, amelyek ez esetben már a korábbi időkben is meglepő bőséggel állnak rendelkezésünkre. E nagy adathalmaz rendezése, az összefüggések felismerése és az ebből adódó következtetések rögzítése nyomán kísérlelhető meg a székesegyház történetének hiteles és alapos kifejtése és ezen túl annak a valóságos életnek érzékeltetése, amely az ősi épület megszületését lehetővé tette, fejlődését táplálta. Hogyan keletkezett a hatalmas építészeti alkotás, mik voltak előzményei, milyen történeti feltételek határozták meg, művészeti és technikai kivitele, fejlődése, gazdagodása, pusztulása és újjáéledése hogyan, miért következett be és mindebben mi módon nyilatkozott meg a mindenkori élet — e kérdések és a rájuk adandó válaszok tíz évszázad távlatait nyitják meg előttünk.

„Gyula a nagy és hatalmas vezér Erdélyben vadászata közben terjedelmes várost talált, melyet azelőtt a rómaiak építettek.” (Történeti források, a továbbiakban: TF I.) Így beszél el a Bécsi Képes Krónika Gyulafehérvár születését. Bár a krónikásnak szó szerint igazát nehéz volna bizonyítani, e mondat lényege mégis kétségtelen valóságot takar. A II—III. században virágzó római Apulum egész Dácia középpontja és legfontosabb városa, amely Marosparttól a váron át a zalatnai út felé terjedt. A katonai tábor (castrum) a vár, a katonaváros és a polgárváros pedig a várhoz észak és dél felé csatlakozó területet foglalta el. Cserni Béla több, mint 20 évig tartó ásatásai 1888 és 1909 között igen tekintélyes és összefüggő épületmaradványokat tártak fel. Ekkor egyéb leletek mellett nagyon változatos és jó színvonalú faragványok, feliratos kövek hosszú sora került elő, amely a városi múzeum legértékesebb gyűjteménycsoportját alkotja. Tudjuk, hogy a csillagerőd építésekor kiásott kőemlékeket 1723-ban G. Ariosti hajószármra küldte fel Bécsbe.²⁰ Ezek a gazdag és változatos leletek a római Apulum nagy kiterjedését és építészeti jelentőségét bizonyítják. Ha tehát a XVIII—XIX. században is még ilyen nagy mennyiségű maradvány volt, akkor nagyon hihető, hogy az Árpád-korban a római város épületeinek tekintélyes része használható állapotban lehetett. Apulum Dácia 271-ben történt feladása után sem maradhatott teljesen pusztán. A helyi népesség többé-kevésbé

felhasználta falait és épületeit. Ezt erősítik meg azok a IX—X. századi szláv jellegű régészeti leletek, amelyek alapján a történeti és nyelvészeti adatok figyelembevételével ez időben egy bolgár befolyás alatt álló szláv vajdaságot feltételez Fehérváron és környékén K. Horedt.²¹

A szlávok által megszállt római Apulum előnyös körülményei nyilván elősegítették azt, hogy a Gyulák itt alakítsák ki székhelyüket, amelynek rangjelző Fehérvár elnevezése a legelőkelőbb, vezető települést jelenti. Feltűnő, hogy a későbbi királyok egyik legfontosabb központja szintén Fehérvár (Székesfehérvár). A két Fehérvár helynév összefügghet a magyar kettős királyság (kündü, gyula) intézménnyel, amit a két legelőkelőbb törzs (fejedelmi és gyula) vezető településének azonos neve hathatósan alátámaszt. A településnek Gyula foglaltatása előtti szláv jellegét e körülmény természetesen nem érinti. A románok által fenntartott Bálgrad név a magyar Fehérvár szláv megfelelője. Horedt szerint Fehérvár Bálgrad szláv helynévből származik. E vélemény a kifejtettek alapján aligha állhatja meg helyét. Lehetséges azonban, hogy ugyanazt a fogalmat a szláv és magyar lakosság egyformán fejezte ki a saját nyelvén, a nélkül, hogy egyik a másikat időrendben megelőzte volna. A középkorban használt latin Alba Gyula vagy Julia és magyar Gyulafehérvár helynévnek ez a történeti eredete. A fentiek szerint nem kétséges, hogy Gyula székhelye, majd a legnagyobb kiterjedésű és az egész erdélyi egyházszervezet központja — Fehérvár — Apulum számottevő és részben akkor még használatban levő építészeti maradványaira telepedett rá és ezek több-kevesebb felhasználásával fejlődött tovább. Nem véletlen, hogy a római tábor helyét foglalja el a középkori vár, benne a székesegyházzal. A várispánság és a püspök székhelye tehát a római Apulum castrumának és a később ott feltételezhető szláv településnek történetileg és helyrajzilag szerves folytatása. A mai székesegyházban már csak egy római faragvány van befalazva a csonkatorony északi oldalán. Nem lehetetlen azonban, hogy a csonkatorony nyugati oldalán, az ívsoros főpárkány alatti angyalalakok is római eredetűek. Ezt pontosan csak közről lehetne eldönteni. Tudjuk, hogy Geréb László püspök a székesegyház kapuja mellett egy márvány feliratos oltárkövet illesztett be a falba. Erről Megyericsi János kolozsi főesperes, Taurinus István gyulafehérvári kanonok és Reichersdorfer György, I. Ferdinánd titkára is megemlékezik. A követ Ariosti Bécsbe szállíttatja, de ott később elvész. A felirat egy Marcus Ulpius Mucianus által alapított, órával ellátott templomról szól. Így terjedt el az a vélemény, hogy a székesegyház e római szentély helyén, illetve kövei felhasználásával épült.²² Ez azonban természetesen a fenti adathoz távolról sem olvasható ki, annál kevésbé, mert a Mucianus-féle szentély a táborban nem is állhatott. Márpedig a székesegyház a római katonai táboron belül fekszik. Ariosti a székesegyházban talált L. Annius Italicus által állított két követ szállít Bécsbe.²³ A főszentély 1753-i helyreállításakor pedig ugyancsak két feliratos kő került elő az alapokból. Századunk elején Möller István a dóm déli kereszthajójában és a Lászlai-kápolna közelében római falakra bukkant, s a helyreállítás során talált több római faragványt helyezett el a csonkatorony kőtarába.²⁴ Nem kétséges, hogyha a mai második székesegyházba ennyi római követ építettek be, a korábbi, ma már eltűnt bazilikához még sokkal többet használhattak fel. Vannak azonban olyan nyomok is, amelyek a román építkezések még szorosabb római kori kapcsolataira utalnak. A városi múzeum kőtára őriz egy II. századi síremléket, amelynek töredékes felirati homlokzatára merőleges oldalán román kori hengertaggal kísért fűrészfogsor van kifaragva, világos bizonyítékként annak, hogy a XII—XIII. században a római köveket át is faragták, ha arra szükség mutatkozott.²⁵ Az aránylag nagy számban megmaradt és a múzeumban kiállított római oszlopfejek közül több határozottan emlékeztet egyes román kori oszlopfejekre. A Hampel József által közölt apulumi oszlopfejek közül a 25, 27 és 34. sz. elrendezése rokon a kőtarban levő emberfejes korai oszlopfejjel. A 34. sz. római fejezet sajátos csigásan végződő, alul rovátkált levélpárja, az alsó levélsor nehézkes, kifelé türemlő végződése, a közepén megjelenő, talán emberfejet ábrázoló gömb oly közel

56. kép. Emberfejes oszlopfő a XI. századi bazilikából
(Fotofilm)

áll az említett kőtári faloszlopfőhöz, hogy az szinte a római oszlopfő szabad változataként hat. A román kori darab szokatlan felépítése és furcsa megoldása is arra mutat, hogy faragója valamit utánozni akart, ami azonban kevés eredménnyel járt. Az alsó levélsorhoz képest a felső csigásan végződő levelek kicsikre sikerültek, s így az alsó levélsor és a fedőlemez között keletkezett űrt mind szerkezeti, mind vizuális szempontból ki kellett töltenie valamivel. Így keletkeztek a térkitöltő és támasztó szerepű pálcák, s ezért kellett megnövelni a középső fejet is. E nehézkes kísérletezés még csak fokozza az archaikus román kori faragvány primitív, erőteljes

báját. Hampel 16. és 33. sz. oszlopfői és még néhány más, a múzeum kőtárában kiállított hasonló faragvány részben a fedelmi kapu élesen metszett lapos faragású, részben a rózsablak küllőinek fejezeteire emlékeztet. A 22. és 36. sz. oszlopfőn megtaláljuk a székesegyház hajóárkádfejezeteinek sarokbimbói közti térkitöltő egyes vagy hármas szegélyezésű ívet is.²⁶ Ez utóbbi esetekben ugyancsak lazább és talán nem is közvetlen összefüggések állnak fenn, mégis mindezek alapján nagyon valószínűnek látszik, hogy az Árpád-korban még biztosan tekintélyes számban meglevő és dáciai viszonylatban magas színvonalú apulumi faragványok sem az első, sem a második székesegyház épületszobrászi munkájára nem maradtak hatástalanok. Míg a XI. században az említett oszlopfő tanúsága szerint e hatás elsődlegesebb, feltűnőbb, külsőségeesebb és kevésbé megemésztett, addig a XII–XIII. század fordulóján a fejlett román kori faragása már a maga útján jár, s ha római faragványok formáit fel is használja, azokat szervesen a maga művészi modorába ágyazza. Itáliában és Dél-Franciaországban a XI–XII. században erős antikizáló művészi irányzat hódított teret. Nem kétséges, hogy ebben az ottani élő és hozzáférhető antik hagyományoknak fontos szerepük volt. A Dunántúlon és Erdélyben kisebb arányban ugyan, de lényegében hasonló feltételek álltak fenn. A provinciális, vagyis helyi római emlékek közvetlen hatásával tehát román kori művészetünk kialakulásában és életében számolnunk kell.

A fentiek szerint világos, hogy a székesegyház római épületmaradványokra épült. A római kövek legkülönbözőbb fajta felhasználása bizonyítható vagy legalább valószínűsíthető annak ellenére, hogy az antik templomból való közvetlen származás feltevése nem fogadható el.

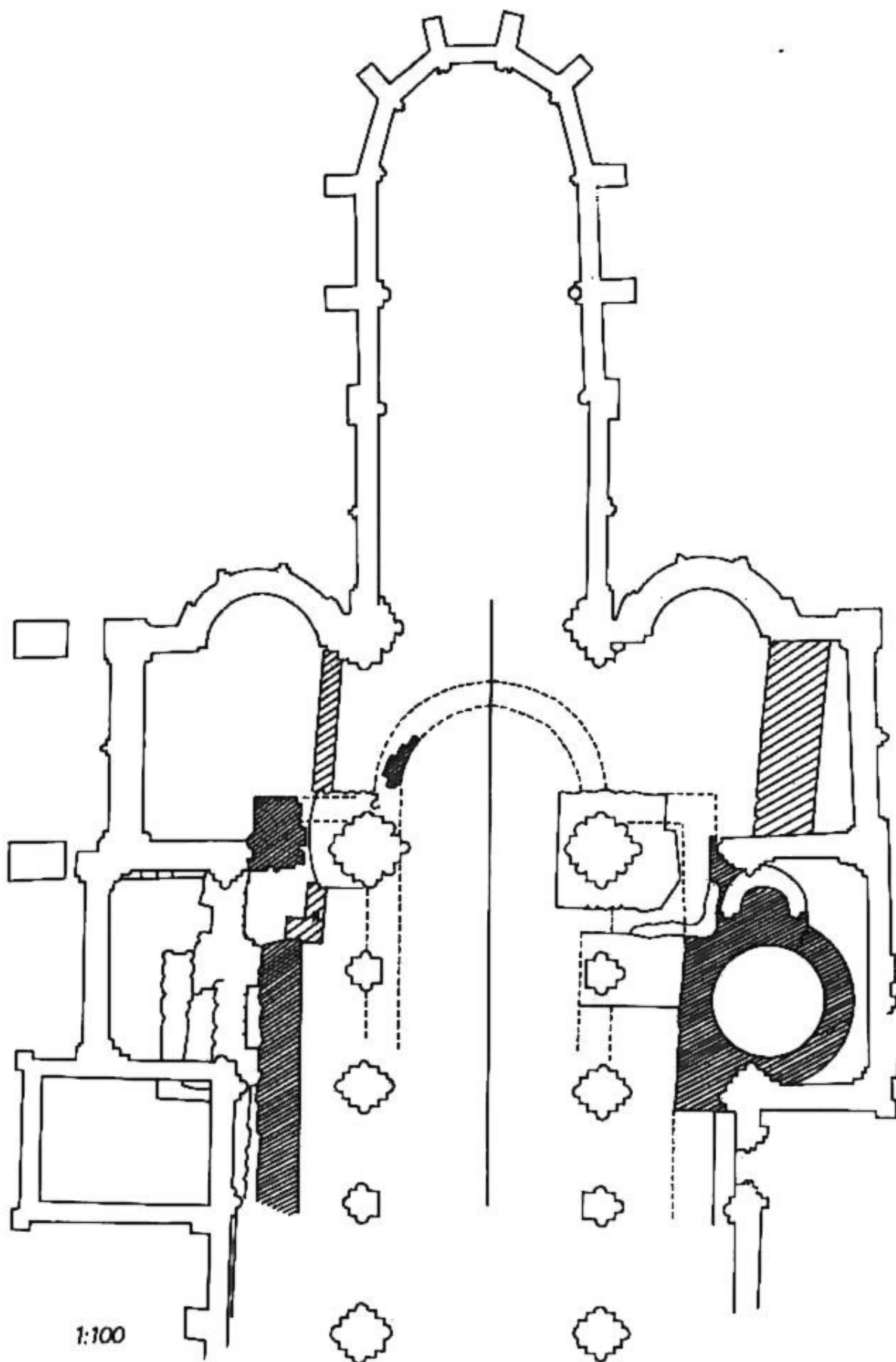
AZ ELSŐ SZÉKESEGYHÁZ

A templombelső leírásánál és a csonkatorony kőtára ismertetésénél kitűnt már, hogy a jelenlegi épületet egy korábbi előzte meg. Ennek Möller helyreállításáig egyetlen jele a déli kapu belsejében másodlagosan elhelyezett oromzatdombormű volt. A régi sekrestye alaperősítő munkáival kapcsolatban a padló alatt egy körkáporna tekintélyes maradványai, a négyzet padlóburkolatának felbontásakor és az északi mellékhajó keleti felében pedig egy háromhajós bazilika alapfaltöredékei kerültek elő. Végül a főhajó déli falában rátaláltak egy sor falazó anyagnak használt faragványra, közülük több a mai székesegyháznál korábbi időre utal. Így tehát viszonylag gazdag anyag áll rendelkezésre, amelynek

alapján ha nem is teljes, de főbb vonásaiban megfogható kép alakul ki a maait megelőző első székesegyházról.

Az északnyugati négyzetes pillértől keletre öt eredeti elhelyezésű köre bukkantak, ezek fekvéséből félköríves szentélyzáródás szerkeszthető meg. A kövek a szentély belső fal-felületének görbületét jól mutatják. Az északi kereszthajóban, az említett négyzetes pillértől északra egy falrész van a padlóburkolat alatt, amely kelet és észak felé nem mutat bontási nyomokat, tehát a bazilika északkeleti falsarkának tartandó. Ennek vonalában nyugat felé a Várdai-kápolna szabadon álló pillérétől kezdve a Lászlai-kápolna nyugati faláig egységes alapfal húzódik, az első bazilika északi fala. Délen a kerek kápolna belesimul a bazilika déli mellékhajó-falába, amelynek belső falsíkja a régi sekrestye kétharmad hosszában párhuzamos az északi fallal. Nincs nyoma annak, hogy a körkápolna külön épült volna, a falszerkezet is azonos. A leletek arra engednek következtetni, hogy az első templom háromhajós, egyetlen félköríves szentélyű bazilika lehetett, amelynek déli oldalához csatlakozott, közel a déli mellékhajó keleti záródásához a kis körkápolna. Ez a mellékhajó külső falával egybeépült. A mellékhajók a keleti oldalon — legalábbis a külső falsíkban — egyenesen végződtek, mert félköríves apszisz a falsarok és a főszentély közt el sem fér, de az északi falmaradvány különben is lezárt és nem mutat semmiféle falcsatlakozást. A főhajó és mellékhajók szélességét a félköríves apszisz lényegében meghatározza. A bazilika nyugati felének feltárására Möller idejében már nem került sor. A keleti rész arról tanúskodik, hogy a gyulafehérvári első székesegyház a székesfehérvári és az első kalocsai templom egyszerűbb megoldását követte, szemben például a pécsi, esztergomi, egri háromszentélyes megoldással. Így tehát a feltáratlan nyugati rész is a fent említett példák szerint képzelhető el. Mivel Kalocsán is, Székesfehérvárt is az épület hosszúsági és szélességi aránya kb. 2 : 1, a mintegy 21 m széles első gyulafehérvári székesegyház hossza 42 m körül lehetett. Így a kalocsait (16 m széles, előcsarnok nélkül 34 m hosszú) valamivel meghaladta, a székesfehérvárinál viszont lényegesen kisebb volt (32,80 m széles, 61 m hosszú).²⁷ A nyugati homlokzat tehát nagyjából a mai nyugati előcsarnokig nyúlt ki, a mellékhajók külső falai pedig a mostani északi és déli mellékhajók falai közelében, de azokon belül húzódtak. A délkelet felől csatlakozó és a bazilika tengelyével párhuzamos tengelyű körépitmény a keresztelőkápolna lehetett. Kis méretei (külső hossza az apszisszal együtt kb. 10 m, külső szélessége kb. 8 m) és elhelyezése mellett erre vall még az a körülmény is, hogy az 1291-i oklevél szerint a Keresztelő Szent János-oltár a kápolna közvetlen közelében, a déli kereszthajóban állott.²⁸

A keresztelőkápolnának és háromhajós bazilikának egységbekapcsolása a középkori Magyarország területén szokatlan megoldás. Erre az elrendezésre bizonyos mértékig emlékeztet a székesfehérvári Szent István-kápolna, amely Jankovich Miklós leírása szerint ugyancsak körkápolna volt, s amelynek apszisa az 1936-i ásatások során vált ismeretessé. Rézsűs lábazata a gyulafehérvári körkápolnáéval megegyezik, de a rézsű felett duzzadó hengertag és a belőle kiemelkedő lizénás tagolás gazdagabb kiképzést mutat. A Szent István temetőkápolnájának tartott építmény viszonya a székesegyházzal nem tisztázott. Így nem tudjuk, hogy külön állt-e vagy hozzáépült. Mindkét eset fennállhat. A gyulafehérvári példa mindenesetre az egybeépültség valószínűségét növeli, és a keresztelőkápolna lehetőségét is felveti.²⁹ Így a gyulafehérvári első bazilika sajátos alaprajzi megoldása talán mégsem olyan egyedülálló, mint amilyennek első pillantásra látszik. E körülmény is gyengíti annak a feltevésnek erejét, hogy a körkápolna eredetileg egy régebbi különálló építmény volt, amelyet a később épülő háromhajós bazilika magába olvasztott. Pedig e feltevés csábító távlatokat nyit akár a Horedt által vázolt bolgár befolyás alatti szláv vajdaságra, akár a Bizáncban megkeresztelt Gyulára gondolunk, aki 948 körüli megtérése után a bizánci kereszténység elterjesztésére Hierotheos görög szerzetes személyében püspököt is hozott magával. Gyula területének nyugati szomszédja Ajtony,

57. kép. A XI. századi bazilika feltárt keleti részének alaprajza (Pridli Sándor)

akinek szálláshelye a bolgár településekig nyúlt le. Maga Ajtony is Viddinben keresztelkedett meg.³⁰ A felsorolt történeti tények által valószínűsíthető volna, hogy a gyulafehérvári körkápola a Szent István előtti görög kereszténység egyetlen, legalább maradványaiban fennálló emléke. A kápola méretei azonban még oly kis plébániatemplom számára sem elegendők, a bazilikával való szerves egybeépítettség³¹ pedig a korábbi eredetet kizárja, hiszen ez esetben a falak külön válnának. A bizánci-bolgár kapcsolat lehetősége azonban az egységes építés elfogadása esetén is fennáll. Már Möller István rámutatott 1908-i jelentésében³² arra, hogy a körkápola habarcsa téglaporral kevert, ami Bizáncban is szokásos eljárás, és elűt a második székesegyház tiszta mészhabarcsától. Ha tekintetbe vesszük Gyula és Ajtony bizánci és bolgár kapcsolatait, valamint Horedt régészeti eredményeit, a körkápola és bazilika építkezésében bolgár vagy bulgáriai tanultságú műhely közreműködése valószínűsíthető. A méretben és alapelrendezésben a gyulafehérvárihoz legközelebb álló kalocsai első székesegyház építési technikája is keleti jellegű. Általában kövel vegyes téglá öntött falai vannak, de a nyugati homlokzaton két-két téglasorral váltakozó kvadersorokból álló, szabályosan rakott falsíkot tárt fel Foerk Ernő.³³

Az erdélyi püspökség kezdettől fogva a kalocsai érsekséghez tartozott. Így a szervezeti kapcsolat az építkezések és művészeti tevékenység szorosabb egybefonódásának forrása lehetett, különösen a magyarországi románkori művészet indulása idején.

A kőfaragványok közül négy olyan jelentős darab maradt fenn, amely biztosan az első bazilika tartozéka. Az emberfejes faloszlopfőről már többször esett szó. Fejlemeze indás, leveles ékítményének továbbfejlesztéseként hat egy Foerk Ernő által közölt, gazdag, lapos faragású párkánytöredék, amelynek tükörképe az 1945-i ostrom alkalmával másodlagos elhelyezésben a budai Várnegyedben, a Nádor u. 6. sz. ház falában bukkant elő. E lelet alapján bizonyosnak látszik, hogy a Foerk-féle faragvány Budáról jutott Kalocsára. Ez a körülmény jelentős szállal kapcsolja a gyulafehérvári első székesegyház szobrászati díszét az egykorú királyi művészeti tevékenység súlyponti területéhez.³⁴ E helyen a provinciális római és a budai vonatkozásokon túl a fejlemez stilizált háromujjas, leveles indadíszének keleties jellegét kell még kiemelni. Utalok a Csemegi József által összeállított ornamentika-sorozatra, amely a tarnaszentmáriai hajó kőpadjának kezdetleges indadíszét közelkeleti (Aleppo, Samarra) ékítmények segítségével kapcsolja a kiforrottabb gyulafehérvári példához.³⁵ Ez az indadísz található a másik szabadon álló oszlopfőnek pánttal és kötélfonással keretelt félkörű tükrében, úgyhogy a négyszer erősen meghajlított inda és ugyancsak háromujjas levelei szépen beleilleszkednek a rendelkezésre álló térbe. Így a faloszlopfő sávdíszítményéből, azzal meg egyező elemekből központos elrendezésű térkitöltés keletkezik. Külön fel kell hívnom a figyelmet az oszlopfő nyomott kosárformájára, amelynek nehézkességét a vékony oszloptörzsre mutató, aránylag vastag nyaktag fokozza. A keskeny nyaktag felett szélesen kiül a sarkain barázdált oszlopfő. Valószínű, hogy a fejezetet fejlemez koronázta, amely azonban nem maradt meg. Az oszlopfő arra enged következtetni, hogy a bazilika hajóit félköríves árkádokat tartó pillérekkel, váltakozó vagy azok nélkül alkalmazott oszlopok választották el a XI. századi itáliai és német bazilikák megoldásának megfelelően. A hajókat is nyilván sík mennyezet fedte (Hildesheim, Szent Mihály-templom; Neuweiler, kettős templom; Verona; S. Zeno-templom stb.).

Valószínűleg pillérhez tartozott a görög keleti székesegyház kerengőjében őrzött töredék, amelyen a kettős, erezett levélsort szalagfonat zárja le. A nehézkes kivitelű XI. századi faragvány levélsora előképe több erdélyi falusi templomajtó XII. századi hasonló díszének (Maroszentimre, Szentkereszt). A szalagfonat pedig a töredéket a korai faragványok legjelentősebbikéhez, a déli kapu belső oldalán másodlagosan elhelyezett orommezőhöz fűzi. Ennek hárombarázdás, alul húzódó szalagfonata, de főként a timpanon angyalainak teljesen

rajzosan vésett alakjai az Isztria környéki alkotásokkal állnak rokonságban. A zárai S. Donato Múzeum XI. század elejéről való és Krisztus életét ábrázoló pulpitusfaragványai mutatják az alakoknak ugyanezt a teljesen síkszerű sziluettmintázását, az arcnak, ruhának tiszta vonalas megoldását.³⁶ A gyulafehérvári orommező Krisztusa azonban már az angyalokhoz és madarakhoz viszonyítva sokkal plasztikusabb, bár a ruházatot itt is lapos párhuzamos vonalakból alakított redők borítják. A szék állatfejes végződése a népvándorlaskor művészetének a korai román művészetben oly gyakran fellelhető világos nyoma. Az angyalokat érdekes összevetni a somogyvári leggazdagabb alakos jelenettel, amely Szent István diakonus vértanúságát ábrázolja.³⁷ A jelenetet két oszlop keretezi, ezeket sima félkörív köti össze. Az ív felett a két sarkot egy-egy négyszárnyú kerub tölti ki. Ezek fejlettebbek ugyan a gyulafehérvári angyaloknál, hozzájuk mégis elég közel állnak. A sokalakos kompozíciónak a kerethez viszonyítva enyhe bemélyedésű semleges háttéréhez hasonló megoldást találunk Gyulafehérvárott, azzal a különbséggel, hogy Krisztus alakja körül íves záródású, sekély fülkét képezett ki a szobrász. Ezáltal az ülő alak az angyalokhoz képest jelentékenyebb plasztikát kapott. Minden rokonság ellenére kétségtelen, hogy a gyulafehérvári orommező a somogyvári kompozíciónál régebbi, technikája szinte a Bizáncban oly kedvelt beágyazott zománcéra emlékeztet. A somogyvári plasztikus emberi alakokkal és madarakkal szemben a gyulafehérvári alakok teljesen síkszerűek. Merev, szigorú sziluetthatás jellemzi őket. Mint ívmeződobormű azonban a *Maestas Domini*, a dicsőséges Krisztus ábrázolásának formai és ikonográfiai szempontból teljesen kifejlett kompozíciója, amely az érett román kapuívdoborművek szerkezeti és tartalmi lényegét maradéktalanul kifejezésre juttatja. E tény legvilágosabb igazolását a székesegyház déli kapujának külső orommezőjén megjelenő *Maestas Domini* doborművel való összehasonlítás adja. A szerkezet, a tartalom azonos, az előadásmód, a kifejezés ereje és szándéka változott csupán.

Az első gyulafehérvári székesegyház építése szoros kapcsolatban áll az erdélyi püspökség keletkezésének kérdésével. A középkori történeti források alapján általában az a vélemény alakult ki, hogy az erdélyi püspökség beletartozott a Szent István által alapított tíz egyházmegye közé. A hildesheimi krónika egykorú feljegyzése írja: „István Magyarország királya nagybátyja Gyula király ellen hadsereggel vonult fel. Akit amidőn elfogott feleségével és két fiával országát erőszakkal a kereszténységbe kényszerítette” (TF 2). Ezt az 1003-ban bekövetkezett eseményt Anonymus és a krónikák, majd nyomukban a XV. századi történetírók is (Ranzanus, Bonfini) lényegében egybehangzóan írják le. Ilyen körülmények között a királynak minden oka megvolt, hogy a meghódított távoli vidéket mind politikai, mind pedig az akkor ezzel különösképpen szorosan kapcsolódó egyházi szempontból magának biztosítsa. A magyarság megtelepülése a X. században a Szamosvölgyben (Kolozsvár, Zápolya utca), 1000 körül pedig az Aranyos- és Marosvölgyben (Várfalva, Marosgombás, Magyarlapád, Gyulafehérvár, Borberek) régészetiileg is bizonyítható, s ugyane vidékeken törzsnevek: Jenő, Keszi, Gyula, Ajtony Kolozs megyében és Gyulafehérvár Fehér megyében a legkorábbi réteget jelentő helynevekként jelentkeznek. Gyula elfogatásakor tehát Fehérvár kétségtelenül olyan központ volt, amely a legalkalmasabb lehetett politikai és egyházi szervezés céljaira.³⁸ Elképzelhetetlen, hogy István király ezt az ellenséges központot ne tette volna meg Gyula leverése után saját szervezése alapjául. Más ehhez hasonlóan előnyös hely még sokáig nem is volt Erdélyben. Nem lehetett a király számára az sem közömbös, hogy a vesztes Ajtonynak a győzelmes Csanád részére adományozott birtokai mélyen belenyúltak a Maros völgyébe. Sőt Gyulafehérvár közvetlen környékén is volt a nemzetségnek birtoka (Benedek, Csáklya, Szentkirály). Csanád, István király unokaöccse, aki a délkeleti területek új politikai megszervezésének előfeltételeit megteremtette. Így tehát Fehérvárt Csanád területén keresztül lehetett a leghamarabb és legbiztosabban megközelíteni. Ha Gyula a görög kereszténység szervezését Hierotheossal megkezdte, annál szükségesebb és sürgősebb lehetett István király

számára az erdélyi lakosság saját egyházi szervezetének biztosítása. A hildesheimi évkönyvek által emlegetett kereszténységbe kényszerítés ezen az akkori Magyarország központjaitól oly távoleső területen püspökség szervezése nélkül aligha lett volna végrehajtható. Az erdélyi püspökségnek felállítása Gyulafehérváron történeti szükségszerűség volt, amelyet a reálpolitikus, kitűnő szervező király kétségtelenül felismert és meg is valósított.³⁹ Az a körülmény, hogy az első erdélyi püspök, Simon, csak az 1111-i, a zoborhegyi apátság részére Kálmán király által kiadott adománylevelében szerepel, nem bizonyíték a püspökség késői alapítása mellett.⁴⁰ Ez az oklevél sorolja fel először az esztergomi érsek kivételével az összes püspököt, s hogy benne az erdélyi is megtalálható, e tény inkább a püspökségnek a többivel való egykorúsága mellett, mint ellene szól, eltekintve attól, hogy nemcsak az erdélyről, hanem a győriről és egriről is ekkor történik először említés. Ez utóbbiak Szent István-kori alapítását pedig senki sem vonja kétségbe.

A székesegyház építése természetesen a püspökség alapításával nem szükségképpen egykorú. Az első gyulafehérvári székesegyház alaprajzi elrendezése a székesfehérvári és kalocsai első bazilikák közvetlen rokona, az építkezés habarcstechnikája bizánci eredetet is lehetővé tesz, a falak nagy kváderekből állanak. Mindezek a megfigyelések a történeti körülmények ismeretében arra vallanak, hogy az építkezés a XI. századra tehető. A korai gyulafehérvári faragványokkal megegyező darabok a magyarországi anyagban hiányoznak. Orommező domborművek hazánkban csak a XII. század derekától kezdve ismeretesek, a gyulafehérvári társtalan. Az emberfejes oszlopfeő legfeltűnőbb sajátága a helyi római fejezetekhez való kapcsolódás, ami e fokon ugyancsak a XI. századra jellemző. Az indás ornamentika szoros rokonsága folytán a kötélfonatos, nyomott kockaoszlopfeő az emberfejessel egyidősnek látszik. A faragványok mindenestre inkább a század második felére tehető. A szalagfonatos töredék az orommezőhöz kapcsolható. A dombormű ugyan a somogyvári darabbal összehasonlítva annál jóval régiesebb, viszont fejlett kompozíciója és kiforrott műfaja aligha engedi meg a Szent István korára való időmeghatározást.⁴¹

A fentiek alapján az első bazilika a XI. század közepén épült. A munka talán még Szent István korában megindult, a befejezés, valamint a faragványok elkészítése már a század második felére esik. Lehet, hogy az István király halála utáni zűrzavaros évtizedek meglátták, esetleg hosszabb időre meg is akasztották az építkezést, amely a faragványok tanúsága szerint a XI. század utolsó harmadában zárulhatott le. Az 1068-i kunok elleni hadjárat sikere megszilárdította az ottani viszonyokat s Erdély erőteljes továbbfejlődésének további lehetőségeket biztosított. Ilyen körülmények között fejeződhetett be az első gyulafehérvári székesegyház középtálya, s került sor a szobrászi díszítésre is. Ez a formai és történeti vizsgálatból nyert eredmény jól egyeztethető Szent László egyik életrajzával és Temesvári Pelbárt egy beszédének adataival. Az életrajz szerint László: „Két püspökséget is rendbehozott és királyi hőkezűséggel gazdagított.” Pelbárt pedig ezt mondja: „Szent László két püspöki monostort épített, mégpedig a váradi és a fehérvári.”⁴² E források tehát úgy értelmezendők, hogy Szent László idejében, talán az ő külön támogatásával is, fejeződött be a fehérvári székesegyház. Érdekes, hogy az erdélyi Fehérvár legkorábbi említése is éppen a Szent László uralkodása idején, 1083-ban, vagy valamivel előbb készült István király nagyobb legendájában található (TI² 3). Felmerülhet a kérdés: vajon azalatt, amíg az első bazilika épült, más püspöki templom nem volt Fehérváron? E kérdés annál jogosultabb, mivel a fentiek alapján tudjuk, hogy Gyula felvette a kereszténységet és bizánci szerzetest hozott magával püspökként, az általa elfoglalt város pedig valószínűleg bolgár kapcsolatokkal rendelkező szláv központ volt. Fehérváron tehát már a püspökség alapítása előtt is számolhatunk templom fennállásával. Sajnos e történeti következtetés tárgyszerűen ez ideig nem bizonyítható. Az is lehet, hogy az időtálló anyagból építendő bazilika elkészítéséig ideiglenes, fából emelt építmény elégítette ki az igé-

nyeket, mert nem képzelhető el, hogy az új püspökség teljesen templom nélkül maradt volna még a kőtemplom részleges használatbavételéig sem.⁴⁸ Akár egy 1003 előtt emelt, akár egy 1003 utáni ideiglenes fatemplomot használtak a kőépület munkáinak befejezéséig, a kőbazilikának valamiféle előzménye bizonyára volt. Ez azonban úgy látszik, nyomtalanul eltűnt, legalábbis a Möller által feltárt keleti részen semmi ilyen irányú adat nem került elő. A székesegyház nyugati felén még nem folyt hasonló kutatás, így aligha volna helyes találgatásokba bocsátkozni. Egyelőre annyi biztos, hogy volt egy, a XI. század folyamán emelt háromhajós, egy félkörívvel záródó főszentélyű, délkeleten kör alakú keresztelőkápolnával egybeépített bazilika, amelynek tájolása és ezáltal tengelye a mai második székesegyház tájolásával megegyezett. Az első székesegyház körül már a XII. században temető húzódott. 1953-ban erdélyi szakemberek a Román Tudományos Akadémia megbízásából a mostani templom északi falától mintegy 6—7 méterre a fallal párhuzamos kutató árkot vontak. A főszentély közelében levő árokban késői, melléklet nélküli sírokat találtak. Az északi csonkatorony melletti és a mostani nyugati homlokzat vonalán túlnyúló 1,20 m széles és 20 m hosszú árokban nyugat felé néző huszonnégy sírt tártak fel. A csontvázak szabályos helyzete rendszeres és bolygatatlan temetkezésre vall. A hajkarikákkal, csavart karperecekkel és gyűrűkkel együtt öt pénz is előkerült. Valamennyi a XII. századból való. Kettő közülük meghatározható (II. és IV. István). Az ásatás folytatása további eredményeket ígér.

A MÁSODIK SZÉKESEGYHÁZ

Nem ismeretes, hogy mi volt közvetlen oka a XI. századi székesegyház lebontásának és helyette egy lényegesen nagyobb templom építésének. Tudjuk azonban, hogy a XII. század közepétől kezdve a Szent István-kori bazilikák mélyreható átépítései, sőt újjáépítései következtek be. A székesfehérvári, pécsi és esztergomi bazilikák lényegükben nem változtak meg, a kalocsai és gyulafehérvári első templomok viszont teljesen eltűntek, hogy helyet adjanak az újnak. E nagy építkezések általános oka a népesség emelkedése lehetett, a helyhez kötött települések megszilárdulása, a vidéki kőépítkezések fellendülése, lényegében tehát a feudalizmus megerősödése és a vele kapcsolatos igények megnövekedése. A püspöki székesegyházak szerényebb, kezdetlegesebb szerkezete, méretei, díszítései helyett felmerült a nagyobb kiterjedésű, korszerű műszaki és művészi megoldású épületek szüksége, ezek fejlettebb technikája és gazdagabb díszítőművészete magasabb fokon elégítette ki az új gyakorlati és szellemi követelményeket. A boltozás lassú elterjedése az e lefedési módban rejlő nagy lehetőségek fokozatos kihasználásához vezetett. Az előző század egyszerű, oszlopok és pillérek által tartott árkados, lapos mennyezetű bazilikái helyén pillérkötegeken nyugvó boltozott, szövevényesebb szerkezetű és felépítésű székesegyházak emelkedtek, amelyek gyakran méreteikben is, díszítésük színvonalában és változatosságában is felülmúlták elődjeiket. Érdekes megfigyelni, hogy míg Esztergomban, Székesfehérváron, Pécsen a Szent István-kori bazilikák kiterjedésében, szerkezetében lényegesebb változtatás nem történik, addig Kalocsán és Gyulafehérvárott az első kisebb és szerényebb bazilika megszűnik, és helyébe egy szerkezetében is új, lényegesen nagyobb, más épület emelkedik. Ez utóbbi két főpapi székhely első egyházának a dunántúliakkal szemben megállapítható szerényebb méretei és díszítése azt bizonyítja, hogy alapításuk idején azoknál kisebb jelentőségű és ritkább lakosságú területen keletkeztek. A történeti fejlődés a XII—XIII. század fordulóján táján viszont már itt is nagyobb igényeket támasztott, amelyeknek a meglevő szerényebb bazilikák nem feleltek meg. Így előbb Gyulafehérvárott, utóbb Kalocsán sor került az új székesegyház építésére, amely a régi helyén kötött

rendszerben, boltozással, kereszthajóval és négyezeti toronnyal, Gyulafehérvárott homlokzati toronypárral, Kalocsán kápolnakoszorús szentéllyel ellátva a XI. századinál sokkal gazdagabb elrendezéssel és művészi kivittel valósult meg. Míg Kalocsán erős tengelyváltás is történt, addig Gyulafehérvárott a második székesegyház szinte rátelepszik az elsőre, annak egész területét magába olvasztja. A két épületnek ez a viszonya arra vall, hogy az első bazilika a második építésének megkezdésekor még használatban lehetett. Az új templom keleti része a szentélyekkel és kereszthajóval a formák tanúsága szerint is előbb épült meg a hosszahajónál. Könnyen elképzelhető, hogy e keleti rész használhatóvá válásakor bontották le az első bazilikának az új épület négyezetébe belenyúló széles köríví szentélyét az egyenes mellékahajóvégződésekkel. A régi szentély lebontása lehetővé tette az első templom hajóinak és az új templom szentélyének egymásbanyitását, és ezáltal az istentisztelet zavartalan folytatását az új székesegyház nyugati részeinek építkezése alatt. Ez pedig lehetséges volt, hiszen az új templom falai a régiéknél kívül haladtak, s így azok kitűzése, alapozása, felhúzása az ezeken belül kerülő régi hajófalakat nem zavarta. Csak a keresztelőkápolnát szelte át az új déli hajófal, ezért ezért előbb kellett lebontani, mint a bazilika hajóját. Amikor a főhajó fala és az árkádos pillérek megépítésére került sor, akkor lebontották a XI. századi bazilika hajóit az esetleges előcsarnokkal. A teljes lebontásra éppen azért volt szükség, mert az új templom a régiéknél egyetlen részét sem használhatta fel a maga céljaira. Az építésnek és bontásnak az egymást kiegészítő feltételezett folyamatát valószínűsíti a két épület egymáshoz való alaprajzi viszonya. Az a körülmény, hogy az új székesegyház keleti fele — tehát a szentélyek és a kereszthajó — egységesen régiesebb formákat mutat a nyugati résznél — a hajóknál —, arra enged következtetni, hogy a két rész építése között rövidebb megszakítással vagy műhelyváltással számolhatunk, ami ismét jól beleilleszkedik a fenti elképzelésbe, mert hiszen a hajók építése az első bazilika használható állapota mellett kevésbé lehetett sürgős, mintha ez akkor már nem állt volna fenn.

A második, ma is meglevő székesegyház építése tehát a fentiek szerint valószínűleg úgy történt, hogy az új épület növekedésével s egyes részeinek használatbavételével párhuzamosan bontották le a régi bazilika megfelelő részeit. Amennyiben e feltevés megállja helyét, az új építkezés Erdélynek a XII. század folyamán erőteljesen kibontakozó teljes betelepülésével, a keleti és déli területeknek gazdasági, társadalmi és műveltségi bekapcsolódásával, a népesség emelkedésével áll összefüggésben. A régebbi, esetleg különben is megrokkant templomban, amely a XI. században Erdély nyugati felének, a Maros és Szamos közötti Mezőség gyéresebb népességének elegendő lehetett, a XII. század második felében a lényegesen megnőtt egyházmegye igényei számára már nem felelt meg. A XII—XIII. század fordulójától kezdve ugrásszerűen emelkedik a falusi kőtemplomok száma, nemcsak Közép-Erdélyben, hanem a hátszegi medencében, az Olt völgyében és a székely medencékben, tehát a déli és keleti peremvidékeken is. Ez bizonyítja, hogy még a XIII. század első felében a település elérte Erdély külső határait, s a belső területek kitöltődése lényegileg ugyancsak megtörtént. Az erdélyi falusi építkezések e fellendülése és az új nagyméretű, díszes székesegyház emelésének igénye és időszerezése azonos történeti gyökerekre vezethető vissza. Ilyen körülmények között a püspökség gazdasági és szellemi súlyának tetemes megnövekedése a feudalizmus jellegzetes hierarchikus felfogásának és tekintélyelvének megfelelően maga után vonta az egyházi központnak az új helyzethez méltó külső reprezentációját. Az épülő második székesegyház hatalmas méreteivel, gazdag díszítésével, lenyűgöző arányaival büszkén magasba törő tömör falával mintegy megtestesítette azt a gazdasági, társadalmi és művelődési hatalmat, amelyet akkor a püspök Erdélyben jelentett.

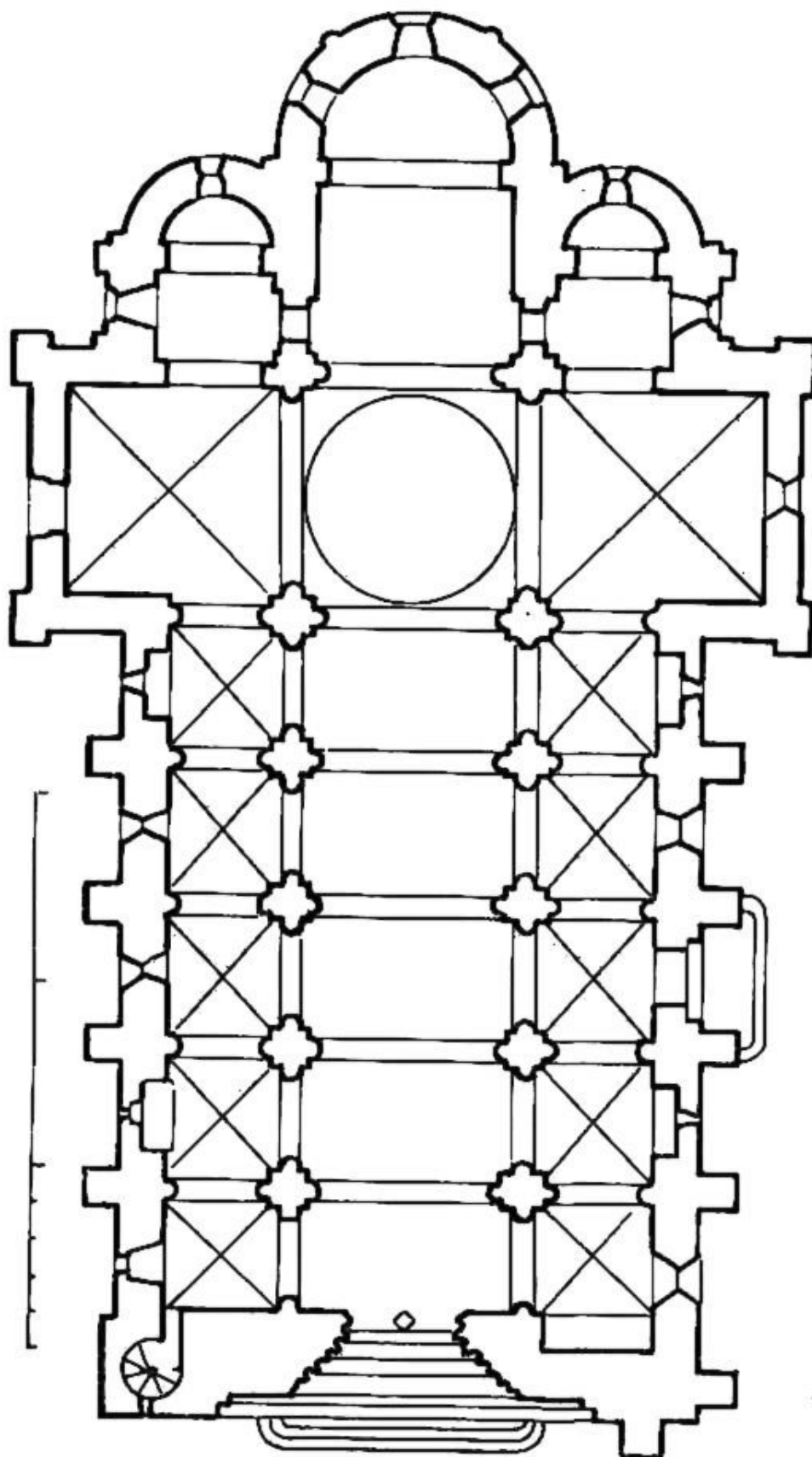
A nagyarányú építkezésekkel II. Andrásnak a gyulafehérvári egyház számára juttatott jelentős adománya is összefügghet.⁴⁴ A második székesegyház XII—XIII. századi építési idején történik a templom, a káptalan, valamint a vár első említése. 1199-ben III. Ince pápa

oklevele nevezi meg legkorábban a Szent Mihály-egyházat, II. András 1206-i oklevele a fehérvári várat, és a váradi regesztrum 1219-ben az erdélyi káptalant, amelynek első hiteleshelyi, ma ismert oklevele 1231-ből való (TF 6, 8, 10, 12).

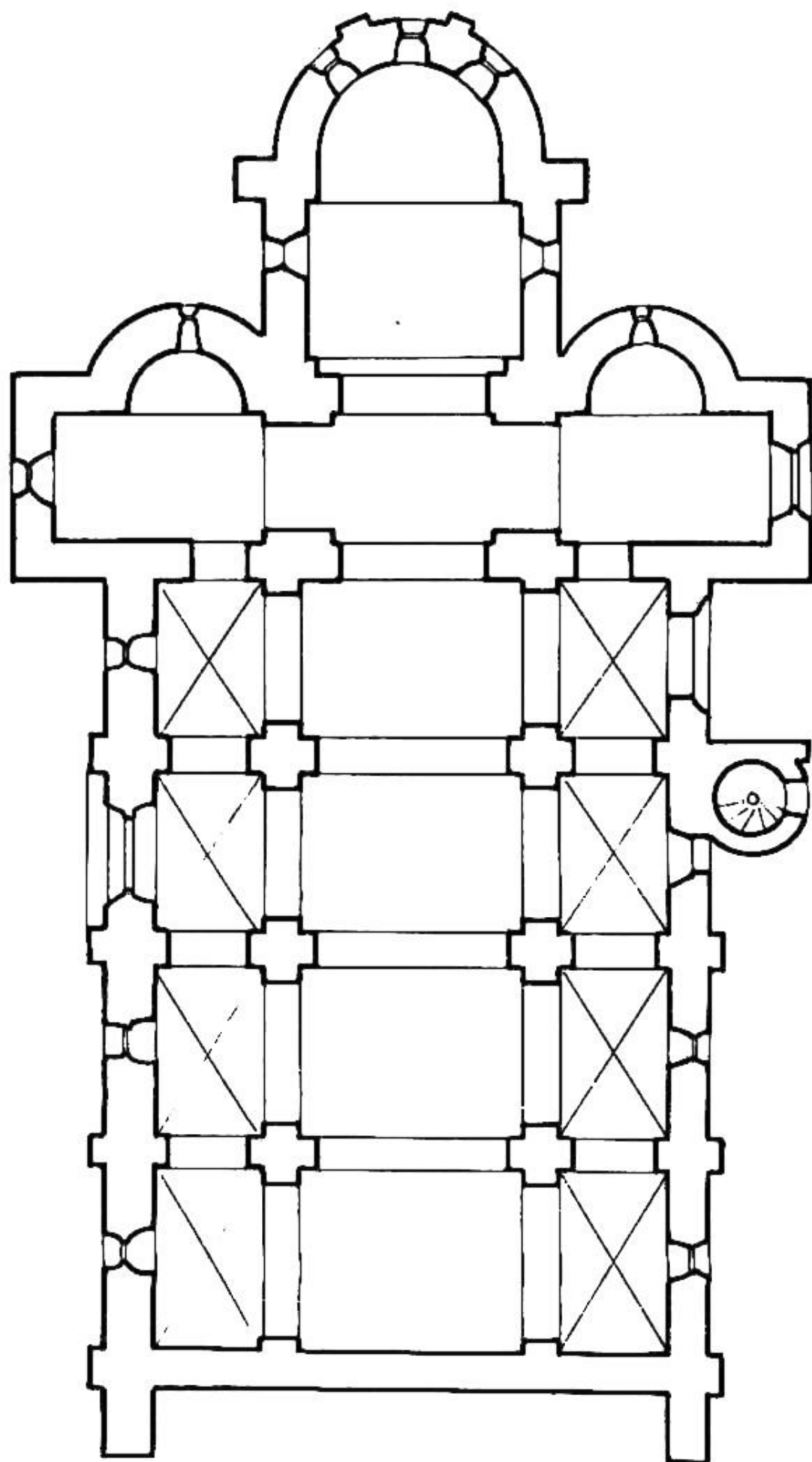
Az általános keretek felvázolása után a részletek megfigyelései segítenek az építés történetének pontosabb meghatározásához, az egyes kisebb szakaszok egymáshoz való viszonyának megállapításához.

A második székesegyház eredeti alaprajza nem teljesen azonos a maival. Két lényegesebb eltérés állapítható meg. A főszentély a szentélynegyszög mögött egyszerű félkörívvel záródott. Bár e záródás eltűnt, más megoldása nem feltételezhető. Másik eltérést a toldaléképítmények (régikrestye, Várday-kápolna, László-kápolna) hiánya jelentette. Az így leegyszerűsített eredeti alaprajz és felépítés világosan a francia és főként elzászi kapcsolatokra utal. E szempontból tanulságos Mauriac, Uchizy, Rosheim és Rufach templomainak alaprajzaival való összevetés. Valamennyinél megtaláljuk a háromhajós bazilika megoldást, a kereszthajóból nyíló félkörös szentélyeket, a főszentély szentélynégyzetével, a négyezeti tornyot, mégpedig az elzásziaknál a francia korábbi négyszög alak helyett a későbbi és a gyulafehérvárral egyező nyolcszögletes formában.⁴⁶ Még szorosabb a rokonság — és a felépítésre is kiterjed — a gebweileri és a schlettstadti háromhajós, kereszthajós bazilikákkal, ahol a hangsúlyos homlokzati toronypár és a kötött rendszer a gyulafehérvári székesegyházzal azonos módon jelenik meg.⁴⁸ Bár a fehérvári dóm tornyai csak a második emeletig épültek meg, tehát az oromzat főpárkánya vonaláig, s így a harangokat magában foglaló négyezeti torony volt a legmagasabb, a nyugati homlokzat alapelrendezésében a tornyok tömege ugyanolyan hangsúlyos szerepet vitt, mint a két utóbbi elzászi templom esetében. Ugyancsak megtalálható Schlettstadtban és Gebweilerben a tornyok közti boltozott előcsarnok azzal a különbséggel, hogy csak földszintje nyitott, attól felfelé a középoromzatig egységes falsík emelkedik. Így tehát az eredeti elgondolás a nyugati homlokzati toronypárat illetően az elzásziakkal azonosnak tartható, s világosan elkülöníthető a felhozott francia párhuzamoktól, ahol a homlokzati torony hiányzik (Uchizy), vagy csak szerény lépcsőtoronyként jelenik meg (Mauriac). Ezek külső képen és szerkezetén, de Rosheimban is, a négyezeti torony uralkodik. A kalocsai második székesegyház feltehető alaprajza és felépítése a francia példákhoz e tekintetben is szorosabban igazodik, mint a gyulafehérvári, amellyel egyébként sok rokonságot mutat (kötött rendszerű, nyolcszögű négyezeti tornyos, kereszthajós bazilika).⁴⁷ A XI. század végi normandiai építkezésekben (Caen St. Trinité, St. Étienne⁴⁹) először megvalósuló monumentális kettőstornyú főbejáratos homlokzat legnagyobb méretű fennmaradt képviselője a középkori Magyarországon a második székesegyház, amelynek építése idején a kereszthajó nélküli nemzeti monostorok már átvették ezt az elrendezést, amely szerkezetük és művészi megjelenésük egyik leglényegesebb sajátosságává válik. A gyulafehérvári székesegyház, nem lévén kegyúri templom, a nemzeti monostoroknak a mellékhajók felé nyitott és a kegyúri karzattal szerves egységben kialakított toronyalja helyett a mellékhajók felé zárja a tornyokat, s ebben is az elzászi párhuzamokhoz igazodik.

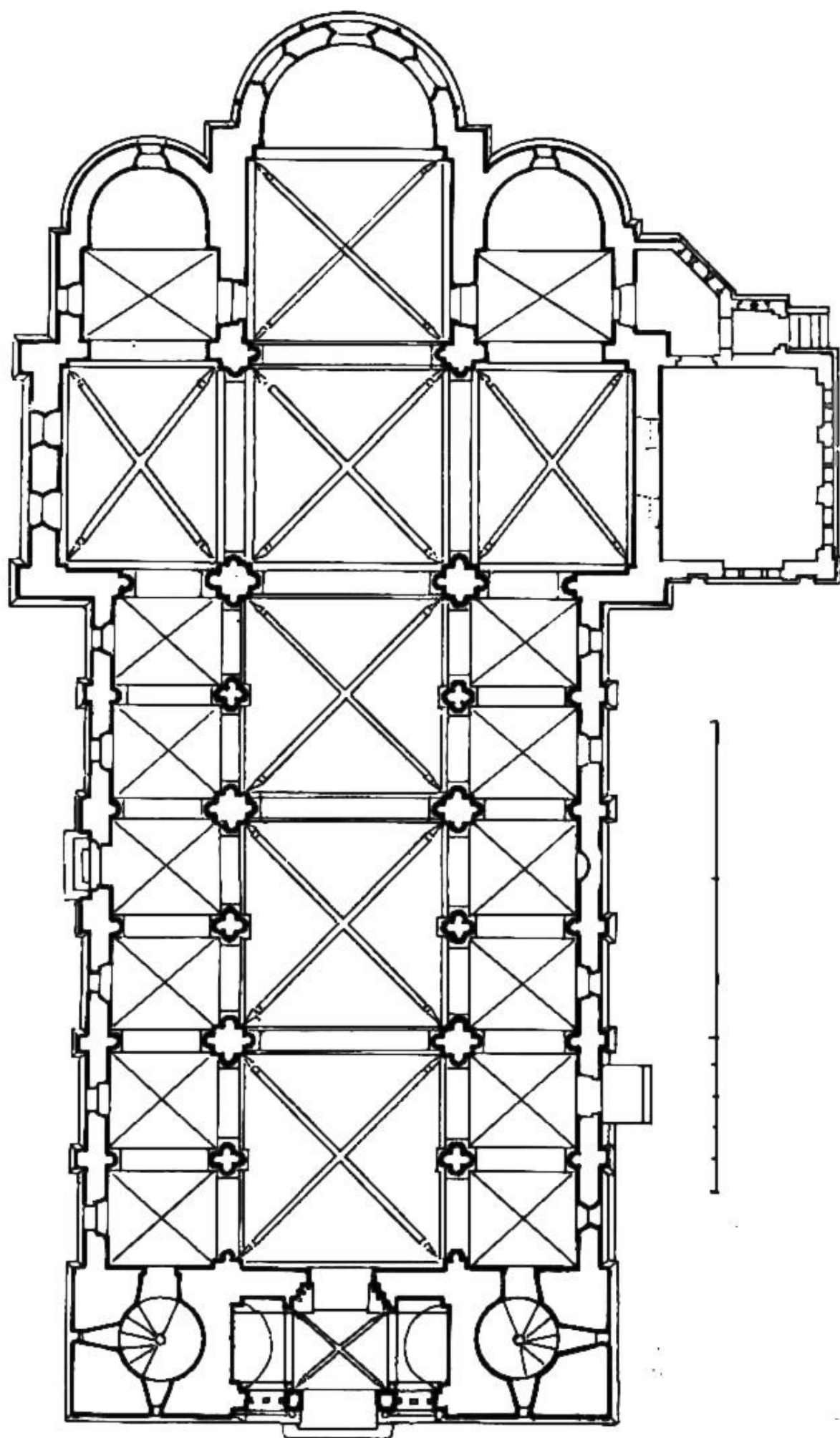
A felhozott hasonló elrendezésű nyugat-európai templomok a XII. század közepének, illetve második felének alkotásai. A gyulafehérvári alaprajz és felépítés megtervezése tehát XII. századi, a fenti példákkal határozottan jellemzett típuson alapszik. Az elmondottakat tekintetbe véve kétségtelen, hogy az új székesegyház alaprajzi és felépítési szerkezete egységes tervezés eredménye. Ezt világosan bizonyítja, hogy a hajó szerkezeti beosztása a kereszthajóhoz és a szentélyhez képest nem változik. A főhajó boltszakaszai a négyezettel és főszentélynégyzetrel méretben, felépítésben azonosak, a mellékhajók négyzetoldalai pedig a kötött rendszer szigorú szabályainak megfelelően a főhajó négyzetoldalainak felével egyenlők. A nyugati homlokzati toronypár alapterülete a mellékhajószakaszoknál nagyobb ugyan, de pontosan

58. kép. A mauriaci háromhajós bazilika alaprajza

59. kép. Hárónhajós bazilika alaprajza Uchizyben

60. kép. Háromhajós bazilika alaprajza Schlettstadtban

a mellékhajók tengelyébe esik, s így azok befejeződése. A mellékhajók és nyugati toronypár egységes építése mellett szólnak a később ismertetendő kőfaragójelek is. A részleteket illetően azonban különbséget kell tennünk a papság részére fenntartott keleti és a hívők befogadására szolgáló nyugati rész között.⁴⁹ A dóm keleti fejeének több részletformája még világosan a XII. századra utal. A diadalív, a kereszthajók eredeti homlokívei, a mellékszentélynyílások félkörös záródása, a szentélynégyyszög, a melléksíksíkok és kereszthajók keskeny, kicsi résablakai, ugyane részek külső lábazatai, a falsíkok és mellékszentélyek tagolásai mind jól beleilleszthetők a XII. század művészetébe és nyilvánvalóan elválnak a hajók megfelelő, már fejlettebb részletformáitól. Elsőrendű korhatározó részletek a diadalívpillérek és a kereszthajófaloszlopok meredek, nehézkes attikai lábazatai kezdetleges, barázdált saroklevelekkel. Ez utóbbiakhoz erősen hasonló Ercsi bencés kolostorának egyik nemrég előkerült töredékes oszloplábazata, amelyen ugyancsak barázdált saroklevél található. A gyulafehérvári példák ezenkívül meglepő egyezést mutatnak a maulbronni cisztercita templom egyik mellékszentélye saroklevelés faloszlop-lábazatával is, amely a XII. század ötvenes éveiből való. A maulbronni kolostortemplom elzászi tanultságú mestere 1159 után a speyeri dóm leégett keresztszárnyát hozza helyre, majd 1171 után a wormsí dóm keleti részén dolgozik. A wormsí székesegyház pedig, mint később látni fogjuk, szintén több vonatkozásban kapcsolatba hozható a gyulafehérvári dómmal. A maulbronni kolostortemplom gondos kváderépítkezése, kis ablakokkal áttört nagy felületei is emlékeztetnek a gyulafehérvári székesegyházra.⁵⁰

Akadnak olyan faragványok, amelyek szintén inkább e korábbi építkezésekhez kapcsolhatók. Ezek túlnyomó része nincsen eredeti helyén. A kőtár 45. sz. körívesen barázdált kockaoszlopfője még jellegzetesen XII. századi. Már a XIII. század elejére tehető a székesegyház védőszentjének, Mihály főangyalnak szigorú frontális felépítésű, alig plasztikus domborműve. A csigás hajzat által koronázott, komoly kifejezésű, szabályos arc, az ünnepélyes testtartás, a laposan simuló, hullámozó ruharedők, az egységes háttérrel adó, hatalmas szárnyak összhangja biztosítja az alak lenyűgöző megjelenését. A székesegyház e legszebb román kori szobrászati alkotásához időben közel áll az apostolpár, az ölelkezők és az északi diadalív-pillérfejezetének repülő angyala a szentélynégyzet zárókövének és az északi mellékszentély zárókövének angyalai. Mesterazonosság ugyan legfeljebb az apostolpár, az ölelkezők és a diadalív-pillér repülő angyala között tételezhető fel, mégis valamennyit jellemzi az erősen síkban kifejtett előadásmód, az építészeti keretbe való szigorú beleilleszkedés, a komoly, magukba mélyedő arcok, a ruharedők szabályos elrendezése. Az apostolpár és a repülő angyal fejének megmintázása élenként emlékeztet a St. Gilles-i apátsági templom híres főkapujának XII. századi domborműveire (fül mögé fésült haj). E faragványok eredeti helyét a két záróköv kivételével nem ismerjük. Az apostolpár, az ölelkezők és a Szent Mihály valószínűleg az elpusztult szentélyzáródás külső díszé lehetett. Az Antelami-műhellyel kapcsolatba hozott apostolpár a jáki főkapu Krisztus és apostolszobrainak előzményeként fogható fel.⁵¹

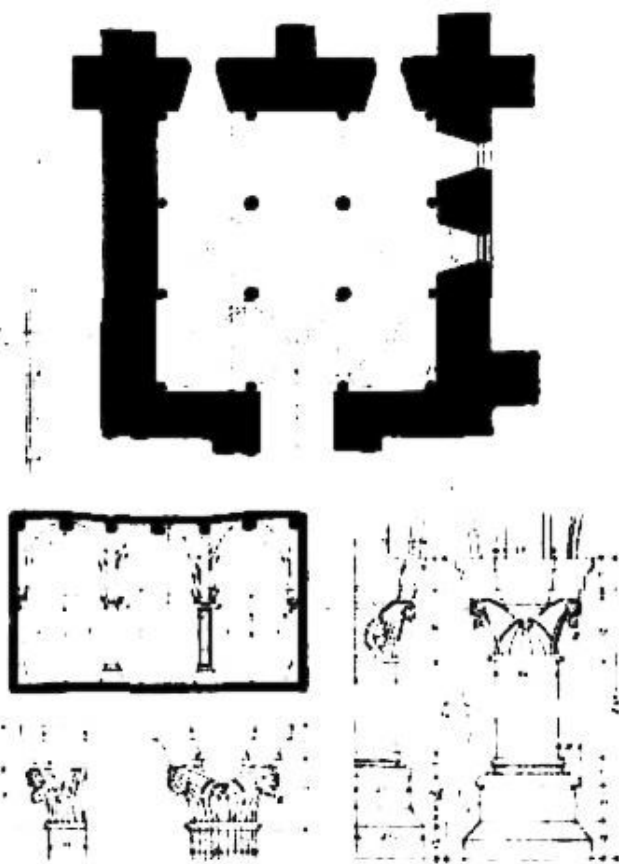
Sok tekintetben e csoporthoz kapcsolódik a déli kapu szobor- és faragványdíszé is. A bélétek gazdag díszítése egészen lapos, a fejezetek finom akantuszlevelei szorosan az alaphoz simulnak. A fejezetek sarkain csak kezdetleges bimbók alakulnak ki, amelyek még távol állnak a hajók fejlett bimbós oszlopfőtől. Ugyancsak koraiak a pillérhasábok elvályúzatának nehézkesen hurkolódó szegélydíszéi, a diadalív és a hosszhajók pillérköteglábazatai között közép-helyet foglaló kapuoszloplábazatok és az oszlopfők fejlemezei. A szalagfonatos virágos külső oszloppárdísz hasonlít a pécsi székesegyház népoltárához tartozó szalagfonatos palmettás, illetve szőlőfürtös oszloptörzsekhez. A szalagfonatba helyezett palmettadísz viszont igen közel áll az esztergomi királyi kápolna rózsablaka belső bélétkeretét borító ornamentikához. A kapu beosztása, részletformái egyáltalában emlékeztetnek az esztergomi trónterem kettős

kapuzatára.⁵² Ennek ellenére arányaiban, oszlopfőiben a gyulafehérvári kapu az esztergomiaktól lényegesen eltér. Amazok könnyed, szinte kecses megjelenésével szemben emez nehézkesnek, nyomottnak hat. Paragója Esztergomot ismerhette ugyan, de műhelyazonosság nem tételezhető fel. Az ívmeződombormű elrendezése feltűnően emlékeztet az első székesegyház ívmezejére. Láttára az az érzésünk, hogy mestere tudatosan követte a régebbi dombormű kompozícióját, de nem egész-, hanem németes félalakos megoldásban.⁵³ Az angyalok helyett megjelenő apostolalakok feje felett éppúgy megtalálható a Krisztus felé néző egy-egy madár, mint a régebbi domborművön avval a különbséggel, hogy a hívőket jelképező madárcák egy-egy nehézkesen megmintázott félpalmettán ülnek. E félpalmettákhoz egészen hasonló a szentélynégyzet zárókövén a keresztet tartó angyal mögötti térkitöltő félpalmetta. Az ívmező félalakjainak megmintázása, az aránylag lapos test, a plasztikusan előre duzzadó dicsfényes fej a Szent Mihállyal és az apostolpárral rokon jegyeket mutat.

A diadalív északi pillérfejezetének a szentélynégyzetbe átnyúló részén található torzalakok a Várdai-kápolna szabadon álló pillérkötegének régi belső felén nagyjából megismétlődnek. Ugyanígy az angyal melletti bimbós oszlopfő a hajók bimbós fejezeteivel rokon. A déli diadalív pillérfejezetének jellegzetes kettős levélsora fenn sűrűn álló kis bimbókban végződik. Lényegükben ilyenek a szentélynégyzet keleti féloszlopfejezetei is. A diadalív-pillérfejezet felé eső belső részén levő fejezet viszont a déli mellékszentély dél felé eső külső oszlopfejezetével és a mellékhajó későbbi sűrű tölgyleveles pillérfejezetével áll kapcsolatban. A diadalív-pillérfejezethez közel áll a lébenyi északi torony pillérfejezete is.⁵⁴ A kereszthajó északi szárnyának északkeleti sarkán levő állatalakos oszlopfő (sas sárkány és oroszlán közt) még az eddig tárgyalt korábbi csoporthoz sorolható. A hajók változatos megoldású és nagyszámú pillérfejezete az előző csoportnál fejlettebb, és így nyilván később készült, a két csoport közötti időkülönbség azonban a fent jelzett hasonlóságok alapján nem lehetett nagy.

A háromhajós hosszházban mégis határozottan későbbi formák uralkodnak. A csúcsív kizárólagos szerepe, a menedékes, későbbi külső és belső attikai lábazatok, a fejlett és igen változatos saroklevelek, a széles és magas félköríves résablakok már arra vallanak, hogy a régebben meghatározott szerkezet részletmegoldásai újabbak. Az egységes építkezésen belüli két szakaszt a bordás keresztboltozat elkészítése köti egymással össze. A szentélynégyzet hasábos és az északi kereszt szárny rézsűs hasábos, nehézkes korábbi formájú bordáitól eltekintve a négyzetben, a déli kereszt szárnyban és a hajók boltszakaszainak jó részében azonos bordametszet: a két hengertagtól kísért vastag orrlemez nélküli körtetag jelenik meg. A hosszház eredetileg háromhajósna épült. A déli hajó kelet felé eső utolsó két boltszakaszát később a kereszt szárny zárófaláig megkettőzték, s így keletkezett a régi sekrestye. Északon pedig a kelet felől számított harmadik boltszakaszra merőlegesen kápolna épült. A régi sekrestye két boltszakasza teljesen alkalmazkodik a mellékhajók négyzeteihez. Az északi kápolna téglalapja viszont e rendszer helyett szinte pontosan a két nyugati torony előcsarnoka idomát és nagyságát ismétli meg.⁵⁵ Mindkét toldás román kori formákat mutat, s így a székesegyházhoz képest kis időkülönbséggel létesült.

A hajó-pillérfők alapformája a diadalív-pillérfőkkel azonos. A legtöbb bimbós megoldást mutat. Ezeket tanulságos összevetni a St. Denis-i apátsági templom alsó szentély-árkádjait tartó 1200 körüli oszlopfejezetekkel, valamint az észak-francia Chamigny templomkriptájának ugyancsak 1200 körüli oszlopfőivel.⁵⁶ A hazai építészet nagy előszeretettel alkalmazta a cisztercita eredetű, Burgundiából és Észak-Franciaországból elterjedt fejezettípust. Először a lébenyi templomra, az 1225 előtt felszentelt cisztercita jellegű pannonhalmi apátsági templomra, a beláptátfalvi cisztercita és a zsámbéki prépostsági egyházra kell rámutatnom. A pannonhalmi a templom nehézkes bimbós oszlopfői, a zsámbéki déli mellékhajó és karzat, valamint a lébenyi hajó pillérfejezetei talán a legközelebbi párhuzamok.⁵⁷ A pannonhalmi

61. kép. A Chamignyben levő koragótikus kápolna alaprajza és részletei

altemplom oszlopfőinek fejlemezei, féltörös tagokból induló orrlemez nélküli bordákból álló keresztboltozatai, csúcsíves árkádjai, a felsőtemplom háromhajós hosszházának kötött rendszere és felépítésének beosztása, a főhajó felé a falsíkba simuló pillérei és csúcsíves árkádjai, a bélapátfalvi mellékhajók és bimbós fejezetű falpillérek, a zsámbéki és jáki főhajó felépítése mind a legszorosabb rokonságról tesz tanúságot. A cisztercita hatásokat magába olvasztó, XIII. század első felében keletkezett hazai szerzetesi építkezések e sajátos csoportjához közvetlenül kapcsolható a gyulafehérvári székesegyház hosszházának szerkezete, felépítése és sok jellegzetes részlete is. Jellemző, hogy az idézett példánál korábbi megoldást mutató lébenyi templom pillérei és árkádjai a gyulafehérvári megfelelő részletek előzményeinek foghatók fel.⁶⁰ A gyulafehérvári széles, nyomottarányú fejezet pecélig a XII—XIII. század fordulójától kezdve ugyane szerzetesi épületcsoport kedvelt formája (Lébény, Bélápátfalva, Vértesszentkereszt, Zsámbék, Ják).⁶⁰

A részletpárhuzamok közül a bimbófejezeteken kívül még néhányat ki kell emelne m. A lekerekített végű ívsoros párkány fűrészfogsorral a felsőörsi prépostsági templom tornyán, a zsámbéki tornyokon és főszentélyen, valamint a vértesszentkereszt főszentélyen fordul elő. Az orrlemez nélküli vaskos körtetag bordaként bizonyos eltéréssel ugyan, de majdnem mindenütt fellelhető (Lébény toronyalja, Ják toronyalja, Zsámbék főhajó, Pannonhalma altemplom). Sőt a gyulafehérvári bordával teljesen azonos megoldás megtalálható az esztergomi kőtár egyik valószínűleg a székesegyházból származó hevederrészletén és a pilisszentkereszt hajdani kolostor egy hevedertöredékén. A sarkantyútaggal kísért orrlemez nélküli vaskos körtetag pedig a királyi kápolna szentélyében és Bélápátfalván fordul elő. Gyulafehérvárt több pillérfejezeten is megismétlődik a bimbós fejezetek nagy leveleinek egész felületét borító kis tölgylevelek laposan faragott sorozata (17. 11—12. 16. sz.). Különösen érdekes és szép a 12. sz. pillérfejezet, ahol a nagy akantuszlevelek recéiből tölgylevélszerű végződések alakulnak. Ugyanezt a burgundi eredetű megoldást szabadabb formában látjuk az esztergomi kápolna bejáratának északi, belső oszlopfejezetén, a vértesszentkereszt templom egy tatái parkban levő gyámkövén és a jáki templom déli toronyaljában.⁶¹ Az állatfejből kiinduló ágfonadék ugyancsak burgundiai díszítése Gyulafehérváron (17. sz.) és Jákon a diadalívtartó egyik oszlopfőn szintén feltűnik.⁶¹ Korábbi, még antikos jellegű példákat e levélképzésre Esztergomban, az ún. Szent István-kápolna és a Szent Adalbert-székesegyház oszlopfői közt is találunk.⁶² Gyulafehérváron a szóban forgó fejezeteket alighanem egy mester faragta. Ezt támasztja alá a 11. és 16. sz. fejezeteken levő fejeknek a 17. sz. pillérfőn álló ruhás alak fejével való közeli rokonsága is.

Nagyon jellegzetesek a 12. és 29. sz. pillérfők szőlőt evő, nyakukkal összefonódó sárkánypárjai, amelyek kisebb eltéréssel a zsámbéki főhajó keleti falpillérén és a vértesszentkeresztí egyik szögletes pillérén, nagyobb különbséggel a jáki északi toronyaljban fordulnak elő.⁶³ Ugyanezek a gyulafehérvári fejezeteken szőlőlevelek, félpalmetták, szőlőfürtök is megjelennek, mégpedig főként a 29. sz. pillérfőn, olyan megoldásban, ami az északi mellékszentély külső frízét jellemzi. Ez a rendkívül változatos és a hajófejezetekkel ellentétben határozottan plasztikus fríz kör alakban hajlított indából sarjadó szőlőfürtökből, többkaréjos levelekből és félpalmettákból áll. A mély aláfűrésok következtében erősebb árnyékhatások érvényesülnek. A fríz világosan összefügg a lébenyi templom nyugati kapujának dél-francia eredetű (St. Gilles) bélietdíszével, még inkább az ercsi bencés apátság nemes faragású oszlop-törzs-töredékével (szőlőfürt, indák, félpalmetták),⁶⁴ de a gyulafehérvári fríz amazoknál még gazdagabb és szellemesebb. Hozzá kapcsolható a kőtár egyik legszebb töredéke, az ugyancsak frízzel egybekötött két félpalmettában végződő összefonódó farkú szárnyas sárkánnyal díszített kis oszlopfő. E jellegzetes félpalmetták örvényes elrendezésben fordulnak elő a mellékhajók egy-egy zárókövének tárcsáján is. Ugyanezek az elemek lapos faragásban tűnnek fel a déli mellékszentély külső tagoló oszlopfői felett, mégpedig a jáki főszentély főpárkányához és a bambergi dóm keleti kórusának frízéhez hasonló részarányos elrendezésében.⁶⁵ A 29. sz. pillérfejezet az északi mellékszentély frízéhez ugyanúgy kapcsolódik, mint a 17. sz. pillérfejezetekhez a déli mellékszentély díszé. A felhasznált növényi elemek azonosak, de az első csoport plasztikus, a második lapos megfogalmazásban alkalmazza. A fejezetek faragványaihoz igazodnak a rendkívül változatos saroklevelek is, amelyek részben díszítmény jellegűek (kagylós, barázdás, leveles), részben plasztikai alkotások (egyfejtű oroszlán, oroszlánfejen ülő gyermek a 15. és 11. sz. pilléreken).

Az északi mellékszentély frízének alakos faragványai is plasztikusabb és mozgalmasabb megoldásúak, mint a fentebb tárgyalt korábbi domborművek. A Szentháromság jelképként alkalmazott három nőstényszarvas, a griffel viaskodó sárkány, a fejét kezében tartó torzalak szabadabb, kötetlenebb felépítésű és utóbbi még nem is dombormű, hanem kerek szobor. A torzalak megmintázása, elkorcsosult lábai erősen emlékeztetnek a mellékszentély boltozati zárókövéen ábrázolt füstölős angyalra, valamint az északi diadalív-pillérfejezet torzalakjára. Ez a szabadabb modor nyilatkozik meg a kőtár kettős oszlopfőjét körülölelő guggoló alakban is.⁶⁶ A déli mellékszentély középső ablaka alatt kuporgó bikára ugró oroszlánok ugyan teljes plasztikájúak, mégis kötöttebb megoldást mutatnak, mint az északi mellékszentélyek szobrai. Hasonló elhelyezésű és megmintázású állatok, illetve állatcsoportok jelennek meg a wormsi székesegyházon, valamint a rosheimi és schlattstadti templomon is.⁶⁷

Az északi mellékszentély fejlettebb plasztikai csoportjához sorozható a főszentély északi falába behelyezett Szent Mihály, a főszentély külső angyalai és alakos kompozíciói. A Szent Mihály a korábbihoz viszonyítva sokkal szoborszerűbb, fejlettebb anélkül, hogy a románkori művészetből kiütne. A sárkány határozottan emlékeztet az északi mellékszentély külsején levő griffel küzdő szörnyre. A Szent Mihály jó művészi színvonalához képest gyengébb minőségűek a főszentély külsején befalazott ülő angyalok. Érdekesekek azonban és a középkori Magyarország emléktárában egyedülállóak a csoportkompozíciók. Bár akad még bennük kezdetlegesség (Mária fekvő alakja), de a háromkirályok mozdulatok által történő jellemzése, Krisztus születése jelenetének meghitt bája már sejteti a közeledő gótika valóságábrázolásra való törekvéseit.

A székesegyház egyik legszebb részlete a déli kereszthajó déli homlokzatán nyíló kettős küllősoros rózsablatok. Utólagos behelyezését a kereszthajó homlokzatát középen tagoló falpillér levágottsága szerkezetileg is mutatja. A nagy oszlopok finom bimbós oszlopfői, bimbók között virággal, lábazataiknak az alsó párnataghoz szorosan simuló saroklevelei éppúgy közeli

rokonai az esztergomi kápolna rózsablaka megfelelő részeinek, mint ahogyan egész szerkezetük is az esztergomi rózsablak szerves továbbfejlesztése.⁸⁸ Az ablak hatását nagyon fokozza a gazdag beltértagolásba ágyazott nyolcágú, norman jellegű csillagsor. Az ablakot eredetileg is fűvegfestmények díszítették. Néhány ólomfoglatos töredéket a Batthyaneum őriz. Rajtuk középzöld alapon kék rozetta és levelek látszanak. Ez utóbbiak formája a hajó pillérfejezeteinek már ismertetett tölgyleveleire emlékeztet.

A fentiek után világos, hogy a régi sekrestye a fedelmi kapu elkészülte után kb. az északi mellékszentély frízével egy időben épülhetett. Időben tehát jól elválik a kereszthajó korábbi építményétől és szorosan beletartozik a hosszház építkezéseinek 1241 előtti szakaszába. Hogy a déli mellékrajót eredetileg a régi sekrestye nélkül tervezték és építették fel, erre kétségtelen bizonyíték a déli kereszthajó lépcsős emelkedésű két ablaka és lábazata, amely ma a régi sekrestyében van. De a későbbi hozzáépítést bizonyítja az a körülmény is, hogy a mostani szabadon álló pillérkötegen (29. sz.) ugyanolyan toldás látszott a Möller-féle helyreállítás előtt, mint ahogyan az ma is látszik a Várday-kápolna megfelelő szabadon álló pillérkötegen.⁸⁹ A régi sekrestye építése következtében az új székesegyház falain belülre került az első bazilika kerek keresztelőkápolnája, amelynek felmenő falait csak az apszisznál hagyták meg csekély magasságban a lábazat részüéig. Nyilvánvaló, hogy efelett húzódott az akkori padlószint, amelynek maradványa az apszisz záródásánál, a 35. sz. pillérkötegnél ma is látszik. Ez annyit jelent, hogy a régi sekrestye padlószintje eredetileg egyezett a kereszthajó és szentélyek padlószintjével, s ezáltal is kifejezésre jutott a régi sekrestyének a székesegyház papság által használt keleti részéhez való szoros tartozása. A sekrestyeajtót dél felé nyitották. A kőkeret némileg eltérő dísszel ugyan, de lényegében lemásolta a fedelmi kaput. Így a két kapu között csak kis időkülönbség tételezhető fel. A mellékrajó és a régi sekrestye építésének csekély időbeli eltéréseire vall még ez utóbbi keleti boltszakaszának a hajóval azonos bordájú keresztboltozata, a hajóval egyező részletformák (pillérek, ablakok, ívsorok párkány) és szerkezet.

Az északi mellékrajóhoz épített toldalék utólagos volta jól megfigyelhető. Ma is látszik a belső reneszánsz ajtó oromzata mögött az eredeti hajóablak, az ajtó mellett pedig a mellékrajó lábazata és támpillércsonkja. A toldalék — tiszta román kori félköríves homlokzati és oldalkörablakaiból ítélve — szintén nem sokkal később épülhetett, mégis a régi sekrestye szoros igazodásával szemben a kötött rendszertől eltérő szerkezet (pillérek, boltozat) állapítható meg, s olyan részletformák sincsenek, amelyek a régi sekrestyéhez hasonló szervességgel kapcsolnak az északi előcsarnokot a hajóhoz. Az épület észak—déli iránya, az ablakok elhelyezése arra vall, hogy eredetileg nem oltárral ellátott kápolnának, hanem előcsarnoknak készült. Az oltárnak ugyanis a keleti falban kellett volna lennie. Ennek azonban az alaprajz nyomát sem mutatja, és az egy oldalról történő világítás az egyetlen kerek ablakon át létét valószínűtlenné teszi. Az 1512-i oklevél is porticusról és nem capelláról beszél, amelybe csak Lászlav állított fel oltárt.

Az eddigi formai és összehasonlító vizsgálatokból megállapítható, hogy a második székesegyház egységes terv szerint épült. Alaprajza és karcsú, magas arányai burgundiai és középfraancia eredetűek, felépítése pedig a XII—XIII. századi elzászi templomokkal rokon. Az egységes terven belül eddig két, egymástól jól elhatárolható szakasz bontakozott ki. A korábbi keleti rész a szentélyekkel és kereszthajóval még a XII. században épült fel. A későbbi nyugati rész — a bazikális hosszház — már a XIII. század első harmadának alkotása. A két szakasz alakos szobrászati díszítésben is érzékelhető és a régebbi és újabb Szent Mihály-domborművek köré csoportosítható. A korábbi és későbbi csoportot a fedelmi kapu köti össze. Az építészeti tagozatok faragványai között sikerült három nagyobb csoportot (a diadalív-pillérek, a kereszthajó, és szentélynégyyszög faloszlopai, a hajó lapos faragású, jobbára bimbós fejezetei és a déli mellékszentély, végül a hajó és az északi mellékszentély plasztikusabb faragványai) megkülön-

bőszetni. Ezek közül az első korábbi, a második és harmadik csoport azonban egymással összefonódik, nagyjából egy munkamenetben készült, és inkább különböző mestereket vagy mester csoportokat, mint körülhatárolható időkülönbséget jelent. Míg az építészeti részletformák között (ablakok, homlokívek, lábazatok stb.) világosabb a két szakasz elhatárolódása, a díszítő és alakos szobrászatnál elmosódottabb. A szobrászati díszítés mindenestre a dolog természeténél fogva az építészeti kialakításnál későbbi. Ez szépen megmutatkozik a mellékszentélyek külső díszítésében, ahol jól látszik a faragványok (fríz, faloszlopok fejezetei és a rajtuk levő plasztikai díszek, oroszlán-bika csoport stb.) későbbi bedolgozása.⁷⁰ A szobrászati dísznek a fejezetek tetején történő elhelyezése a jáki északi mellékszentély előzményének fogható fel.

A második székesegyház a hazai korabeli alkotásokkal szerkezetben is, részletekben is feltűnően sok szállal lehetett összekapcsolni. Alaprajz szerint legközelebbi rokona a második kalocsai székesegyház. Ennek párhuzamba állítható részletei azonban a gyulafehérvári székesegyház nyugati, későbbi formáival rokonok. Annál szorosabb részletkapcsolatok mutathatók ki elsősorban a XII—XIII. század fordulójától a tatárjárásig virágzó, erős cisztercita hatás alatt álló szerzetesi építészettel és építészeti díszítéssel (Pannonhalma), mégpedig túlnyomó részben a nemzeti monostorokkal (Lébény, Vértesszentkereszt, Ják, Zsámbék). Másrészt igen közeli vonatkozások merültek fel az esztergomi királyi kápolnával (déli kapu, rózsablak). Az a körülmény, hogy az esztergomi királyi kápolna és a nemzeti monostorok művészete Gyulafehérvárt ilyen szerves egésszé forr, egyszersmind figyelmeztet arra, hogy a két forrásnak nemcsak külföldi, hanem hazai gyökerei is sok részben közösek, s így III. Béla esztergomi palotájának központi kezdeményező szerepe nem olyan döntő, mint ahogyan a palota felfedezésekor gondolták. Főként e hazai kapcsolatok határozzák meg egyértelműen a második gyulafehérvári székesegyház építési idejét a XII. század utolsó negyede és a XIII. század első harmada között. E korszak püspökeiről ismert adatok a mondottakat jól alátámasztják. 1181—85-ig Pál volt az erdélyi püspök, aki 1177-ben székesfehérvári prépost és királyi jegyző, 1178-ban kancellár, 1185-től kalocsai érsek. Utóda Adorján (1187—1202), aki előbb esztergomi, majd budai prépost és kancellár, 1183—84-ben Párizsban tartózkodik, 1185-ben királyi kancellár. Mint francia földet járt és fontos udvari állást betöltő méltóságnak valószínűleg szerepe volt III. Béla és Capet Margit házasságkötésénél, hiszen a házasság éppen kancellársága második évében történt. Őt követi Vilmos püspök (1204—1221), aki valószínűleg külföldi, közelebbit azonban nem tudunk róla. Végül 1222 és 1241 között a normandiai származású Raynald a püspök.⁷¹ Ezek után nem csodálkozhatunk, ha a második gyulafehérvári székesegyház egyrészt francia igazodású, másrészt a hazai központi királyi és nemzeti építkezésekkel szervesen összefügg, és hogy ezek nélkül történeti és művészeti fejlődése nem érthető.

Az eddig ismertetett, lényegében folyamatos építkezésre és művészi gyakorlatra valló fejlődéssel ellentétben a székesegyház nyugati felében, az északi mellékszentélyben és kereszthajóban az előző formáktól és szerkezetektől világosan különböző jelenségek vonják magukra figyelmünket. Mindenekelőtt az épület leírásában részletesen tárgyalt, kívül és belül is jól látható kereszthajó-magasításra, az északi keresztzárny hatalmas támpilléreire, a kereszthajó északi és déli homlokzatait, valamint a szentélynégyzetet tagoló falsávok és pillérek befejezettségére, illetve csonkaságára utalok. E körülmények félreérthetetlenül egy meglehetősen hevenyészett, sietős helyreállításról tanúskodnak. Két részletmegfigyelés e tényt még élesebb megvilágításba helyezi. Az északi diadalív-pillér mellékszentély felé eső részén az eredeti XII. századi nehézkes lábazatok mellett egyszerre a hajópillérek lábazatához közelálló késői, menedékes lábazat jelenik meg, jeleként annak, hogy itt egy későbbi formák szerint történő javításról van szó. A déli kereszthajó délkeleti és délnyugati sarkainak régi, meredek faloszlop-lábazatai felett az oszloptörzs rövidesen megszakad és fenn a nekik megfelelő oszlopok is későbbi

bímbós fejezeteik alatt befejezetlenül végződnek, sőt a fejezetek az alul levő lábazatoktól tengelyben is eltérnek.

De a változások tekintetében további jelek is vannak. A szentély régi záródása teljesen eltűnt, az északi mellékszentélyben az eddig ismertetett tagozatoktól és díszítésektől elütő, kecses lóhereíves vakárkád-sor jelenik meg. Az északi mellékhajó utolsó és a déli három utolsó boltszakasza későbbi metszetű bordás keresztboltozattal fedett, és az oszlopfők díszítése is láthatóan megváltozik, a koragótika még bátoritanul megnyilatkozó közvetlenebb természet-szemléletét tükrözi. A főhajó déli falában Möller által feltárt másodlagos kövek közül hat olyan normandiszű keretdarab került elő, amely eddig csak az 1252 utáni alsó-ausztriai építkezésekből volt ismeretes. A nyugati homlokzat részletei (ablakok, párkányok) szintén határozottan későbbi jellegűek, habár még a román művészethez kapcsolhatók. Végül teljesen új, már kifejlett koragótikus szerkezet és díszítés nyilatkozik meg a nyugati csúcsíves kapuzaton, valamint a régi szentélynégyzethez csatlakozó hosszú, igen szép arányú, a tízszög felével záródó főszentélyen, a rajta és az északi kereszthajón végighúzódnó és a régebbi fűrészfog-sorral vagy anélkül megjelenő ívsorok helyett alkalmazott bímbós főpárkányon. Mindehhez hozzájárul még az, hogy egész sor olyan korábbi díszítő és alakos faragványt ismerünk, amely részint a mai székesegyházban helyezkedik el, nyilvánvalóan másodlagos felhasználásban, részint építőkként került elő Möller helyreállításkor. Eredeti elhelyezésük legfeljebb sejtendő vagy kikövetkeztethető, de semmiesetre sem egyértelműen biztos.

A fenti megfigyelésből kitűnik, hogy az épületet jelentős pusztítás érte, amelynek során elsősorban a keleti rész szenvedett. Ennek gyors helyreállítása után vagy azzal párhuzamosan épült ki a régi rendszerben, de új részletformákkal a nyugati homlokzat és a közvetlen hozzá csatlakozó hajórész. Mivel ez oldalon a kereszthajóhoz hasonló toldozásnak csak az északi mellékhajónál találjuk némi nyomát,⁷² arra következtethetünk, hogy a székesegyház nyugati részén inkább csak egy megakadt építkezés folytatásával van dolgunk. Legutoljára emelik fel az eredeti rendszertől már szerkezetben is, díszítésben is lényegesen eltérő főszentélyt és nyugati főkaput.

Nem kétséges, hogy az említett részleges pusztulás és az építkezés megtorpanása az 1241–42-i tatárjárással függ össze. Rogerius Síralmas énekében szemtanúként írja, hogy Fehérvárt nem talált mást, „mint a legyilkoltak csontjait és koponyáit és az egyházak és paloták sok keresztény vértől benemocsolt, romban álló s ledöntött falait” (TI¹ 13, 14). Gallus erdélyi püspök pedig 1246-ban azzal a megokolással kér és kap IV. Béla királytól Gyulafehérvárt és egyéb birtokain lakó népei számára kiváltságokat, mert a tatárpusztítás következtében itt e helyen meggyérült lakosság növekedése csak kedvezmények biztosítása mellett remélhető (TI¹ 15, 16). A formai, szerkezeti megfigyelések és a történeti adatok tehát egymást jól kiegészítik. Hogyan, mikor és milyen sorrendben történt a székesegyház sérüléseinek javítása és épületének befejezése? E kérdésekre elég részletesen és megfizhetőan maga az épület felelhet.

A székesegyházat a tatárok bizonyára felgyújtották. A tűzvész a legerősebben a keleti részen pusztított, ahol a főszentély és a kereszthajó falai is erősen megsérültek. Hogy az istentisztelet minél hamarabb folytatódhassék, először a keleti részt kellett helyrehozni. Ez a kereszthajó és szentélynégyzet toldásaiból, magasztásainból ítélve sietősen, nem valami nagy gonddal történt. Az északi keresztzárny annyira megrökkant, hogy két hatalmas támpillérral kellett megtámasztani. Ez állagbiztosítási munkákkal nagyjából egy időben tűnik fel egy erősen bambergi jellegű kőfaragócsoporthoz Gyulafehérvárt. Az északi mellékszentély lóhereíves vakárkádsora, valamint a főszentély záródásának főpárkányába valószínűleg másodlagosan került torzalakos fríz világosan Bamberg felé utal. A vakárkád-sor jellegzetes kettős tagolású lóhereívei fejlettebb metszettel ugyan, de szinte megismétlik a bambergi György-kórus északi prófétasor feletti lóhereíveket, a Péter-kórus déli vakárkádjait, az északi kereszthajó lóhere-

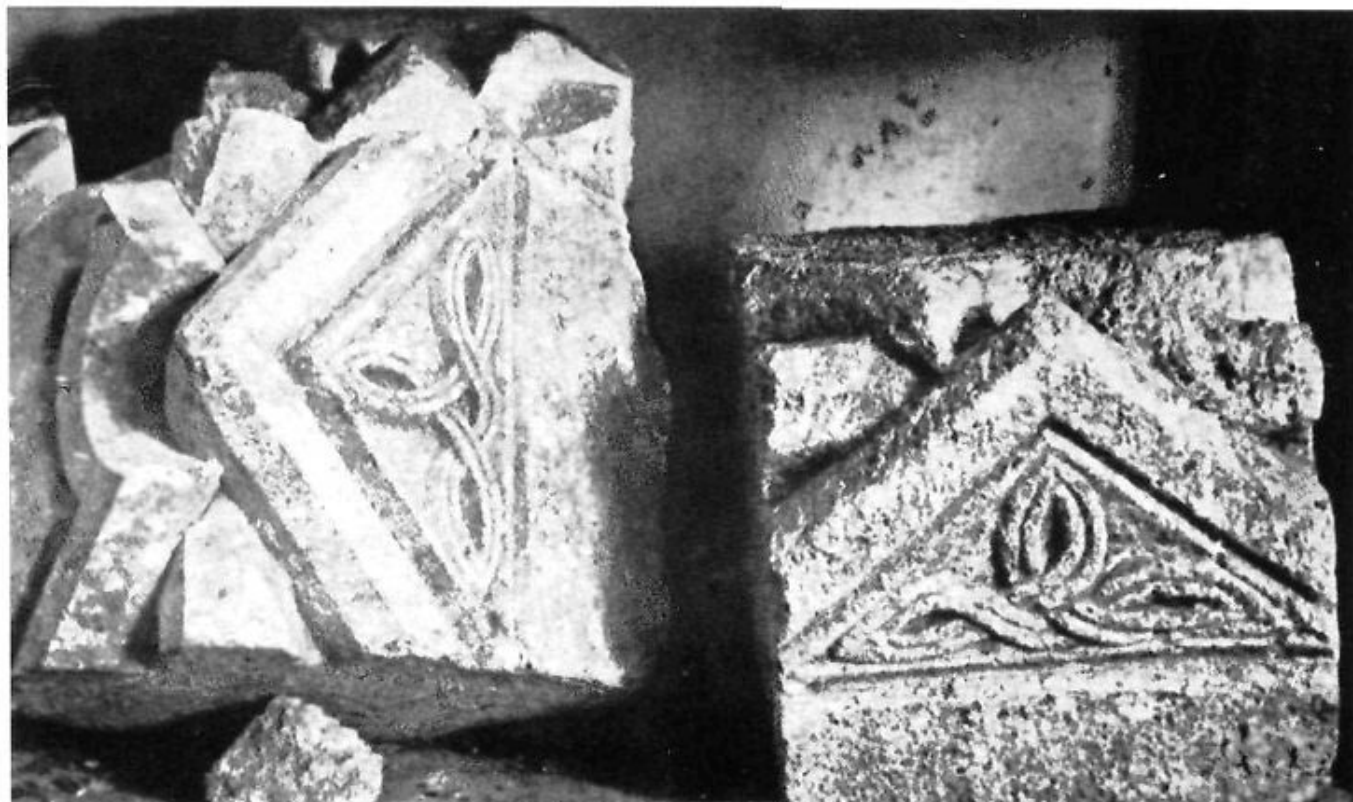
íves kapuzatát (Veitstür),⁷³ és közelebb állnak ezekhez, mint a jáki főkapu hasonló vakfülkekereteihez. A karcsú magas oszlopok fejlett bimbós fejezeteikkel, késői attikai lábazatukkal szintén későbbiek a bambergi prófétasorozat választóoszlopainál, kapcsolódnak a jáki főkapuhoz és merőben elütnek a gyulafehérvári hajópílérek nehézkes oszlopaitól. A kehelyfejezetek egyszerű, de finom kiképzése, a karcsú oszloptörzsek, a gondosan faragott és a talplemezen túlnyúló lábazatok a cisztercita építészethez való igazodást világosan elárulják. Ugyancsak a bambergi iskolázottságú műhely kezenyomáról tanúsodik a főszentély záródásának szörny- és torzalak-sorozata, amely megszakítva a bimbós főpárkányt nyilvánvalóan másodlagosan került jelenlegi helyére. Főként az egymással szembenálló, farkukba harapó szárnyas sárkánypárok és a majmok emlékeztetnek Bambergre (Fürstentor oszlopfők feletti fríze és a György-kórus).⁷⁴

Itt kell megemlékezni az Ábrahám kebelét ábrázoló gyámról is. Ez a francia ábrázolás (Paris, Notre Dame; Reims stb.) a bambergi Fürstentor bélietívében is feltűnik. Az egész-

62. kép. Gyám Ábrahám kebele ábrázolásával
(Fotofilm)

alakos szobormegoldással szemben Gyulafehérvárt erősen összevont domborművű ábrázolását látjuk. A francia és az azt követő bambergi mintaképhez viszonyítva vidékies alkotás alighanem a Gyulafehérvárt dolgozó jáki mesterek hatása alatt jött létre.⁷⁵ E három részlet nagyon valószínűvé teszi, hogy a tatárjárás után a bambergi iskolázottságú jáki mesterek részben Gyulafehérvárra kerültek és részt vettek a sérült épület helyreállításában. Még inkább alátámasztja e feltevést a Möller-féle helyreállítás alkalmával a déli főhajófalból előkerült hat töredék, amely egy norman jellegű kapukerethez tartozott. E díszítés a kettős fűrészfogsornak az a változata, amelynél az egyik sor félhold alakú kimetszésébe a másik fogcsúcsa beleillik. Mindkét sor nyolcszögletű pálcára támaszkodik, és nem áttört, hanem tömött. A fűrészfogsor által keretelt háromszögű mezőket hármasszalagfonat tölti ki.⁷⁶ A norman díszítésnek ez a fajtája eddig csak Alsó-Ausztriában (Mödling, Tulln, Bécsűjhely) volt ismeretes, és mivel a jáki főkapu ékítményeinél fejlettebb, a jáki indítású osztrák emlékek e jellegzetes csoportja önálló díszítményváltozatának tartották.⁷⁷ A gyulafehérvári töredékek bizonyítják, hogy ez a díszítés a középkori Magyarországból került Alsó-Ausztriába. Ott a Babenberg-örökségért 1246 és 1252 között állandó harc dúlt. Bécs környéke ez években erősen szenvedett. Végre 1252-ben IV. Béla és II. Ottokár kibékültek és Frigyes örökségét egymás közt felosztották. Így 1252-ben megindult Alsó-Ausztriában az újjáépítés, amelynek során keletkeztek a Bécs

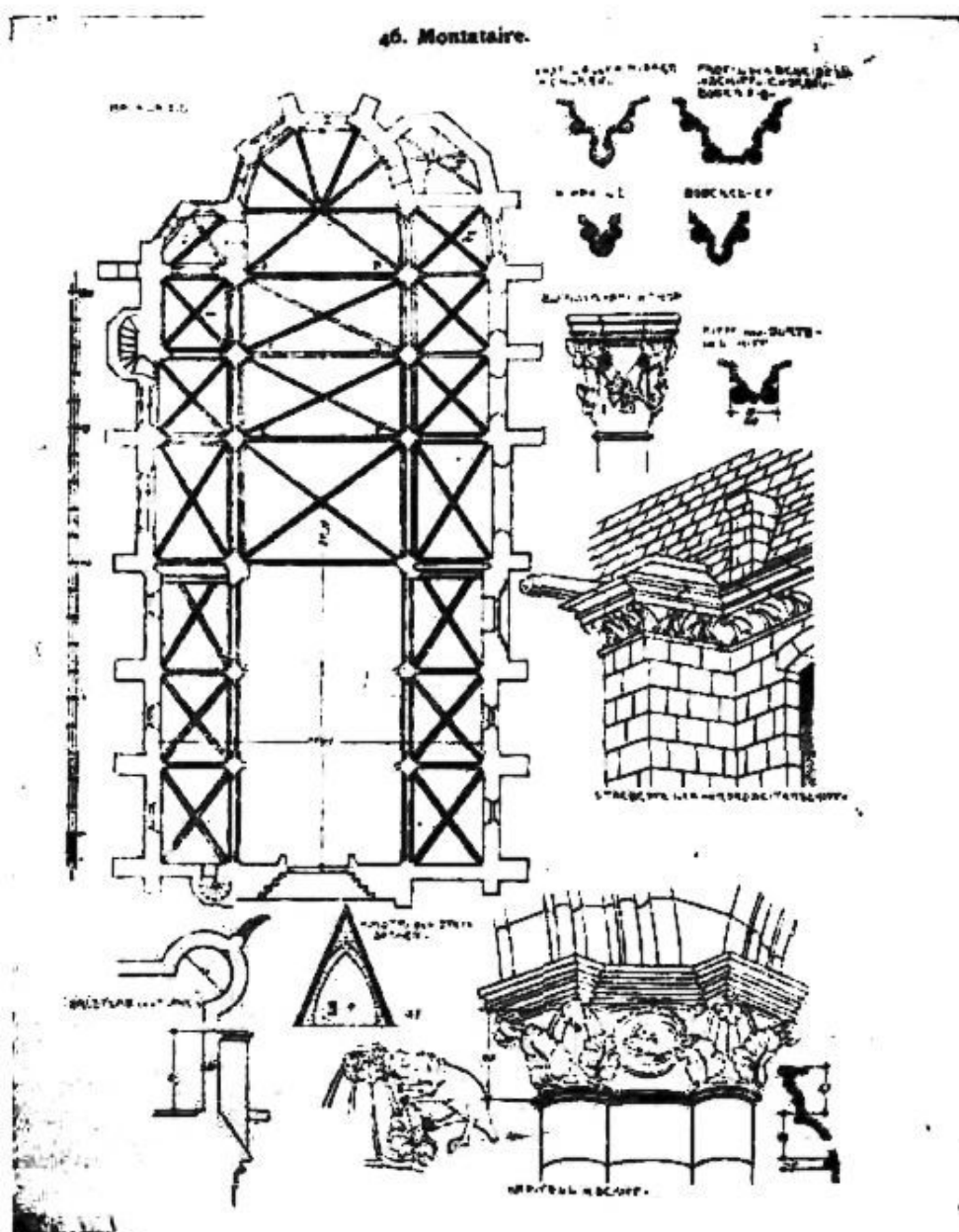

63. kép. A norman díszű ajtó keretének töredékei (Fotofilm)

környéki, jáki műhelytől függő későromán alkotások, közöttük a legjelentősebb a bécsi Szent István-templom Őriáskapuja. A hazai kutatás kimutatta, hogy a bambergi és norman tanultságú jáki mesterek egyszerre hirtelen eltávoztak. A műhely 1252 után kétségtelenül Ausztriában dolgozik. A Jákról való eltávozás időpontja a tatárjárással függ össze. A mesterek működését a tatárjárás megzavarta, a pusztítás viszont új munkaalkalmakat hozott. Így került a műhely egy része Erdélybe, a súlyosan sérült gyulafehérvári székesegyház és más templomok munkájához.⁷⁸ Gyulafehérvári és erdélyi működésük tölti ki az 1242 és 1252 közti évtizedet. 1252 körül vonultak el az alsó-ausztriai nagy lendülettel induló következő újjáépítéshez.

A jáki műhelyrészleg gyulafehérvári működésének négy emléke közül eredeti helyén csupán az északi mellékszentély lóhereíves vakárkád-sora maradt. A torzalakos fríz nem összefüggő egész, hanem kisebb darabokból áll. Valószínűleg egy nagyobb sorozat maradványa, vagy esetleg félbemaradt munka. Mai elhelyezése és a főszentélynél világosan korábbi formai megoldása egyértelműen bizonyítja, hogy nem ide készült, s a főszentély záródására csak másodlagosan került. A norman kapu egyedül az északi előcsarnok székesegyház felé nyíló ajtajaként képzelhető el. A gyám elhelyezése ismeretlen.

A keleti rész helyrehozatalával kb. egy időben már folyamatosabb és gondosabb munkával történt a nyugati részek helyreállítása. Az északi mellékhajó szabálytalanságai (falbeugrás az ablakok vonalában, a 11. sz. falpillértörzs visszaugrása) a falak részbeni újjáépítését jelentik. Az északi mellékhajó utolsó nyugati boltszakaszának a többi kelet felé terjedő boltszakaszokkal szemben megállapítható eltérései világosan mutatják, hogy e részeken későbbi építkezés történt. Ez ugyan szerkezetében és lényeges formáiban az előzőkhöz igazodott, a részletmegoldások azonban már mások. Az északi utolsó és a déli három utolsó árkádív a többinél magasabb, a boltozati bordák metszete (két orrlemez nélküli kis körtetag által közrefogott nagy körtetag) fejlettebb, az oszlopfejezeteken pedig a koragótika természetihébb

64. kép. A montataire-i koragótikus templom alaprajza és részletei

törekvéseiként dús levéldísz jelenik meg. Nagyon jellegzetes az északi mellékhajó vastag és telt akantuszleveles fejezete (4. sz.), amely az előcsarnokban újra megismétlődik (1. sz.). A déli mellékhajó igen változatos tölgyágas (6., 14. sz.), szőlőleveles (5. sz.) és ötszirmú rózsás (10. sz.) fejezetei a többi himbós fejezethez képest hirtelen meggazdagdásról, a növények természetes visszaadásának törekvéséről tanúskodnak. Szabályos elrendezés helyett az ágak mintegy rákúsznak a fejezetekre és a levelek, virágok teljesen beborítják a felületet. Az ötszirmú rózsás saroklevélként is szerepel a 13. sz. pillérlábazaton. Az előcsarnok déli pillérfejezetének dús levéldísz is a déli mellékhajók ismertetett fejezeteivel rokon. A nyugati homlokzat toronypárjának három alsó szintje a mellékhajók említett stílusjegyeit mutatja (csúcsívsoros párkányok, széles, félköríves ikerablakok). A két torony között az előcsarnok boltozata felett széles terasz alakul, amelyet kelet felé a főhajó háromszögű oromzata határol. Ez volt az 1291-i oklevélben említett vár (arx), amely a két toronnyal együtt a templom legjobban védhető, legszilárdabban megépített, jó kilátást biztosító része. Valószínű, hogy a nyugati homlokzat ma is

meglevő e sajátos kialakításához a tatárjárás tanulságai járultak hozzá. Hogy e részen valóban erősítés történt, azt az említett oklevél „arx” kifejezése világosan bizonyítja. A két torony és az előcsarnok feletti terasz a lépcsőtorny és a nyugati karzat kis ajtónyílásainak eltorlaszolásával az egykorú harcászati viszonyok mellett jóformán megközelíthetetlen volt. A teraszról viszont az akkor a nyugati tornyok fölé emelkedő négyezeti toronnyal közvetlen összeköttetés állt fenn. A székesegyház a római castrum helyén felépült gyulafehérvári középkori várban emelkedett és annak legerősebb, legnagyobb épülete volt. A tatárjárás után a nyugati homlokzat erősítése tulajdonképpen a korabeli várak öregtornyainak szerepét töltötte be, és mind védelem, mind felderítés szempontjából a vár legfontosabb részévé, központjává vált.¹⁹

Az építkezés e nyugati szakaszának időmeghatározása szempontjából egyebek mellett a mellékhajók nyugati boltszakaszainak bordái és a tornyok kettős ikerablakai nyújtanak támpontot. A bordák a budavári Nagyboldogasszony-templom második építési szakaszához, az ablakok pedig a visegrádi Salamon-toronyhoz kapcsolhatók. Nem közvetlen összefüggésről, hanem időben nagyjából párhuzamos jelenségről van szó, ami kb. a XIII. század ötvenes, hatvanas éveire mutat.

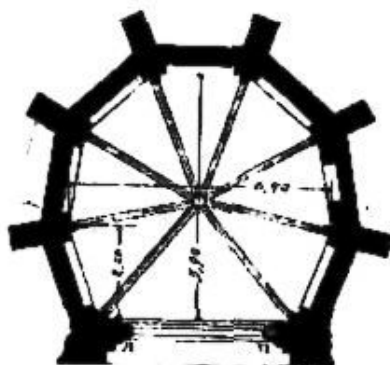
Az építkezés előrehaladtával elérkezett a főszentély záródása végleges megoldásának ideje. A szentélynégyzet főpárkánya a fal felső részével éppúgy lepusztult, mint a kereszt-hajóknál láttuk. A széles falszegélyszávok és a középső falpillér felső végződése hiányzanak. Hogy a félköríves főszentélylezáródás mennyire szenvedett a tatárjárástól, nem tudható. Lebonthatása azonban nemcsak feltehető rossz állapota miatt következhetett be, hanem inkább

63. kép. A montataire-i templom főszentélye

azért, mert az aránylag rövid főszentély az igényeknek már nem felelhetett meg sem a reprezentáció, sem a növekvő számú papság szempontjából.²⁰ Ezért csatolják az éretten román szentély négyszöghöz a karcsú arányú és beosztású, igen szép koragótikus szentélyvégződést. A két épületrész, bár egybehangolódik, világosan megkülönböztethető egymástól. A tömör, támpillér nélküli, alacsony labazatú szentélynégyszöghöz ablakokkal sűrűn áttört, támpilléres, magas labazatú, gazdag részletformákkal rendelkező szentélyvégződés csatlakozik. Ezáltal a főszentély igen tekintélyes hosszúságra nő. A toldalék külseje és belseje elüt nemcsak a székesegyház tatárjárás előtti részeitől, hanem a nyugati újabb helyreállítástól is, amelyek a régi beosztást és alapformákat teljesen megtartották. A gyönyörű kóracsosozatú magas ablakok, a keskeny, háromnegyed magasságig felnyúló támpillérek, a karcsú, felső bimbós és leveles fejezetű oszlopok a székesegyházban egészen új hangot képviselnek. Nagyon jellegzetes a hármas oszlop-

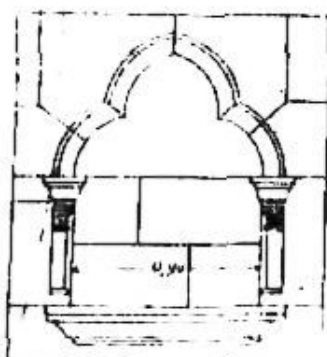
CHOR zu VASSENY - GRUNDRISS

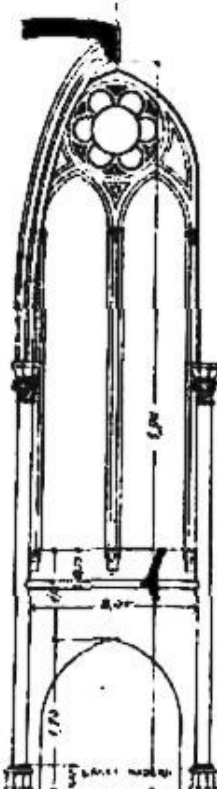
BÖRGEN M. H.

ANZUKHOF

MINERES SYSTEM

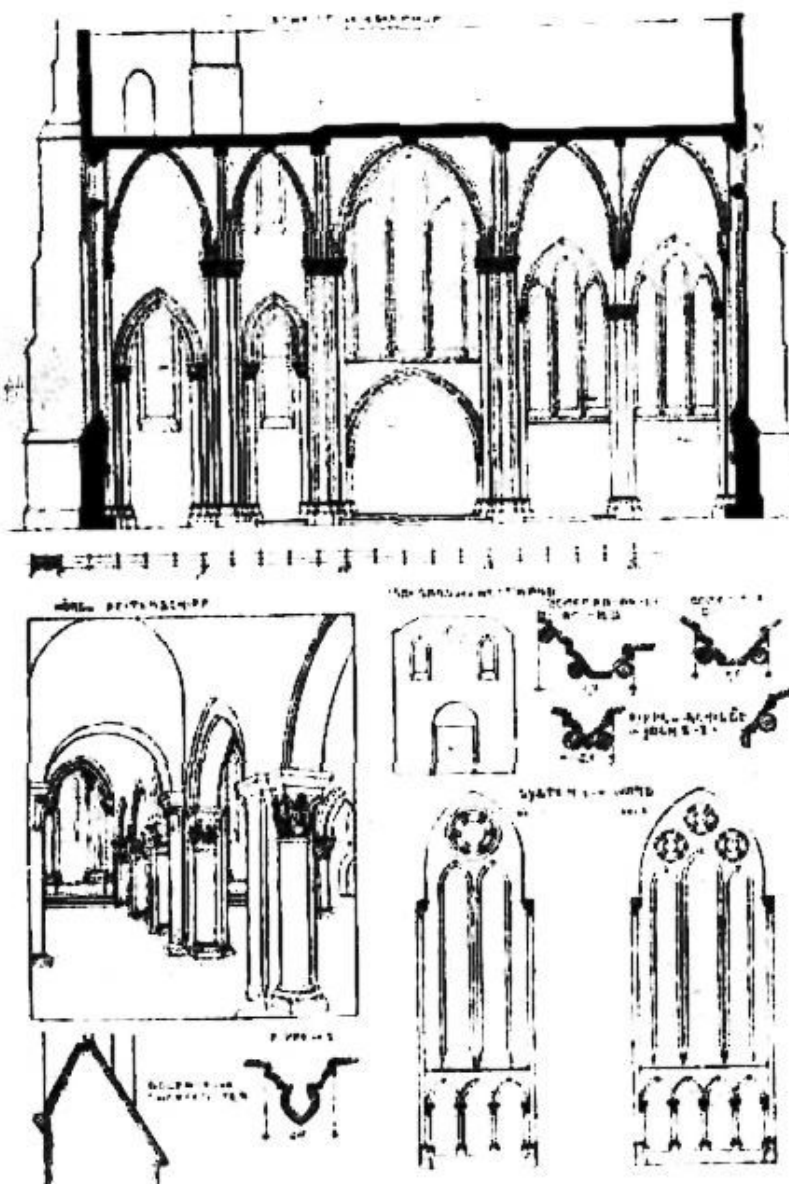
CHOR ABZUG MIT LUTHER

66. kép. Koragótikus templom szentélye és részletei Vassenyben

kötegeknek az a beosztása, hogy a középső nagyobb oszlop az aránylag vaskos boltozati bordát, a két szélső vékonyabb pedig a homlokíveket tartja. Ez utóbbiak fejezetei a középsőnél jóval magasabbra emelkednek és az ablakkörácsokat tagoló oszlopkákkal rokonok. Az ablakok beosztását ismétli meg zömökebb arányokkal a déli falba vágott oltárkredenc. Az oszlopfők bimbóit a főszentély főpárkányán viszontlátjuk. Ez a bimbósor terjed át a szentélynégyzetre és az északi kereszthajóra is világos jeleként annak, hogy e falak az elpusztult ívsoros párkányok helyett a főszentély építéskor kapták meg felső lezárásukat. Az új főszentélylezárádás legközelebbi rokonait az Ile de France XIII. századi építkezései között találjuk. A Párizstól északra Senlis közelében fekvő Montataire koragótikus bazilikájának szentélye úgyszólván teljesen azonos a gyulafehérvárral. Nemcsak a szerkezet és a tizszög felével záródó alaprajz, hanem a részletek is (oszlopos körács, bimbós főpárkány) egyeznek. A montataire-i szentélybordák a gyulafehérvári mellékhajók nyugati boltszakaszainak bordáihoz állnak közel. De idézhetem még Vasseny és Villers Saint Paul templomainak szentélyeit és ablakait, La Verrue kápolnájának bimbós főpárkányait is.⁸¹ Az észak-francia koragótikában gyökerező trieri Mária- és marburgi Szent Erzsébet-templom formavilágának rokonsága a gyulafehérvári főszentéllyel nem közvetlen kapcsolatban, hanem a közös forrásban leli magyarázatát.⁸² Az észak-francia koragótika első határozott nyomai a nyulakszigeti domonkos apácák IV. Béla által épített és 1252-ben befejezett templomán állapítható meg. A hajó falpilléreinek elrendezésére a gyulafehérvári főszentély oszlopos ablakai emlékeztetnek. A homlokzati torony bimbós párkánya a székesegyház főszentélyének párkányával azonos.⁸³

A főszentélyhez jól kapcsolható a déli torony csúcsíves sarkantyútagos mellékhajóból nyíló földszinti bejárata és a nyugati főkapu. Az előreugró előépítmény meredek háromszögű oromzatát a jáki kapuzat késői visszhangjaként lépcsőzetesen emelkedő csúcsívek kísérik. A kapu felépítése és díszítése kétségtelenül közel áll a marburgi Szent Erzsébet-templom 1270 körül készült nyugati főkapujához,⁸⁴ bár oszlopfejezetei és bélletmetszete fejlettebb, levéldíszei síkszerűbbek. A két belső ívbéllet szőlőlevelei nagyon emlékeztetnek a bejárattól jobbra

35. Villers Saint Paul.

67. kép. Villers Saint Paul koragótikus templomának részletei

László király szenvedélyes szavakkal bélyegzi meg a szászok dühét, amelynek következtében a gyulafehérvári káptalan annyira tönkrement, hogy csak királyi segítség képes újra helyreállítani. Ekkor adja oda a káptalannak a király a tordai sóbányát. Intézkedését III. András 1291-ben megerősíti. 1282-ben Péter püspök kérésére a király a szász támadás miatt elnéptelenedett püspöki birtokok népeit felmenti a vajda és az ispánok joghatósága alól. 1284-ben László király Rofoyn Comes szolgálatát megjutalmazza. Ezzel kapcsolatban említi Miklóst, Rofoyn fivérét, aki Alárd fia Gaan ellen az 1277-i pusztítás megtorlására királyi parancsra vezetett hadjáratban esett el. 1289-ben és 1299-ben ugyancsak királyi oklevelek emlékeznek meg a káptalan kiváltságleveleinek az 1277-i tűzvészben való pusztulásáról (TF 21—23, 28, 32, 41). Az írott források tanúsága szerint a pusztítás elsősorban a lakosságot tizedelte meg, ami igen érzékenyen érintette a püspök és a káptalan gazdasági erejét. Az 1282-i oklevél külön kiemeli, hogy még a püspöki székhelyen, Fehérvárt is kevesen laknak. Az új adományok és kedvezmények éppen e veszteséget iparkodtak pótolni. Teljesen tönkrement, illetve szétszóródott a székesegyház felszerelése, amelynek legrégebbi darabjai még bizonyára a X.I. századból származtak. Biztos, hogy a hatalmas tűz elhamvasztotta a berendezést. Elégtek a kiváltságlevelek, és elveszett a káptalani pecsétnyomó is (TF 25).⁶⁶ Magára az épületre vonatkozóan szokatlan részletességgel értesülünk két szerződésből, amely nemcsak a gyulafehérvári székesegyház, hanem középkori építészettörténetünk szempontjából is alapvető jelentőségű.

1287. november 1-én Péter püspök megállapodik a St. Diéből való Tyno fia János kőfaragómesterrel, 1291. május 1-én pedig a négy szász ácsmesterrel. A két fontos, jele nleg is a gyulafehérvári káptalan levéltárában levő oklevél magyarra fordított szövege a következő:

1287. XI. 1.

„Mi, a Szent Mihály főangyal erdélyi egyházának káptalanja, tudtára adva mindennek, akit illet, jelen levelünkkel jelezzük, hogy kőfaragó János mester, Tyno fia Szt. Adeodát városából, saját személyében előttünk megjelenvén tisztelendő atyával, Péter püspök úrral, előjárónkkal kötött szerződés értelmében kötelezte magát, hogy egyházunk, ti. a Szent Mihály főangyal egyháznak falát és a fal tartozékait az oszlopokon felül fel fogja építeni a toronnyal vagy harangtoronnyal együtt, belül és kívül simított kövekkel, kivéve a torony belső déli oldalára eső részét, elkezdve a régi műtől és folytatva magát is a régi művet, az ajtó mellett, amelyen át a püspök úr a templomba szokott bemenni és palotájába visszatérni, egészében olyan magasságra, amilyenre az egyház fala a megnevezett ajtó felett a régi mű által felépített ötven kisebb súlyú ezüst folyó márkáért. Ez ötven márkából az előbb megnevezett János mesternek Fehérváron minap elkövetett emberölés alkalmából ugyanaz a püspök úr az említett munka kezdésére fizetett nyolc márkát és teljesen meg fogja téríteni János mesternek a bentírt határidőkben. A jelen naptól ugyanis a legközelebbi húsvét nyolcadáig minden hónapban egy-egy márkát fog fizetni. Magán húsvét nyolcadán hat márkát fog adni, Urunk mennyben menetele nyolcadán tíz márkát, Keresztelő Szent János ünnepén ismét tíz márkát, Szent Jakab apostol ünnepén a hátralevő tíz márkát, mégpedig úgy, hogy, ha történetesen ugyanaz a János mester munkáját a megjelölt idő előtt végezhetné be, a püspök úr hasonlóképpen a határidő előtt köteles lesz az említett pénzeszeget, ti. az ötven márkát neki kiegyenlíteni. Éppen úgy mai naptól kezdve az említett János mester mellette levő egy munkatársával a kövek simára faragásával azonnal, késedelem nélkül köteles a munkát megkezdeni és az egész télen át minden megszakítás nélkül dolgozni. A mindenkor szükséges követ, meszet, homokot, vizet és fát, ami a munkához szükséges lesz, a püspök úr szállíttassa és tétesse le a templom alapja mellé. Ezeket úgy kell átadni, elrendezni és elhelyezni, ahogyan az említett János mester munkájához

szükségesek. A munka befejezése után a püspök úr méltósága szerint kötelezi magát, hogy a fentemlített János mestert felruházza. Kelt Mindszentek ünnepén, az Úr ezerkétszáznyolcvanhetedik évében."

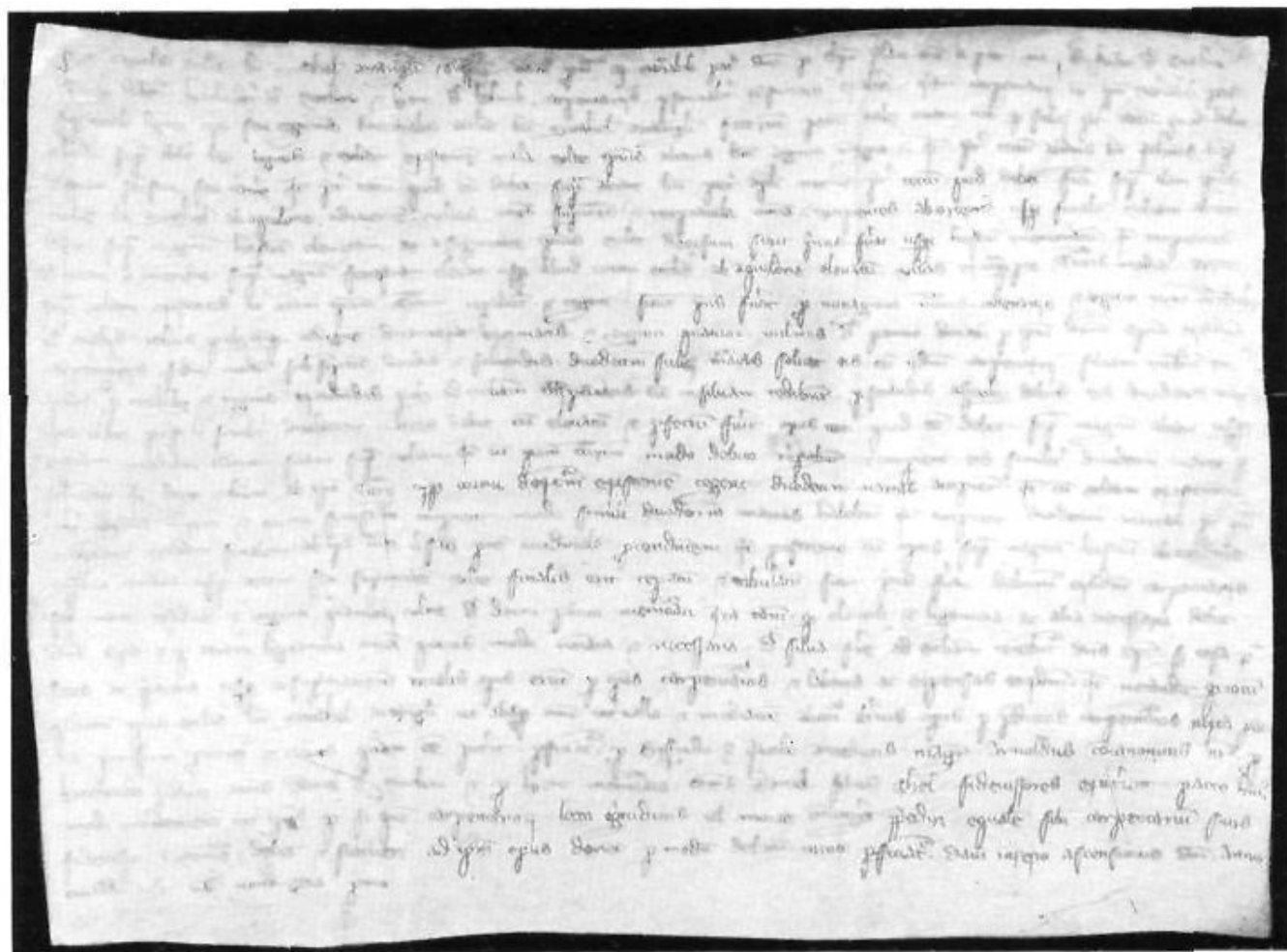
1291. V. 31.

„Mi, az erdélyi Szent Mihály-egyház káptalanja emlékezetül adjuk, hogy egyrésztől tisztelendő atya, Péter püspök úr, a mi előljárónk, másrésztől Krakói Siegfried, Fehérvári Jakab, Orbói Herbord és Kelneki Henc ácsok megjelentek, ugyanazok az ácsok a tisztelendő atyával, a Szent Mihály főangyal székesegyház famunkáját vagy fedelét illetően ilyen szerződést kötöttek előttünk, ti. a tetőért, amelyet fel kell építeni a Szent Szűz oltára és ugyanazon Szent Szűz oltár boltozatának csatlakozó szárnyában levő boltozat felett, továbbá a Keresztelő Szent János-oltárnak és a sekrestyének vagy kamarának tetőjéért. Továbbá a tetőért, amelynek a Szent Mihály-egyház észak felől fekvő szárnya felett kell lennie. Minden felső boltozatért és minden menedékhelyért kezdve keletről a nyugati végső nagy ajtó felett emelt boltozatig, e boltozat tetejétől le az említett ajtóig, ahogy azelőtt volt. Továbbá elkezdve a nagy ablak felett emelt déli szárnytól a templom másik észak felől emelt szárnyáig, a boltozat felett emelt középső torony mindkét oldalán levő boltozatokat és magát a tornyot is meg fogják javítani és lefedik, ahogy azelőtt volt, akkor folyó dénárokban és ezüstben számított kilencven márkáért, vagy más bármilyen méltányosan számított értékért és huszonnégy rőf dorni posztóért, amelyet a püspök úr tartozik adni és fizetni ugyanazon ácsoknak az alábbírt módon. Tizenkét márkát fizet ugyanis nekik, amikor ugyanazok az ácsok az erdőbe mennek először geren-

[illegible]

69. Rep.

Péter püspök szerződése János kőfaragóval (1287)

70. kép. Péter püspök szerződése a négy szász ácsmesterrel (1291)

dák és építőfák vágásáért. Miután ezeket a templomhoz szállították, amidőn visszamennek az erdőbe deszkák vágásáért újból fog adni nekik tizenkét márkát. Ezután hasonlóképpen ad tizenkét márkát, amikor felépítik és befejezik annak a tetőnek művét, amelynek a nagy oltárfelett kell lennie, egészen a boltozat felett levő középső toronyig, továbbá amikor magát a tornyot a szükséges módon megjavítják és befedik, nekik hasonlóképpen tizenkét márkát fog fizetni. Továbbá mialatt a toronytól a jobb szárnyig terjedő boltozatot lefedik kapnak tizenkét márkát. Midőn a torony és a balszárny között levő boltozatot befedik, hasonlóképpen tizenkét márkát kapnak. Továbbá kapnak tizenkét márkát, miután befedik a toronytól a nyugati rész felé nyúló végső boltozatot. Továbbá végül midőn az előbb megnevezett nyugat felőli nagy ajtó feletti munka a várig, illetve az utolsó boltozat legfelső részéig meg lesz javítva és be lesz deszkázva, ahogy azelőtt volt, még adni kell ugyanazon ácsoknak a hátralevő hat márkát és az említett huszonnégy rőf dorni posztót. Mégpedig úgy, hogy a szögeket köteleket és más szükséges anyagot a püspök úr fogja adni és hogy minden szükséges faanyagot, bárminő is legyen az, az erdőből a templomhoz a püspök úr köteles szállítani, de a fa kivágása, felszabdálása, elkészítése, az egész munka befejezéséig az ácsok munkájával és költségével történjék. Továbbá megjegyzendő, hogy annak érdekében, hogy a Szent Mihály főangyal egyházának előbb említett egész munkájáról minden megszakítás és egyéb munka közbejötté nélkül az előbb nevezett ácsok az előre bocsátott szerződés szerint gondoskodjanak és a lehető leghamarabb azt befejezzék, az előbb említett Siegfriedért és Jakabért Arnold mester kanonok társunk, az említett Herbordért Orbói Dániel comes és az említett

Hencért Chel fia Dániel comes jótállt, köztük pedig olyan megegyezés jött létre, hogyha valamelyik ácsmester betegség vagy halál által akadályozva volna, annak jótállója neki megfelelő ácsot köteles találni és állítani a munkára, míg az a megszabott módon teljesen be nem fejeződik. Kelt az Úr mennybemenetelének ünnepén ugyanannak ezerkétszázkilencvenegyedik évében.”

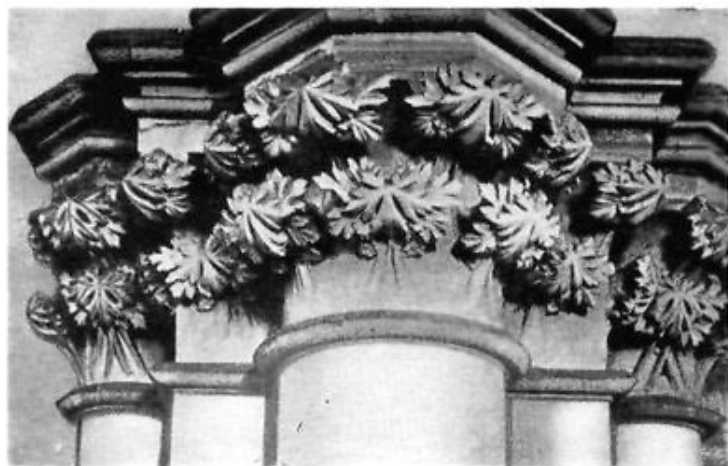
A két szerződés építéstörténeti adatai igen értékesek és egyértelműen magyarázhatók. János mester feladata a templom falának régi magasságára való felemelése, a négyezeti torony kijavítása. A falakat kívül-belül simára faragott kövekkel kell kirakni. Hogy melyik falakról van szó, az is nagy valószínűséggel kikövetkeztethető. Az oszlopok feletti és a sekrestyekapu

71. kép. A 9. sz. pillérfő a déli mellékhajóban

melletti régi épületrész a főhajó déli falát jelenti. Ekkor kerülhettek a kőtár ismeretlen helyről származó faragványai a déli főhajófalba falazóanyagként, ahol azokat Möller megtalálta. A szerződés kis összege, az egyetlen szaksegítség és a kilenc hónapi határidő, sőt a munka még előbbi befejezése lehetőségének felvetése arról tanúskodik, hogy a feladat aránylag kis terjedelmű volt, és csak a tűzvészben lepusztult vagy megrongálódott falak eredeti magasságban való felhúzására és a négyezeti torony falának kijavítására szorítkozott. A falazás módját pontosan előírták, ez pedig megfelelt az épület eredeti falazási technikájának. Itt tehát csak helyreállításról van szó. Bár közvetlenül nem bizonyítható, egy művészi munkának János mesterrel való összefüggésbe hozatala több oldalról valószínűsíthető. A déli mellékhajó nyugatról számított két első pillérköteglejezete teljesen társtalan, nemcsak a székesegyházban, hanem az egész magyarországi anyagban is. (9, 13) A székesegyház összes pillér- vagy oszlopfejezete mind lapos faragású, a díszítés hozzátapad az alaptömbhöz, vagy ha el is válik a levél és bimbó, zárt tömegben, tömören domborodik ki. Ezzel szemben a két pillérköteg-fejezet igen finoman metszett levelei lazán, kecsesen áradnak a térbe, s különösen a kelet felé eső pillér fejezetének mélyen leszabdalt, igen változatos rajzú levélgallérja alig függ össze a fejezet testével. A fejezetek felett a hevederek a többinél lényegesen gazdagabban mintázott félkörös tagozatrendszerből indulnak ki. A trieri Mária-templom északnyugati négyezeti pillérjén, de főként a magdeburgi dóm északi mellékhajójának kelet felé eső részén a gyulafehérvári példányokhoz igen közeli párhuzamokat találunk.⁸⁷ Ez az észak-francia eredetű megoldás (Reims, trifórium oszlopfejezetei⁸⁸) olyan közvetlen frissességgel és fölényes faragási készséggel jelenik meg Gyulafehérvárott és annyira kiűt a környezetből, hogy csakis kívülről behozott jó képességű szobrász munkájának tartható. Mivel a két pillérfő a főszentély és a nyugati kapu formavilágába sem illeszthető be közvetlenül, kézenfekvő a feltevés, hogy a látszólag alkalmilag Gyulafehérvárra kerülő észak-francia származású János mester munkásságához kapcsoljuk. Időben ez lehetséges, hiszen a trieri példa a század közepére, a magdeburgi pedig az 1260–1270-es évekre tehető.

János mester munkája valóban nem tarthatott sokáig. Új lendületet adhatott éppen e helyreállításnak Kőkenyesradnót nembeli Mykud fia Mykud bán adománya, aki szentföldi

72. kép. Pillérfő a magdeburgi székesegyházban

helyek kijavítása, a nagy bejárat feletti utolsó boltozat várnak nevezett felső részének helyreállítása és bedeszkázása volt a feladat. Kétszer is hangsúlyozzák, hogy az azelőtti állapotot kell visszaállítani, maga a munka tehát pontos helyreállítás és javítás.

A két szerződésből egyértelműen kiolvasható, hogy az 1277-i százsz támadás az épületet ugyan erősen megrongálta, de nem annyira, hogy lényegesebb változtatásra sor került volna. A tető, úgy látszik, a mellékhajó kivételével teljesen vagy legalábbis jórészt elpusztult, s ezzel kapcsolatban a falkoronák, főként a négyezeti torony falai, a fő- és kereszthajó boltozatai többé-kevésbé megrongálódtak. Mindezeket a sérüléseket aránylag rövid másfél évtizeden belül kijavították, mégpedig teljesen a régi állapotnak megfelelően.

De nagyértékű a két szerződés azért is, mert oly részletesen írja le az épületet, hogy a leírás a mai állapottal is könnyen azonosítható. Az 1287-i oklevél megemlíti a négyezeti tornyot, a régi sekrestye kapuját és az oszlopoknak nevezett árkádtartó pilléreket. Az 1291-i szerződés szól a főszentélyről és a hozzácsatlakozó boltozott „szárny”-ről, vagyis a szentélynégyzetről, a négyezeti harangtoronyról, a két kereszthajó szárnyról, a déli nagy rózsablatokról, a déli kereszthajóhoz csatlakozó sekrestyéről, a főhajó boltszakaszairól, a nyugati bejáratról és a felette emelkedő boltozat tetején levő favédőművekkel kapcsolatos várról. A leírásból világosan kikövetkeztethető a bazilika-felépítés (felső boltozatokról szól, amin a főhajó és kereszthajó mellékhajóboltozatoknál jóval magasabb boltozatai értendőek) és a boltozatok alkalmazása. A fenti tények arra engednek következtetni, hogy a szerződések építészeti leírásában a szerződésre lépő szakemberek is szerepet játszhattak.

Nem említik a szerződések a két homlokzati tornyot. Ezek akkor még a formákból megállapíthatóan csak a főpárkányig nyúltak fel, s feltehetően a várnak nevezett erődtítéshez tartoztak. Lehet, hogy a fa védőmű, amelyről az 1291-i oklevél beszél, a tömzsi tornyokra is átterjedt, s a nyugati homlokzatot teljes szélességében ez zárta le. A tornyok közül tehát akkor a négyezeti torony uralkodott.

A két szerződés a ma is meglevő székesegyház szerkezetét és szinte minden lényeges részét azonosíthatóan megnevezi. Tekintettel arra, hogy mind 1287-ben, mind 1291-ben kifejezetten csak a régi állapot helyreállításáról volt szó és a munka új, lényeges részek építésére nem terjedt ki, nyilvánvaló, hogy a templom még 1277 előtt teljesen elkészült. A tatárjárás utáni helyreállítás és a nyugati rész befejezése Gallus püspök kormányzása alatt folyhatott le (1246–1269), amikor a püspökség és a káptalan lassan erősödni kezdett.⁹⁰ Az új, a régítől határozottan elütő koragótikus építkezések viszont az 1270-ben az erdélyi egyházmegye élére kerülő Monoszló nembeli Péter nevéhez fűződhetnek. Míg a fentebb említett munkák tulajdon-

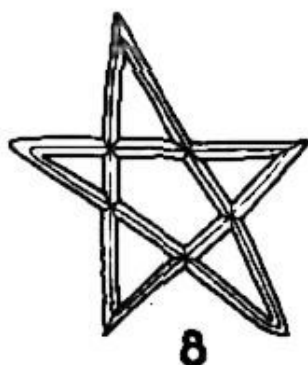
fogadalmi zárandoklata elmaradása fejében ötven ezüst márka értékű, Torda melletti szentmiklósi birtokát ajánlotta fel 1288 tavaszán Péter püspöknek „a Szent Mihály főangyal egyháza építésének céljára” (TF 27).⁸⁹ 1289-ben IV. László meglátogatja a székesegyházat (TF 28, 24), két év múlva pedig hozzálátanak az újrafedezéshez. Az 1291-i oklevélből kitűnik, hogy a munkát nagyon siettetik, s azt a tél beállta előtt akarják elvégeztetni. A fő- és kereszthajó, a szentélyek, valamint a sekrestye teljes tetőzetének elkészítése mellett a boltozatok, menedék-

képpen helyreállításra szorítkoztak, illetve az eredeti szerkezet és formák messzemenő figyelembevételéről tanúskodnak, addig a főszentély új záródása és a nyugati főkapu új szerkezeteket és új formákat visz bele az együttesbe. Ez esetben tehát egy, az előzőtől határozottan különböző, jellegzetes műhely tevékenységéről van szó, amely új megrendelőre enged következtetni. Péter püspök azelőtt István ifjabb király alkancellárja és egyik legbizalmasabb embere volt, aki sokban e bizalomnak köszönhetette a püspöki széket is. Mint országos méltóság viselője, az udvarral szoros kapcsolatban állt és így könnyen elképzelhető, hogy jó színvonalú építőműhelyhez a művészi központból jutott. Összeköttetéseit arra használta, hogy az erdélyi püspök gazdasági erejét növelje. A püspökség középkori birtokainak túlnyomó részét ő szerezte. Ő kapta meg még V. Istvántól Kolozsvárt is. Jól jellemzi a püspököt egy 1298-i oklevél, amely úgy emlékezik meg róla, mint „aki szorgalmas törekvéssel növelte Szent Mihály egyházának állapotát és nap-nap mellett igyekszik bővíteni birtokait” (TF 31). Az 1287-i szerződés által biztos adatunk van arra, hogy Péter püspök észak-francia eredetű mesterrel dolgoztatott, az erős észak-francia kapcsolatról tanúskodó főszentély műhelyének Gyulafehérvárra hozatala tehát e révén is joggal Péter püspöknek tulajdonítható. Az a rokonság, amely a nyulakszigeti domonkos apácák 1252-ben befejezett temploma és a gyulafehérvári főszentélyzáródás között megállapítható, felveti annak lehetőségét is, hogy Péter püspök Budán sokszor megfordulván, onnan is vihetett észak-francia tanultságú műhelyt székhelyére. A hosszú és díszes szentély reprezentációs és gyakorlati igénye is természetszerűen akkor léphetett fel, amikor a püspökség megerősödött és ezáltal a bizonyára növekvő számú papság részére is a kereszthajónál előkelőbb, pompásabb elhelyezésről kellett gondoskodni. Az elmondottak kellően alátámasztják azt a feltevést, hogy a főszentély koragót záródása és az ezzel összefüggő nyugati kapu Péter püspök tevékenységének köszöni létét.

A második és ma is álló gyulafehérvári székesegyház építésének munkaszervezetére vetnek világot egyrészt a meglepően nagyszámú kőfaragójegyek, másrészt az 1287-i és 1291-i szerződések sokatmondó ilyen jellegű adatai.

A kőfaragójegyek a munka-elszámoláskor jöttek divatba a XII. századtól kezdve. A feudalizmus korábbi korszakát zárt gazdasági rendszer jellemzi. Ez annyit jelent, hogy az aránylag kis terjedelmű és egymástól elszigetelt gazdasági egységek lehetőleg minden szükségletüket, tehát a művészeti vonatkozásúakat is a saját erőből elégítették ki. Nem területi egységről beszélhetünk ekkor, hiszen a jobbágyok és szolgáló népek egymástól és a gazdasági központtól távol is lehettek, hanem olyan gazdasági egységről, amely a birtokközpontnak alárendelt, bár gyakran szétszórta lakó legkülönbözőbb feladatokat ellátó népek szolgálatainak összességéből adódik.⁷⁴ Amikor a XII. századtól kezdve a szükségletek megnövekedtek és az elszigeteltség is lassan felenged, mindinkább kezdtek alkalmazni a saját gazdaságon

kívüli munkaerőket. Mivel a megrendelők számára nem az egyszerű napszámos munka, hanem a megfelelő szakmunka elvégzése volt kérdéses, a gazdaságon kívüli alkalmazás szakmunkásokra vonatkozott. E folyamat először természetesen az uralkodó és az egyházi, valamint világi vezetőréteg gazdaságaiban indult meg. Az ő számukra lehetővé vált gyakran már korábban, a XII. század előtt is — egyrészt gazdagságuk, hatalmuk és összeköttetések, másrészt növekvő igényeik révén —, hogy közelebbről-távolabbról jövő idegen szakerőket alkalmazzanak egy-egy szövevényesebb feladat elvégzésére. A nagy építkezések, ezek díszítési és berendezési munkái ezek közé sorolhatók. A gazdasági egységen kívüli műhelyek a munka igényének megfelelően áramlanak ide-oda, s gyakran igen nagy területeket hálózhatnak be. Kedvező esetek

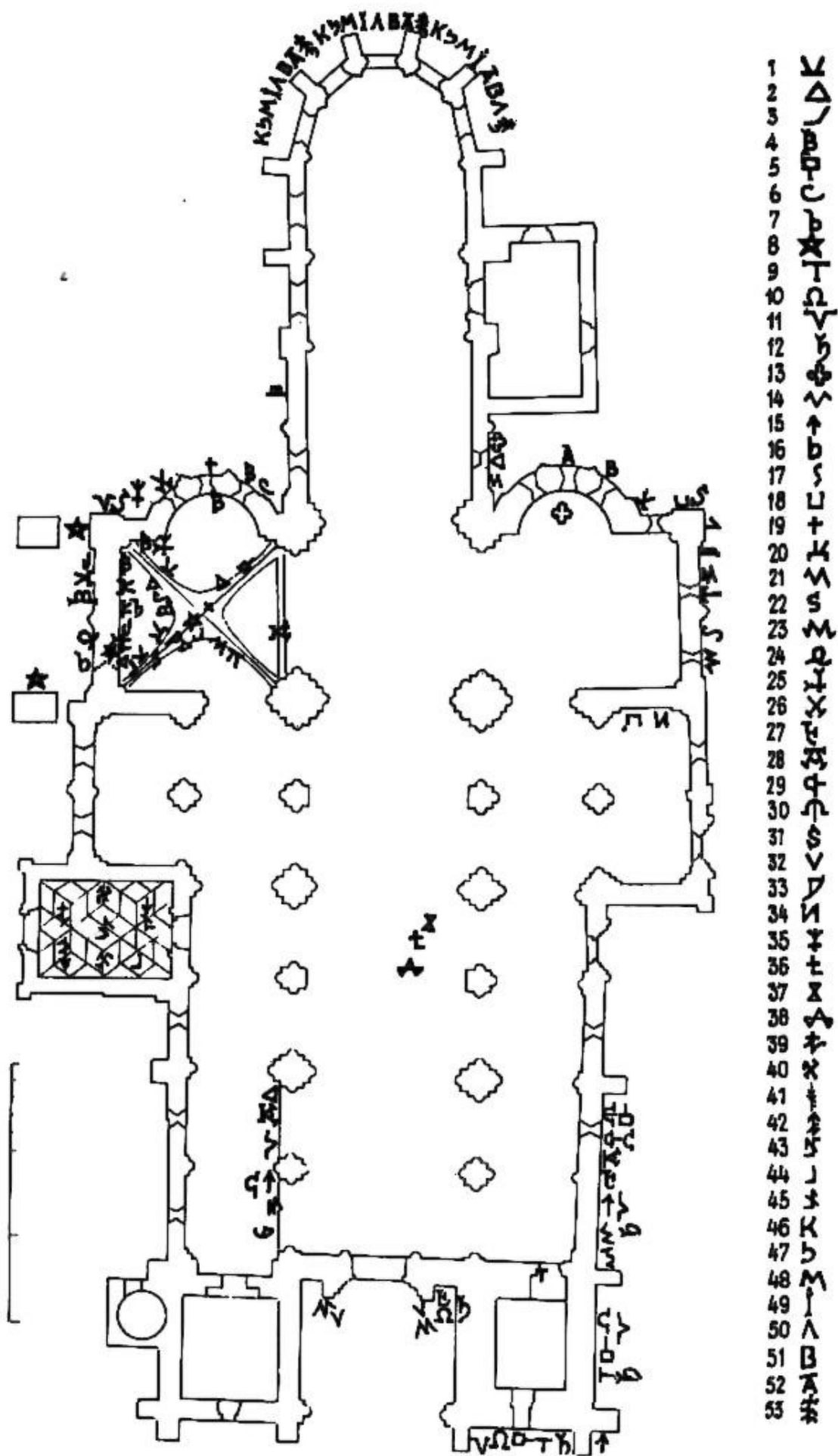

74. kép.
Pentagon kőfaragójegy
(Möller István)

ben egy-egy tekintélyesebb munkahelyen újabb műhelyek alakulnak, amelyek a közelebbi-távolabbi környékre ismét kirajzanak. A műhelyek összetétele állandóan változik, a régiek mellé újak jönnek, akik a műhely gyakorlatát továbbfejlesztik, más irányba terelik. E helyhez csak kevésbé kötött, változó, szervezetében rugalmas vándorműhely útját a munkáért megfelelő ellenszolgáltatásra képes megrendelők által biztosított feladatok szabják meg. A gazdaságilag erős, igényes megrendelő, legyen az személy vagy közület, tehát döntően befolyásolja a műhelyek mozgását és összetételét is. Így egymástól egészen távol fekvő épületek lazább vagy szorosabb kapcsolatba kerülhetnek egymással, akár azért, mert a munka megrendelői azonos, illetve rokon tanultságú műhelyt alkalmaznak, akár azért, mert egyazon megrendelő birtokához tartoznak. Mivel pedig számtalan eshetőség lehetséges egy-egy műhely megszerzésére (személyes vagy szervezeti kapcsolat a megrendelők között, a megrendelő utazása, a műhely szabaddá válása, szétszóródása stb.), igen gyakori a műhelyek ugrásszerű feltűnése egymástól igen távoli területeken. Előfordul természetesen a folyamatos vándorlás is, de ez nem szükségképpen, így tehát egy művészeti központ hatókörét szinte soha nem földrajzi tényezők határozzák meg, hanem elsősorban művészettársadalmi és gazdasági tényezők.²²

A kívülről jött műhelyek a megrendelővel szemben fokozottabb követelményeket állítottak fel. A saját gazdaságon belül működő jobbágyok és szolgáló népek nem kaptak munkájukért ellenszolgáltatást, hiszen e munka volt a földesúrnak teljesítendő szolgálat, vagy annak egy része. A gazdasághoz nem tartozó szakmunkások ezzel szemben termény vagy pénz fejében dolgoztak. A fizetésben rendszeren mind a kettő szerepel. A mennyiséget és milyenséget előbb szóbeli, később írásbeli megállapodás szabályozta. Ebben egyfelől megjelölték az elvégzendő munkát, esetleg az elvégzés módját is, másfelől kikötötték a fizetés részleteit és határidőit. Kváderépítkezések és faragások esetén a munkaelszámolás megkönnyítésére a XII. századtól kezdve jegyek használata jött szokásba. A kőfaragó az általa faragott vagy elkészített köveket jellel látta el, s ennek alapján számolta el teljesítményét. A jegyek a XII—XIII. században általában nem mester- vagy művészjegyek tehát, hanem a szakmunkások fenti célú jelölései. Rendszeren egyszerű idomok, amelyek azonosság esetén sem jelentik feltétlenül ugyanazt a kőfaragót. Mégis bizonyos jeltípusok és formák egy bizonyos szűkebb vagy tágabb műhelykörre engednek következtetni, s így a kőfaragójelek több-kevesebb támasztékot az időbeli és stíluskör szerinti meghatározásban kétségtelenül adnak. Mindezen túl e jelek meglétéből a románkorban nagy valószínűséggel következtethetünk arra, hogy az illető építkezésnél máshonnan jött, a kegyúr, illetve megrendelő gazdaságához nem tartozó munkásokat részlegesen vagy kizárólagosan alkalmaztak. A jegyek ugyanis elszámolásra utalnak, ami helyi, a gazdaságon belüli, tehát földesúri szolgálatot teljesítő munkaerők vagy kolostor-építkezéseknél rendtagok működése esetén teljesen felesleges és megmagyarázhatatlan lett volna. Az elmondottak alapján világos, hogy külső szakmunkások igénybevételét nagyszabású, finomabb minőséget kívánó munkák követelik meg. Ezért hiányzanak a kőfaragójelek általában a szerényebb kivitelű falusi építkezéseknél, viszont ezért tételezhetjük fel jelenlétüket minden magasabb színvonalú, nagyobb terjedelmű és művészi központban levő alkotásnál, még akkor is, ha ezek kikutatása eddig még nem történt meg.

A fenti megfontolások már eleve valószínűvé teszik, hogy a gyulafehérvári székesegyház a kőfaragójelek szempontjából is elsőrendű fontosságú. Möller István és Fridli Sándor e kérdést a helyreállítás alkalmával alaposan megvizsgálta és kitűnő eredményekre jutott. Ők állították össze a jegyeknek azt a páratlanul gazdag sorozatát, amely nemcsak nagy változatossága, hanem a legtöbb jegynek a székesegyház számos helyén történő gyakori előfordulása révén válik különösen értékké. A harmincötféle románkori jegy túlnyomó része a kereszthajó északi és déli szárnyában, a déli mellékhajó külső falának a torony és a támpillér közé eső részén, az északi főhajófalnak a csonkatorony felé eső részén, valamint a délnyugati

75. kép. A székesszegi templom alaprajza a kőfaragójegyek helyének bejelölésével (Möller István—Pridli Sándor)

torony földszintjén található. Néhány előfordul a mellékszentélyeken, a szentélynégyezeten, a régi sekrestyén is. A főhajó középső boltozatán három XIV. századi, a Lászlai-kápolna hálóboltozatán hét későgótikus jegy, a főszentély záródásán nyolc XVIII. századi középkori kőfaragó-jegy-utánszat látható.⁸³

A románkori jegyek túlnyomó része egy típusú. Belőlük két főkövetkeztetés vonható le, az egyik az építés menetére, a másik annak hazai és külföldi kapcsolataira vonatkozik.

Általában megállapítható, hogy a kereszthajón, mellékszentélyeken és szentélynégyezeten levő jegyek csoportja elüt a nyugati tornyon, déli mellékhajón és északi főhajón előforduló jegyek csoportjától. Ez a különbség azonban nem jelent annyit, hogy a keleti és nyugati csoporton belül ne volnának azonos jegyek. A harmincöt jel közül csak a keleti csoportban húsz, csak a nyugati csoportban tíz, mindkét csoportban öt jegy található. E tény arra mutat, hogy a keleti és nyugati részen különböző kőfaragó csoportok dolgoztak. Mivel a nyugati jegyek a déli mellékhajó két első boltszakaszának külső falán és a hozzácsatlakozó nyugati torony földszintjén kívül és belül, sőt a 9, 10, 12. és 27. sz. jegy a nyugati homlokzaton és a kapu kiugrásán (de nem a bérleten) is szerepel, nem kétséges, hogy e rész egy időben történő építését a jegyek egyértelműen alátámasztják. Az északi főhajóval hét jegye közül négy (10, 14, 15, 28. sz.) e délnyugati épületrész jegyeivel azonos. E két épületrészen tehát legalábbis felelősen ugyanaz a kőfaragó csoport dolgozott. A nyugati csoport hét jegye (5, 9—12, 14, 15. sz.) igen gyakran fordul elő, a többi hét viszont jóval ritkábban (2, 27, 28, 29, 30, 31, 33. sz.).

A keleti csoport túlnyomó része az északi kereszthajóban található. Itt főként három jegy (1, 2, 8. sz.) gyakori, a déli kereszthajóban viszont kevés jegy látható. A 4. sz. vízszintesen fekvő B jegy az északi és déli szárnyon egyaránt feltűnő sűrűn (az északi keresztszárnyon négyszer, az északi mellékszentélyen kétszer, a déli szárnyon kétszer, a déli mellékszentélyen és szentélynégyezeten egyszer-számra) bukkan fel. Nagy mérete és jellegzetes alakja a többitől megkülönbözteti. Möller és Fridli a tatárjárás utáni helyreállítás egyik mesterének tartja. E feltevést az említett körülmények alátámasztják, úgyhogy a B mesterben a kereszthajó és hozzácsatlakozó részek egy tatárjárás utáni helyreállítóját nevezhetjük meg.⁸⁴

Ha a XII—XIII. századi hazai kőfaragójegyekkel a fehérváriakat összevetjük, megállapítható, hogy a keleti csoport az esztergomi királyi kápolna jegyeivel rokon (2, 8, 32, 34. sz.), a nyugati csoport pedig a lébeny—jác—zsámbék—ócsai jegyekkel (9, 10, 15, 30. sz.). Esztergomban gyakori a nyugati csoport 14. sz. jegye, a nemzetségi monostorokban pedig 17. és 31. sz. S alakú jegy.⁸⁵ Így a jegyek közül a keletiek az 1200 körül épült esztergomi királyi kápolnához, a nyugatiak pedig a XIII. század első felének nemzetségi monostoraihoz kapcsolhatók. Alátámasztást nyer tehát az építéstörténet formai vizsgálatokból leszűrt eredménye, annál is inkább, mert a gyulafehérvári jegyek rokonait éppen azokon a hazai épületeken találunk meg, amelyeket szoros stílusbeli és művészi szálak kapcsolnak a székesegyházhoz.⁸⁶ Ha pedig a külföldi kőfaragójegyek közt kutatunk, a Felső-Rajna vidék és a cisztercita építészet jegyeivel való kapcsolat állapítható meg, tehát ugyancsak azokkal az építkezésekkel, amelyeknek formai összefüggései Gyulafehérvárral rögzíthetők voltak. A hesseni, badeni és württembergi kőfaragójegyek közül több hasonló, illetve azonos példány akad. Valamennyi a XII. század végéről, illetve a XIII. század első feléből való, s így jól párhuzamba állítható a gyulafehérváriakkal.⁸⁷ A gyulafehérvári székesegyház fentebb kikövetkeztetett építéstörténetével, kor meghatározásával, stílus körével tehát a hazai és külföldi kőfaragójegyek vizsgálata nem áll ellentétben, sőt a jegyek az erre vonatkozó megállapításokat megerősítik.

A székesegyház nagyszámú változatos kőfaragójegye egyértelműen azt bizonyítja, hogy a második templom építkezéseihez a helyi munkaerők mellett kívülről jött, meglehetősen népes műhelyt alkalmaztak, mégpedig a jegyekből és a formákból ítélve, egy korábbi és egy

későbbi csoportot. A tatárjáráskor megrongált kereszthajó és szentélyek helyreállításában a B mesternek, úgy látszik, nagy szerepe volt. A munkaszervezetet illetően a jegyeiből ennyit állapíthatunk meg. Ezen túlmenően a század vége felé a két szerződés nemcsak középkori művészetünk legkorábbi részletes építészeti leírását tartalmazza, hanem elsőrendű hiteles forrása az építési munka akkor szokásos lebonyolításának is.

Mindenekelőtt megállapítható, hogy a megrendelő püspök a szükséges anyagot biztosítja és a helyszínre szállítja. János mester és segédje részére a követ, meszet, homokot, vizet és fát a székesegyház tövében kellett lerakni. Itt rendezte be János mester azt a munkahelyet, ahol a télen át megszakítás nélkül kellett a kőfaragást végeznie. A szász ácsok is kiköti, hogy az erdőből a fát a püspök szállíttatja a helyszínre és a munkához szükséges egyéb anyagot (szögeket, köteleket) is a megrendelő biztosítja. Az építkezés durva munkáját, ez esetben az anyagfuvarozást, a püspök jobbágjai végezték. Nyilvánvalóan ezek álltak a kőműves és ács munkák segítségére is (állványozás, anyagok felsegítése az állásra, egyszerűbb falazás, famunka stb.). Az ácsoknak, úgy látszik, saját munkásaik is voltak. A szerződés szerint ugyanis az erdőben a fa kivágását, felaprózását, megfelelő elkészítését és magát a tetőzetet saját munkájukkal és költségükön kell elvégezniük. Ezek tehát már bizonyos mértékig vállalkozóknak tekinthetők, akik saját maguk biztosítják a megfelelő segédmunkaerők túlnyomó részét. Ugyanerre vall az is, hogy a szerződés a tető újjáépítése mellett a boltozatok bizonyos mérvű javításáról is szól, ami kőművesek alkalmazását tette szükségessé. Míg tehát az 1287-i kőműves és kőfaragó helyreállításnál csak a szakmunkára és a munka irányítására szerződik a püspök külső szakemberekkel, akiknek nyilván a gazdaságon belüli jobbágyság álltak rendelkezésükre, addig az ácsok a szorosán vett szakmunka bizonyos begyakorlottságot követelő segédmunkáit is maguk, illetve saját embereikkel látták el és a földesúr jobbágyságainak munkaerejét kevésbé vették igénybe.⁹⁸

Figyelemre méltó körülmény, hogy mindkét munka ellenértéke pénz és posztó, illetve ruha. Terményről vagy ellátásról uincsen szó. Ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy a püspöki uradalom a munka idején ellátást nem adott, kétségtelen azonban, hogy a fizetség lényege pénz és ruha, illetve ruhaanyag. Ez utóbbi mintegy pótlása a munka alatt megviselődő ruházatnak. A pénz-ellenérték nemcsak a püspök tehetőségét, hanem a munkavállalók igényességét és általában a pénzgazdálkodás fejlettebb állapotát tükrözi. Ezzel kétségtelenül összefügg az a körülmény, hogy a felek érezték a szerződési feltételek írásbafoglalásának szükségességét. A szakmunkaerőket nem elégíti ki már a tipikusan feudális jellegű természetbeni fizetés. Az ácsok alighanem maguk is pénzt fizettek segédmunkaerőiknek. E magasabb igény csak gazdagabb megrendelő számára tette lehetővé az ilyen szakemberekkel, illetve az ilyen feltételekkel való dolgoztatást. Erre Erdélyben akkor a püspökön kívül aligha vállalkozott más. Érdekes megfigyelni, hogy a fizetség tekintetében mégis van különbség az idegen János mester és a helybeli ács mesterek között. Ez utóbbiaknál ugyanis a szerződés kilencven márkát, vagy „más bármilyen méltányosan számított érték”-et említ. Míg tehát a feltehetően külföldi kőfaragó munkájáért pénz jár, az erdélyi mesteremberek esetleg a meghatározott pénzösszeg helyett ennek megfelelő egyéb értékkel is beérik. Kétségtelen azonban, hogy ez utóbbiak fizetése legalább részben már pénzben történt, amire a részletfizetési összegek csak pénzben történő megjelöléséből következtethetünk. A megrendelő szabta meg a munka mennyisége és milyensége mellett az elvégzés határidejét is. Mindkét szerződésben feltűnő a határidők rövidege, ami világosan a munka sürgősségére utal. Az ácsokkal kapcsolatban kezesek állnak jót a szerződésben vállalt kötelezettségek lehető leggyorsabb teljesítéséért, sőt azért is, hogyha valamelyik ács történetesen megbetegszik vagy meghal, a jótálló köteles helyette más megfelelő mestert szerezni. A jótállók az ács mesterek földesurai, ez a tény világosan tanúskodik a szak-képzett vállalkozók feudális függőségéről.

A szerződésekből végül az is kitűnik, hogy a finomabb kőfaragómunkára akkor még nemigen állt rendelkezésre helybeli szakember, egyéb munkát azonban még a székesegyház hatalmas méretű épülete számára is odavaló, erdélyi mesterekkel lehetett elvégeztetni. Erre a XIII. század végén legalábbis Gyulafehérvár környékén a szász földesurak (Orbói Dániel és Chel fia Dániel comesek), illetve a káptalan (Arnold kanonok) kötelékében élő szász szakemberek voltak alkalmasak.

A két szerződés tehát nemcsak a templom építéstörténete, hanem középkori építészünk munkaszervezete szempontjából is alapvető jelentőségű, szövegükből nyert tanulságokat megfelelő óvatossággal és a kőfaragójegyek figyelembevételével általánosíthatjuk a XIII. századi Magyarország építkezéseinek gazdasági, társadalmi és kulturális vonatkozásaira. Belőlük a megrendelő és kivitelező, a szak- és segédmunka viszonyát, a munka menetét, megszervezését és díjazását illetően közvetlen és jól értelmezhető következtetések vonhatók le, amelyek a kőfaragójegyek által közvetett módon meghatározható műhelyek életével és működésével kapcsolatos feltevéseket valós alapra helyezik és azokkal összhangban állnak. A két oklevél jelentőségét növeli, hogy benne személyében megnevezett vezető munkavállaló által képviselt alkalmi munkacsoportról van szó, amely a névtelen, állandóan változó, vándor románkori műhely, valamint a vezetőépítészről hierarchikusan megszervezett helyhez kötött és a gótikus művészetre jellemző páholy közötti átmenet egyik, a múltra és jövőre egyaránt távlatokat nyitó fokozatának tartható.

A gyulafehérvári székesegyház méreteinél és művészi színvonalánál fogva valóban egyedül áll a jelenleg ismert erdélyi románkori alkotások közt. Hatása mégis lényeges, nemcsak a nagyobb, hanem a kisebb építkezésekre is.

A fehérvári székesegyház az első nagyméretű templom Erdélyben, amely a nemzeti monostorok erőteljes kettős homlokzati tornyos megoldását alaprajzban átveszi. A közeli Szászsebes XIII. század közepéről származó egyháza valószínűleg közvetlenül Gyulafehérvárt követi e tekintetben. Folytatódik a sor a XIV. századi nagy városi építkezésekben is (Brassó, Fekete templom; Kolozsvár, Szent Mihály-templom) éppúgy, mint a középkori Magyarország egyéb részein. Jelentős a gyulafehérvári fejedelmi kapu hatása, amelynek beosztását és felépítését főként a XIII. századi szász kapuzatokban látjuk viszont vidékies, de igen gazdag változatokban (Szászsebes, Keresztényfalva, Ugra, Kisprázmár, Holcmány, Felek, Szakadát stb.).⁹⁹ A zömök, vaskosabb arányok világosan Gyulafehérvárra utalnak. A holcmányi kapu fejezeteinek levelei között finoman faragott, egymás felé forduló griffek tűnnek elő. Farkuk felpalmettában végződik. Ez a díszítés közel áll a gyulafehérvári székesegyház északi mellékszentélyének frízéhez, amelyet a holcmányi mester ismerhetett. Erős jáki kapcsolatok fedezhetők fel a homoróddaróci templom öt oszloppáros, bimbós fejezetű toronykapuján. Az orommező löhereíves középrésze ugyan hiányzik, de a felette levő felületet ugyanúgy szembeforduló sárkányok és gazdag indás levéldísz tölti ki, mint a jáki déli kaput, csak a domborművek megfogalmazása vidékiesebb. A toronyföldszint boltozati bordája a gyulafehérvári tatárjárás előtti borda fejlettebb változata. A daróci templom toronyalja egészében nagyon emlékeztet a jáki toronyaljakra. A Gyulafehérvárra eljutó jáki mesterekkel tehát a homoróddaróci toronykapu és földszint kapcsolatban volt. A szászsebesi nyugati kapu ívsorral kísért háromszögű oromzata már a gyulafehérvári nyugati bejáratnál tart rokonságot, akárcsak az ótordai református templom oroszlánpártól kísért, igen érdekes északi kapuja. A déli kereszthajó nagy rózsablaka lehetett forrása az abrudbányai r. k. templom ma befallazott nagy oromzati kerek ablakának. Abrudbányát V. István 1270–71-ben adta a püspöknek és a káptalannak,¹⁰⁰ s így a kapcsolat a székesegyház és a XIII. század utolsó negyedében épült templom között kézenfekvő. A nagy rózsablak bélértékének finomra faragott nyolcágú, plasztikus csillagsora visszatér laza elrendezésben az őraljaboldogfalvi főbejárat külső ívén, azonosan pedig a

barcaszentpéteri templom zárókövéén.¹⁰¹ Ez utóbbi tárcsáját Szent Péter félalakja tölti ki. Az ábrázolás közvetett kapcsolata a gyulafehérvári apostolfejedelemmel feltehető. A székesegyház korábbi Szent Mihály-domborművével párhuzamba állítható a magyargyerőmonostori református templom déli, ki nem épített tornyának déli oldalába befalazott ugyancsak Szent Mihályt ábrázoló domborműve. A sárkány megmintázása áll a gyulafehérvári alkotáshoz legközelebb. Az angyal mozdulatát a vidéki mester a könnyebbség kedvéért oldalnézetbe fordította. Az alsó karok szűk, párhuzamos ráncokkal barázdált ruhanjjai viszont a gyulafehérvári későbbi Szent Mihály megoldását mutatják. A torony északi ikerablakában megjelenik a kéttestű, egyfejű sárkány jáki megoldásban, de formailag a gyulafehérvári északi mellékhajó griffel viaskodó sárkányához hasonlóan.¹⁰²

A székesegyház oszlopfői közül több típus bukkan fel Erdély más, egykorú építkezéseiben. A leggyakrabban előforduló bimbós fejezetekkel ugyan bizonyos kapcsolatot mutatnak a kerci és a hozzácsatlakozó műhely széles, diadalívet tartó nyelvcs fejezetei (Kerc, Szék),¹⁰³

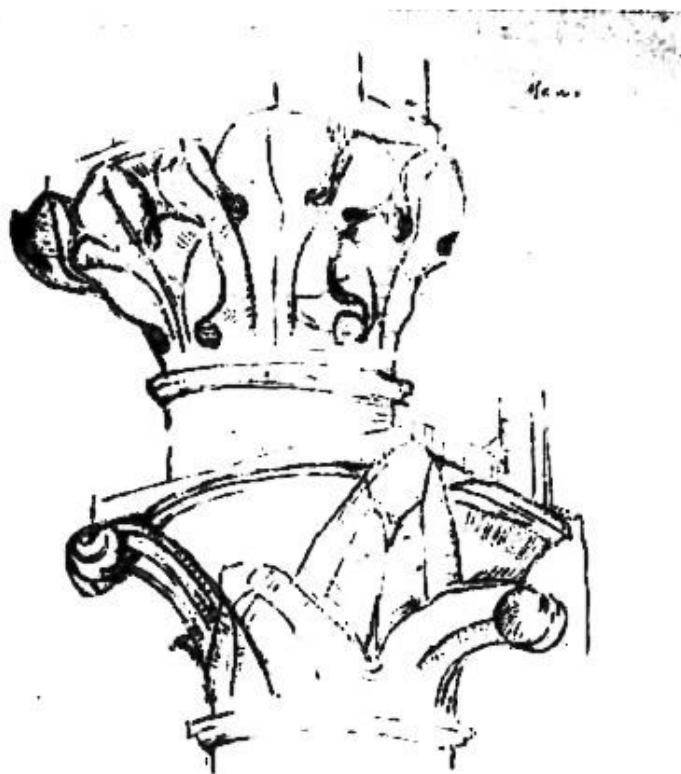

76. kép. Szent Mihály főangyal és kígyókat szoptató nő domborműve a gyerőmonostori református templom déli falán (Debreczeni László)

77. kép. A 4. sz. pillérfeje az északi mellékhajóban (Kulin)

ez azonban nem jelent közvetlen összefüggést, csak időbeli párhuzamot. A kerci műhely igen jellegzetes, jól körülhatárolható tevékenysége világosan különválnak mind a tatárjárás előtti, mind az azutáni gyulafehérvári gyakorlattól, annak ellenére, hogy a székesegyház egész építése alatt kétségtelenen cisztercita hatások állapíthatók meg. Csupán az északi hajó karzattartó pillérkötegének (8. sz.) nyugat felé néző fejezetéhez állnak kétségtelenül közel a kerci iskola különálló tölgylevellel díszített bimbós vagy nyelvcsipéses fejezetei, főként a széki templom déli diadalívtartó fejezete, úgyhogy e tekintetben a székesegyház és a kerci műhely között közvetlen kapcsolat tételezhető fel. A gyulafehérvári bimbós fejezetek vidékies utánzata a közeli borbándi későromán templom bimbós gyámköve, amelyről a nehézkes borda ugyancsak félkörös tagozatból indul ki, akárcsak Gyulafehérvárott. Távlabbi, de még felismerhető a kapcsolat a XIII. századi elpusztult dési templomnak a helybeli múzeumban őrzött, sérült oszlopfejezetével. Ennek párja viszont egészen közel áll a székesegyház északi mellékhajója első boltszakaszának délnyugati nagyleveles fejezetéhez (1. és 4. sz.). Az oszlopfejekhez tartozó lábazatok egyikén vidékies kivitelben megtalálható saroklevélként a háttal ülő, felső tagozatra hajló emberi alak is, a székesegyház északi mellékhajója a László-kápolna bejárata melletti lábazatának (18. sz.) utánzata. A dési oszlopfejek a hajdani templom kegyúri karzatát tartották. A dési oszlopfejek bimbós és nagyleveles megoldása megismétlődik a közeli némai református templom diadalívtartó féloszlop-fejezetein sokkal finomabb, a gyulafehérvárit megközelítő kivitelben. A templom szentélye és hajója is részben faragott kváderekből épült. A kis falusi templom magas technikai és művészi színvonala arra mutat, hogy itt a tatárjárás után a gyulafehérvári székesegyház nyugati részén dolgozó műhely egy csoportja dolgozott. Némai Miklós, a templom

78. kép. A német református templom diadalívének oszlopfője (Debreczeni László)

Annál inkább váltak részletei további fejlődés forrásaivá mind a szász, mind a magyar falusi építkezésekben. Ha a fentebb felsorolt közelebbi és távolabbi összefüggéseket mutató XIII. századi emlékeket térképre vetítjük, kitűnik, hogy ezek a Székelyföld és Beszterce környékének kivételével egész Erdélyt behálózzák. A kapuzatok révén szerepel Szászsebes, Nagyszeben környéke és a Barcaság, egyéb részletekre találhatunk nyomokat Gyulafehérvár közelebbi és távolabbi környékén (Borbánd, Abrudbánya, Magyargyerőmonostor, Óraljaboldogfalva). Végül az oszlopfők egy jellegzetes zárt csoportja fedezhető fel Désen és környékén. A székesegyház építéstörténetének tisztázása természetszerűen e falusi emlékek keletkezési idejének és körülményeinek kérdéseiben is komoly segítséget ad. Erre jó példát láthattunk a Dés környéki csoporttal kapcsolatban. Általában a székesegyház tatárjárás előtti részleteinek (déli kapu, rózsablak, Szent Péter, Szent Mihály, bimbós és tölgylevelű oszlopfők) továbbélése tapasztalható. De az 1242 utáni részletek (nagylevelű oszlopfő, nyugati kapu, jáki mesterek) továbbgyűrűzésére is akadnak kétségtelen adatok. Feltűnő, hogy a főszentély jellegzetes formakincse hatásának nem találjuk nyomát. Ez talán azzal magyarázható, hogy a század második felében oly közkedvelt kerci cisztercita műhely szinte az összes nagyobb építkezéseket magának szerezte meg. A hasonló igényeket tehát a kívülről behívott műhellyel szemben helyi, kedvelté vált műhely elégítette ki. Így a gyulafehérvári főszentélyt építő mesterek munkájuk végeztével eltávoztak, művük a további helyi fejlődésre eddigi ismereteink szerint hatástalan maradt.

Az első és második gyulafehérvári székesegyházról az építéstörténeti, a hazai és külföldi kapcsolatokat illetően a következőket lehet összefoglalóan megállapítani:

A valószínűleg ideiglenes laépület által megelőzött első székesegyház háromhajós, egyetlen félköríves szentélyű bazilikája a XI. században épült, s faragványainak tanúsága

kegyura és építője tehát közvetlenül a gyulafehérvári székesegyház munkáját végző mesterek közül hozatott birtokára munkaerőket, akikkel kegyúri templomát emeltette. Így a szép kis épület keletkezését 1260 körüli időre tehetjük, ami a vele rokon dési és hálványosváraljai templomot is meghatározza.¹⁰⁴ Az utóbbi, szintén a környéken levő református templomban ugyanis újra megtaláljuk a diadalívtartó északi féloszlop fejezetén a nagy, levegősen faragott leveleket, a délin viszont a sűrű kis tölgylevelűsorokkal egyesített bimbós oszlopfőt, amely ha nem is pontosan, de hasonlóan ugyancsak előfordul Gyulafehérvárott (vö. a déli mellékhajó harmadik és az északi második árkádpillérfejezeteit; 12. és 17. sz.).

Amint a felsorolt és még bizonyára szaporítható példák bizonyítják, a gyulafehérvári székesegyház egyáltalában nem áll elszigetelten Erdélyben. Szerkezete természetesen kevésbé hathatott, hiszen a XIII. században hozzá mérhető erdélyi építkezés nem ismeretes.

szerint a század utolsó harmadában fejeződött be. A kőépítkezés talán még Szent István korában indult meg és Szent László támogatásával zárult le. Az alaprajz és felépítés jellegzetessége a déli mellékhajóval egybeépített kerek, félköríves román keresztelőkápolna. Az építés habarcs technikája talán Bizánc felé mutat. A munkában részt vehettek bolgár mesterek is, amit történeti és régészeti adatok (X. századi, bolgár fennhatóság alatt álló szláv vajdaság) támogatnak. Bár az épület nyugati fele még feltáratlan, az eddig ismert alaprajzi formák alapján a gyulafehérvári első bazilika a lombard eredetű kalocsai és székesfehérvári bazilikák legkorábbi jellegű és legegyszerűbb elrendezésével állítható párhuzamba. A faragványok többé-kevésbé keletiesek és részben az apulumi provinciális római hagyományokhoz kapcsolódnak (oszlopfők), részben pedig a somogyvári István megkövezését ábrázoló domborműhöz (orommező). A helyi római, valamint a keleti és nyugati korabeli művészetből táplálkozó összetevők még nem forrottak össze, egymástól elég jól szétválaszthatók. E tény is a XI. századra vall. Az első székesegyházhoz az 1953-i ásatások szerint temető tartozott, amelyet az egész XII. század folyamán használtak.

A második székesegyház építése a történeti fejlődés szülte új igények alapján következett be. A régi bazilikára való rátelepedés, a tájolás pontos megtartása arra vall, hogy a XI. századi épületet a második székesegyház építésének előrehaladtával párhuzamosan, fokozatosan bontották le. Köveinek egy részét másodlagosan felhasználták.

Az építés a XII. század vége felé indult meg, egységes terv szerint. A régebbi jellegű keleti rész (szentélyek, kereszthajó) még XII. századi, a hajó viszont már a XIII. század első harmadából való. Az említett időbeli elkülönülés ugyanazon terv végrehajtásának két egymással összefüggő építési szakaszát jelenti. A két szakasz bizonyos időbeli eltolódással az alakos és díszítő faragványokra vonatkozóan is megállapítható. A kettő között a XIII. század elején a déli fedelmi kapu gazdag díszje áll. A diadalív-pillérfejezetek és a hozzájuk kapcsolódó fejezetek ugyan korábbiak a hajófejezeteknél, de azokhoz átmenetet képeznek. A hajók és a mellék-szentélyek díszítőfaragványai egymással rokonok. A déli mellékszentély lapos faragásaival szemben az északi szentélyé plasztikusabb. A díszítőfaragványok a szentélyekre később kerültek. A laposabb és plasztikusabb faragásmód a hajóban is megkülönböztethető ugyan, de általában még a plasztikusabb faragványok is a síkban fejlődnek ki, és kerülnek a merészebb térbeliséget. A második építési szakasz folyamán kerül a kereszthajó déli homlokzatára a nagy rózsablak, s ekkor építik a régi sekrestyét is, amely a szabadon álló pillér sarkányos fejezetének tanúsága szerint az északi mellékszentély díszítésével egykorú. Ugyanekkor boltozzák be a kereszthajót és a hosszházat is. E keresztboltozatokat a korábbi hasábos borda helyett a két hengertag által közrefogott orrtagnélküli körtetag jellemzi. Még a tatárjárás előtt emelték az északi előcsarnokot is. A mongolok 1241-i betörésének idejére a második székesegyház lényegében elkészült. A nyugati homlokzat és a hosszház legnyugatibb része akkor még valószínűleg nem volt teljesen befejezve.

A tatárjárás utáni építkezés három irányú: helyreállítás, a régi szerkezetbe belesimuló újabb formák alkalmazása, végül teljesen új részek hozzáépítése. E felosztás egyben egymástól élesen el nem választható idősorrendet is jelent.

A helyreállítás kb. 1242 és 1252 közötti szakaszában történik a szentélyek kijavítása, a kereszthajók magasítása, az északi támpillérpár emelése. Ekkor működött a B mester, és ekkor dolgoztak a jáki, bambergi iskolázottságú kőfaragók is. Ez utóbbiak készítették az északi mellékhajó lóhereíves vakarkádjait, a feltehetően északi norman jellegű kaput, s az ő hatásuk alatt, de már valószínűleg helyi erők bevonásával keletkezett a főszentély torzalakos fríze és az Ábrahám kebelét ábrázoló gým.

Az ötvenes, hatvanas évekre tehető második szakaszban készült el folyamatosan az eredeti szerkezethez való teljes alkalmazkodással a nyugati homlokzat felső része a kettős

toronyablakkal, az előcsarnok feletti várral és a hozzákapcsolódó védőrendszerrel, az északi mellékhajó nyugat felé utolsó, a délinek pedig három utolsó szakasza növénydíszes, de még mindig lapos, vagy kevésbé térbe áradó faragott díszű fejezeteivel és orrlemez nélküli kis körtetagok által közrefogott körtetagos bordájú keresztboltozataival.

A hetvenes években épül a koragótikus főszentélyzáródás, a déli torony mellékhajó felőli csúcsíves sarkantyútagos ajtaja és a nyugati kapu béléte. Bár e három építési szakasz jól megkülönböztethető, egymással mégis többé-kevésbé egybemosódik, és így bizonyos időbe li párhuzamosság fennállhatott. Az 1277-i szász támadás idején a mai székesegyház teljes XII. századi egészében állt.

A szász pusztítás után, 1287 és 1291 között János mester állította helyre a déli kereszt-hajót a négyezeti toronnyal, a főhajó déli falát és faragta talán a déli mellékhajó két nyugati, erősen térbe áradó pillérfejezetét. A szász ácsmesterek pedig kijavították a boltozatot és a teljes tetőszéket, a nyugati honlokozat erődjét, valamint a négyezeti torony sisakját készítették el.

A három építési korszak közül a tatárjárás előtti volt a döntő. Ez határozta meg a szerkezetet, a felépítés tagolását, az építészeti díszítés rendszerét és formáit. A korszakon belüli két építési szakasz folyamatosan kapcsolódott egymásba a XIII. század legelején. A tatárjárástól a szász dűlásig terjedő második építési korszak általában megmaradt az eredeti szerkezetben, s ehhez alkalmazkodva gazdagította azt koragótikus részletmegoldásokkal. A három egymásbafonódó építési szakasz közül csak az utolsó hoz teljesen újat a főszentély záródásával és a nyugati bejáratral. — A harmadik építési korszak a régi állapot szerinti helyreállítás.

A székesegyház mai mivoltában kereken egy évszázad alatt jött létre, mégpedig szoros kapcsolatban az egykorú középkori magyarországi építkezésekkel. Alaprajzi elrendezését illetően a kalocsai második székesegyházzal rokon, amelynek kevés ismert faragott maradványa a gyulafehérvári keleti résznél későbbi formákat mutat. A kötött rendszerű hajó Pannoni-halmán is felmerül. Egyébként felépítésben, építészeti és szobrászati részletekben elsősorban a cisztercita koragótikával átitatott bencés, illetve nemzetségi monostorokkal állapítható meg szoros rokonság (Pannonhalma, Lébény, Ják, Zsámbék, Vértesszentkereszt), főként az első építési korszakban, valamint a második korszak első szakaszában, amikor a tatárjárás utáni helyreállítás kapcsán a jáki mesterek egy csoportja Gyulafehérvárott fontos szerepet játszott. Külön ki kell emelnem a belpátfalvi, egyetlen ma is ép cisztercita kolostortemplom mellék-hajóinak, a székesegyház mellékhajói korábbi boltszakaszaival fennálló összefüggéseit. Az első építési korszak mindkét szakasza félreismerhetetlenül magán viseli az esztergomi királyi palota III. Bélától megindított és a XIII. századba átnyúló építkezéseinek közvetett hatását. Az említett szerkezeti és formai kapcsolatokat megerősíti a kőfaragójegyek vizsgálata is. A második építési korszak második szakasza a budavári Nagyboldogasszony templom második, ugyancsak cisztercita jellegű szakaszával állítható párhuzamba. Míg a harmadik szakaszban épült nyugati főbejárat bizonyos mértékig kapcsolható a székesegyház legnyugatibb mellékhajó részeihez és távolról emlékeztet a jáki kapu felépítésére, addig az új főszentélyzáródás csak a margitszigeti domonkos apácák 1252-ben befejezett templomával mutat bizonyos kapcsolatot.

A fenti következtetések azt bizonyítják, hogy a gyulafehérvári székesegyház szervezése n beletartozik a hazai fejlett későromán művészet egészébe, s annak legmagasabb színvonalú alkotásaival szerkezete, díszítése, történeti fejlődése, munkaszervezete kielégítően és meggyőzően megmagyarázható. Erdélyben nincsen olyan épület, amely vele egy szinten állana, vagy amelyből keletkezése akár részleteiben is lezármaztatható volna. A vele kapcsolatba hozható számos erdélyi építkezés mind belőle táplálkozott, mindegyiknek a székesegyház volt a mintaképe. Hiába keressük rajta erdélyi helyi műhelyek hatását, ellenkezőleg, a székesegyház nagyszabású műhelye sugárzott szét a közelebbi és távolabbi környéken és vált kiindulá-

sává a magyar és szász építési, faragási gyakorlatnak. A székesegyház a magyar román kori művészet központjainak egyik legjelentősebb alkotása, amely azoktól távol eső környezetben újabb gyűjtőponttá válva terjesztette el és juttatta le a falusi művészetig a központok hagyományait és kezdeményezéseit.

A székesegyház egészében és részleteiben a rendkívül gazdag és egymástól erősen különböző francia iskolák fősorportjai mind hangot kaptak. Délnyugat- és Közép-Franciaország, a cisztercita elemekkel erősen átjárt Burgundia és Ile de France koragótikus művészete a székesegyház tatárjárás előtti korszakában nyer vezető szerepet. E francia hatást a lombard és francia elemeket felszívó és tovább sugárzó felső-rajnai keverékművészet és Elzász közvetítette. Az első főként a díszítésben és a kőfaragójegyekben, a második a szerkezetben is világosan kimutatható. A Felső-Rajna vidék és Elzász a Hohenstaufok — a XII—XIII. században hatalma tetőfokán álló császári család — birtokterülete, kapcsolatuk a magyar vezető központokkal érthető. A gyulafehérvári székesegyház szerkezete és részletei jól megőrizték franciás jellegüket. A felhozott elzászi példák, bármennyire is közel állnak, széles nehézkes arányaik és díszítésmódjuk a gyulafehérvári dómotól elütő művészi szemléletet tükröz. Jobbára azonos a helyzet az idézett Felső-Rajna védéki példák díszítésével kapcsolatban is. E jelenségnek két főokát lehet megjelölni. Az egyik a burgundiai eredetű cisztercita művészet döntő szerepe a magyar későromán művészi központok tevékenységében. A gyulafehérvári székesegyház 1241 előtti, sőt utáni építkezései közelebbi vagy távolabbi kapcsolatot árulnak el cisztercita kolostor-templomokkal (Maulbronn, Bronnbach, Zwettl, Heiligenkreutz, Trzebnica, Tisnov). A cisztercitáknak a rend anyakolostoraiból közvetlen Magyarországra való telepítése a XII. század második felében XII—XIII. századi román stílusú művészetünkre közvetlen hatást gyakorolt, amelynek lemérése a cisztercita építkezések pusztulása következtében a dunántúli bencés építkezések által lehetséges. De a cisztercitákon kívül éppen az esztergomi királyi palota építkezései egyenesen francia földről jött műhely működését feltételezik, a ciszterciták mellett tehát a királyi művészeti központ közvetlen francia indításokat is kap. Ez a másik főoka virágzó későromán művészetünk francia jellegének és egyben koragótikus elemekkel való telítettségének. A gyulafehérvári székesegyház a kifejtett összefüggések kitűnő és a ma meglevők között legnagyobb szabású példája. Kétségtelen, hogy a közép-németországi nagy székesegyházak bamberg—magdeburg—naumburgi későromán csoportja több vonatkozásban rokon Gyulafehérvárral. Ez azonban a közös művészi gyökerekkel és nem a tőlük való függéssel magyarázható, nem beszélve arról, hogy Erdély püspöki egyházának egységes terve és építkezésének megindítása a szóban forgó csoportot időben megelőzi.¹⁰⁶ E megállapításon nem változtat az a tény, hogy a székesegyház egyes részletei a tatárjárás után Jákón keresztül közvetlen bambergi hatás alatt jöttek létre.¹⁰⁸ A XIII. század harmadik negyedében a már előzőleg is jelentkező és a Párizs környéki művészetéből származó elemek kerülnek előtérbe. A főszentély záródásának építkezései az említett Párizs környéki templomok tanúsága szerint egy ottani tanultságú műhely közvetlen irányítására utalnak. A kétségtelenül külföldi, és pedig francia János mester 1287-i szereplése okleveles bizonyítéka külföldi munkacsoport gyulafehérvári alkalmazásának. Ha pedig erre egy javítás esetén is lehetőség nyílt, annál inkább egy olyan nagyszabású munkánál, mint a főszentély és a nyugati bejárat. E legkésőbbi XIII. századi részleteknek a hazai anyagban egyedül a budai királyi építkezésekkel való esetleges kapcsolata a fenti következtetést erősíti. A gyulafehérvári főszentély közeli rokonságot tart a trieri Boldogasszony és a marburgi Szent Erzsébet-templom tiszszög felével zárt, hasonló alakú és boltozatú szentélyeivel, a gyulafehérvári nyugati bejárat a marburgi Mária-kapuvál. E két németországi emlék azonban éppúgy az Ile de France koragót művészetében gyökerezik, mint a szóban forgó gyulafehérvári részletek. Így a trier-marburgi közvetítés feltételezése nem szükséges. A székesegyház francia igazodását a for-

mákon és szerkezeten túl az építkezés történeti adataival és az építtető püspökök összeköttetéseivel is alá lehet támasztani.

Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy a gyulafehérvári székesegyház külföldi kapcsolatainak kérdése beletartozik az Árpád-kori művészeti központok e fajta vonatkozásainak egészébe, amelynek körvonalai a gyulafehérvári székesegyház sajátos vizsgálatának ilyen irányú eredményeivel lényegükben megegyeznek. Az említett nyugat-európai szálak nem önmagukban fontosak, hanem abból a szempontból, hogy mennyiben segítették elő a románkor magyar művészeti gyakorlatát. E külső elemek ugyanis különböző arányban keveredtek egymással és a helyi hagyományokkal, továbbfejlesztve az itteni igény és ízlés szerint a központok és ezen át a vidék és a falu művészetét. A románkort általában is jellemző színesség e különböző származású elemek egymás melletti szerepeltetésében rejlik. A helyi hagyományok jelentős összefogó erőt képviselnek, amelyek egy kisebb körön belül érthető és érezhető sajátos egységet biztosítanak. Nagy változatosságból kialakuló helyi megoldás, ez a románkori művészet általános jellemzője, és a gyulafehérvári székesegyház e tekintetben is kimagasló példa, gazdag értékű művészi alkotás.

IV. A SZÉKESEGYHÁZ TÖRTÉNETE ÉS ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE (XIV—XX. SZÁZAD)

A dóm a XIII. század végéig ugyan elkészült, a következő századok mégis bizonyos mértékig változtattak rajta. Az alapelrendezés azonban lényegében megmaradt.

A XIV. század újabb fenyegető eseménnyel kezdődött. 1308. február 19-én a szászok ismét támadóan léptek fel. Az erélyes Péter püspök halála után (1307) a királyi trónért folyó harc közepette szinte megismétlődtek a 31 évvel azelőtt történtek. A Bajor Ottó pártján levő szebeniek a sebesi dekanátus papjaival fegyveresen törtek rá ismét a székesegyházra. Eltorlaszolták az épület bejáratait, megtámadták a káptalani ülésre gyülekező kanonokokat, nyilakat és kardokat szegezve nekik, sokakat közülük megvertek és a papságot a korlátokig és sekrestyéig kergették. Ezt az erőszakosságot a káptalan 1000 ezüst márkáért sem hajlandó elviselni. Ezért pert indítottak a sebesi dekanátus ellen Gentilis bíboros előtt. Jellemző, hogy a káptalan ügyvédje, Philippus de Cingulo a szászok 1277-i támadását is részletesen vallomásába foglalja, ezáltal mintegy bizonyítva azok engesztelhetetlen gyűlöletét a püspök és káptalan ellen (TF 34).¹⁰⁷ Az 1277-i pusztítás különben szinte szállóigévé vált és élénk emlékezetben maradt az egész XIV. század folyamán. Ennek bizonyossága egy 1346-ból való oklevél, amelyben a váradi káptalan előtt László erdélyi kanonok azt vallja, hogy Péter alvajda a Gyulafehérvárhoz közeleső Váradja községnek a káptalan részére történt birtokba bevezetésekor azzal fenyegetőzött, hogy a székesegyházat és a káptalan minden birtokát úgy kell felégetni, mint Alárd fia Gaan idejében (TF 38). 1308-ban, úgy látszik, az épület és berendezése nem szenvedett. Az 1309-i periratnak az a kitétele, hogy a fegyveres szászok a papságot „usque ad cancellos et sacristiam” taszigálták és futamították meg, arra enged következtetni, hogy a székesegyház klerikusok számára fenntartott részénél valaminő korlát húzódott, amely valószínűleg a kereszthajót és a sekrestyét választotta el a hosszaháztól, illetve a déli mellékhajó nyugat felé eső boltszakaszaitól. E korlát csak valamilyen alacsonyabb, esetleg fából készült építmény lehetett, falazott szentélyrekesztőnek nincsen nyoma. — A XIV. század elejéről egy érdekes adat maradt fenn. A Kükküllő megyei ispán ugyanis bizonyos falvakat Fehér megyéből saját hatósága alá akart vetni. Szécsenyi Tamás vajda 1322-i tordai gyűlésén ez ügyre vonatkozóan az erdélyi püspök és káptalan a nemesekkel együtt egyöntetűen azt vallotta, „hogy az erdélyi Szt. Mihály egyház építése idejétől kezdve az említett birtokok mindig Fehér megyéhez tartoztak”. Egy állapot ősiségének bizonyításánál tehát a székesegyház építési idejére hivatkoznak (TF 36).¹⁰⁸

A XIV. század első felében még jelentékeny építkezésekről számolnak be a dóm egyes részletformái. A főhajó nyugatról számított két első boltszakaszát már fejlett körtetagos bordás keresztholtozat fedi. Ezek korát kétségtelenül meghatározza a második szakasz záróköve, amelynek kétfejűsasos Széchy-címere egyezik András püspök sírlapja sarkán kifaragott címerrel. A főhajó e boltozatai kijavításának idejéből származik a Széchy-címeres szakaszban az 1929-i munkák alkalmával Fridli által talált három XIV. századi mesterjegy. Sor került a déli torony megmagasítására is. A meglevő három szintre újabb három szint került, az arány-

lag szűk hélietű félköríves, illetve legfelül csúcsíves záródású ablakokkal és a harmadik és negyedik emelet közötti egyszerűbb, csúcsívsoros választópárkánnyal. E három emelet falazatának színe jól elválík a két legfelső XV. századi emelet köveinek sötétebb árnyalatától.

A székesegyház legkorábbi falfestése is a század közepére tehető. A déli mellékszentély ablakká vált trecento jellegű és a márványberakást utánzó sávok közé fogott virágos india díszíti. A szélén levő ékítmény az esztergomi királyi kápolnában is gyakori, de Erdélyben is kedvelt (Magyarfenes, Szék) és talán Kolozsvári Miklós működésével hozható kapcsolatba.¹⁰⁹

E részletek korát a főhajó Széchy-címere jelzi. Széchy András 1320 és 1356 között ült Erdély püspöki székén, őt követte unokaöccse, Domokos, aki 1330-tól gyulafehérvári prépost és 1357 és 1368 között kormányozza az egyházmegyét. Minthogy ez utóbbi csak 1357-től kezdve tartózkodott Erdélyben, s 11 éves püspöksége alatt is gyakran volt távol, az építkezések és a templom díszítőfestésének megrendelőjét nyilván András püspökben kell látnunk.¹¹⁰

A XIV. századtól kezdve már nemcsak a király és a nagybirtokosok, hanem a helybeli nemesség is mind gyakrabban tesz adományokat a székesegyház számára. Sőt Lajos király 1366-ban Gyulafehérvárt járván, külön engedélyt ad arra, hogy a nemesek hagyományozhatnak a dóm javára (TF 33, 39, 40, 199).¹¹¹ Az így kapott birtokok és részbirtokok bizonyára elősegítették azt, hogy a székesegyház minél szebben kiépüljön, és a szász támadások okozta kár a berendezésben és felszerelésben pótolva legyen. Széchy András maga is tetemesen gyarapította a püspöki ingatlanokat.¹¹²

A XIV. század első felének építkezései után a XV. század negyvenes éveiben írott forrásaink és a megmaradt részletek újabb tevékenységről adnak hírt. 1438-ban a törökök végigpusztították Erdély déli, szászoklakta felét. Ekkor égették fel Szászsebest, és úgy látszik, a veszedelem Gyulafehérvárt sem kímélte. 1439 nyarán ugyanis Lépes György püspök összehívta a káptalant a dóm sekrestyéjébe s felszólította a kanonokokat, hogy egy társukat az ő emberével együtt küldjék el Esztergomba, hogy Pálóczi György érsek, azelőtt erdélyi püspök által végrendeletileg hagyományozott 1000 forintot felvegyék. Az érsek ezt az összeget a székesegyház építésére és javítására, valamint a törökök által újonnan okozott károk helyreállítására rendelte (TF 43). Nem kétséges, hogy az oklevél által említett újabb török pusztítás az 1438-i hadjáratral kapcsolatos. 1440-ben és 1442-ben Hunyadi János három Fehér megyei falat (Bolgárcserged, Diómál, Tinód) ad misealapítványként a székesegyháznak. Ugyanekkor kifejezi azt az óhaját, hogy mint öccsét, Jánost, őt magát is a székesegyházban temessék el.¹¹³ Tudjuk, hogy a két Hunyadi Jánost és Hunyadi Lászlót is valóban itt helyezték örök nyugalomra. Mindezek a körülmények nagyobb arányú helyreállításra engednek következtetni.

A felsorolt történeti adatokhoz kapcsolható a nyugati kapu feletti széles csúcsíves ablak, a főhajó északi falának középső, sima rézsűs, csúcsíves ablaka és az ezt közrefogó két támpillér erősen megviselt kúszóleveles, fiatornyos oromzatkiképzése, a kőtárban levő finoman faragott nyolcszögletes, vakmérműves, kúposan végződő kis gyámkő (13. sz.), és legfőképpen a déli torony két felső emelete a liliomos végződésű és négykaréjsoros övpárkányokkal. A liliomos csúcsívbe írt háromkaréjjal díszített ívsor egyszerűbb kivitelben, de azonos megfogalmazásban bukkan fel a közeli Tövis község r.k., eredetileg ferences templomának nyugati kapuoromzatán. Ennek minuszkulás felirata az 1449-es évszámot és Hunyadi Jánosnak, Magyarország kormányzójának nevét tartalmazza.¹¹⁴ A hagyomány szerint ugyancsak Hunyadi végeztetett javításokat a nyilván Meződ bég hadjárata idején, 1442-ben megsérült alsóorbói és marosszentimrei templomokon is. Gyulafehérvárt és környékén tehát az 1440-es években egy elég széles kiterjedésű építő és helyreállító munka folyt, amely alighanem a székesegyházban kezdődött s innen terjedt szét. Hunyadi 1455-ben Konrád brassói kőfaragómesternek a

fogarasi Sárkány-birtok felét adományozza azokért az érdemekért, amelyeket az általa alapított tövisi és bojtori kolostorok építése által szerzett.¹¹⁵ Kézenfekvő a feltevés, hogy az 1455 előtt befejezett munkák irányítója Gyulafehérvárt is Konrád mester volt. A tövisi templommal való formai kapcsolat e feltevést erősíti.

A székesegyházhoz tartozott a Szent Miklós-kápolna, amelyet 1418-ban Upori István püspök alapított (TF 114). A püspök kérése ugyan plébániatemplomról szól, de egy 1459-i fogalmazvány kivételével az összes oklevél 1432-től kivétel nélkül kápolnának nevezi. A kápolna helyét az írott források különbözőképpen határozzák meg: 1437 és 1467-ben a várbeli Szent Miklós-kápolnát említik, 1503-ban a várfalon belül levőnek, 1505-ben a püspöki palota előtti-nek, 1506-ban a püspöki vár előtti-nek, 1514-ben és 1520-ban a székesegyház homlokzata előtt állónak mondják (TF 115–124). Ezek szerint a kápolna 1503-ig a püspöki palota és a székesegyház homlokzata előtt a várfalakon belül állt, tehát a dóm közvetlen közelében. Mivel 1506-tól következetesen a vár előtt jelölik meg helyét, valószínű, hogy 1503 és 1506 közt a székesegyház és a kápolna közé új várfal épült. A kápolna igazgatója a káptalannal szervezeti kapcsolatban állt.¹¹⁶ 1519-ben és 1520-ban mint körmeneti kápolnát említik. Ekkor tehát ezt a célt szolgálta. A gótikus kápolna a XVI–XVII. században mehetett tönkre. A XVIII. században már nem állt fenn.¹¹⁷

Valamikor a XV–XVI. század fordulóján keletkezett a déli torony délkeleti pillérébe belevéselt napóra. Hasonló megoldás található a tövisi volt ferences templom egyik déli támpilléren is. A XVI. század első negyedében ismét nagy építőtevékenység folyik a székesegyházban. Lászlai János, a Szentföldet és Itáliát járt tudós gyulafehérvári kanonok újjáalakította a székesegyház északi előcsarnokát. Mint a Szent Kereszt oltár igazgatója már 1493-tól kezdve foglalkozott misealapítványokkal. 1512 előtt fejezte be az északi előcsarnok átalakítását részben későgót, részben reneszánsz ízlésben. 1512. február 4-én ugyanis Perényi Imre nádor elmondja Lászlai János telegdi főesperes, erdélyi kanonok érdemeit, „hogy minő igyekezettel, erővel és lelki frissességgel szorgalmazta az elmúlt években a gyulafehérvári egyház előcsarnokának megújítását, nemcsak fiannak, Ferenc úrnak [Perényi Ferenc erdélyi püspök], hanem magának a templomnak is díszére, hogy a művészien elkészített előcsarnokot késedelem nélkül befejezte és ebben a hívő lelkekről elnevezett oltárt örök misemondásra megépíttette”. Ezért az oltár igazgatója számára a Lászlai által helyreállított kőháznak kiváltságokat ad (TF 54). Ugyanez évben Barlabácssy Lénárd erdélyi alvajda tatói birtokrészét adja Lászlainak, mint a hívő lelkek oltára igazgatójának. Barlabácssy Lénárd ugyancsak 1512-i adománylevele Lászlait „a gyulafehérvári székesegyház új előcsarnokában már felállított hívő lelkek oltára” oltalmazójának és gondnokának nevezi.¹¹⁸ Az idézett oklevelekből kitűnik, hogy a kápolna megújítása 1512-ben már befejeződött. 1500-ban megtett zarándoklata érlelhette meg a buzgó gyulafehér-

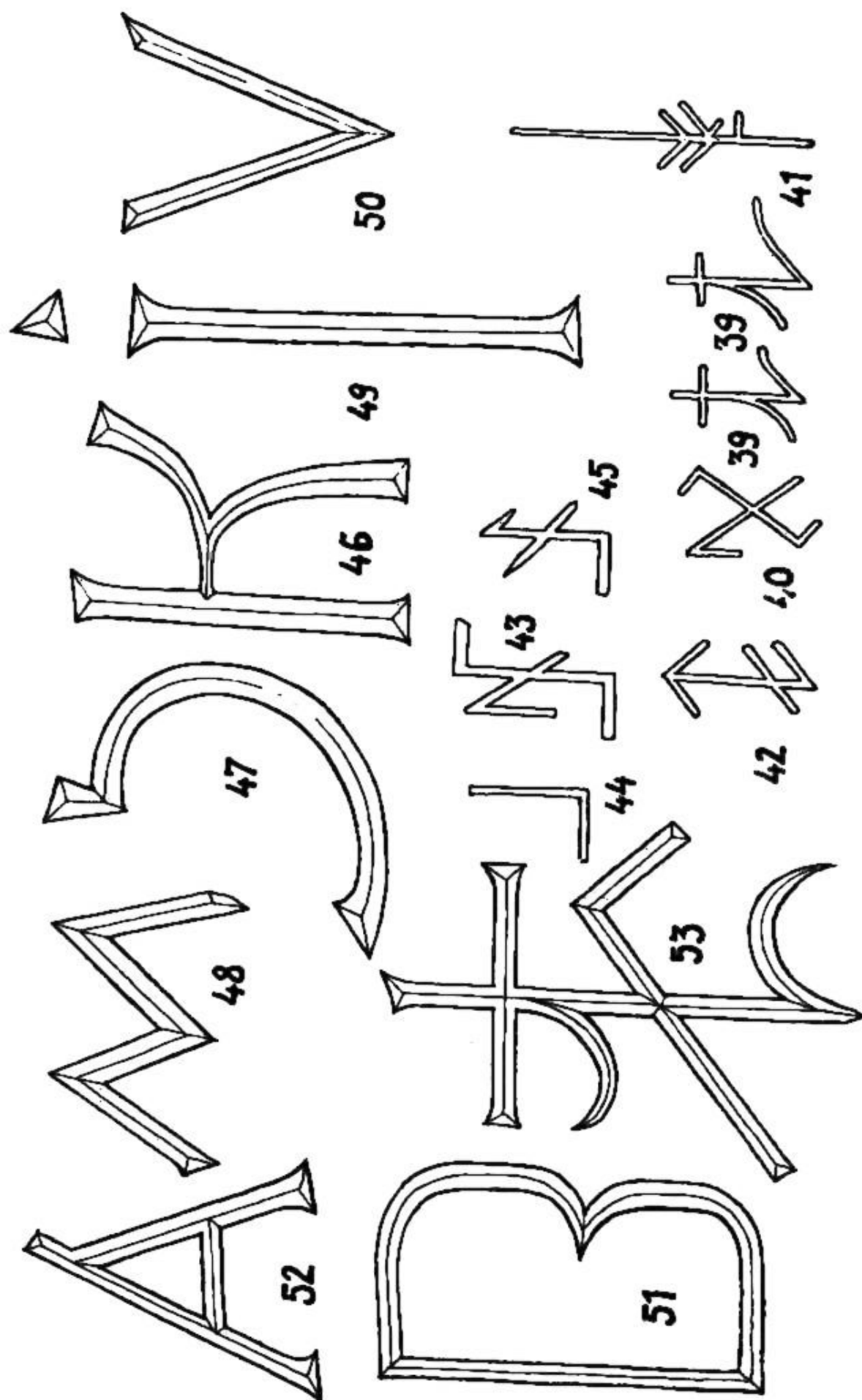

79. kép. XV. századi gótikus gyám (Fotófilm)

vári kanonok tervét. Így az építkezés a XVI. század első évtizedének vége felé indulhatott meg. Hazai sajátság, hogy még ekkor is a boltozatot tiszta gótikus szerkezettel, de már kimatagos bordával oldották meg. A kőfaragójegyek is a készítő szakmunkások későgótikus tanultságáról tesznek tanúságot. A kápolna külső főnézete, kapuja és főpárkánya reneszánsz formákat és elrendezést mutat, bár egyes részletek, főként az alakok ruhájának redőkezelése gótikus ízű. A két koronás, pajzsot és kardot tartó király a Kolozsvári-testvérek álló királyszobrainak típusát követi. Érdekes a homlokzati falpillérek domborműsorozatának igen változatos ikonográfiája, amelyben őszösvetségi jelenetekkel (Judit, Sámson, Mózes) mitologikus alakok (Héraklész, kentaur) és szentek (Sebestyén, királyok) keverednek. A kápolna díszé lombardiai eredetű, a belső, mellékhajóba vezető, edikulájában a Madonna előtt térdelő Lászyt ábrázoló domborművel díszített ajtó bolognai, a nyugati, ma befalazott egyszerű lapos faragású Sánkfalvi Antal és Budai Udalrik címerével díszített ajtókeret viszont toszkánai jellegű. A késői metszetű gótikus hálóboltozat bordametsződéseit kiemelő reneszánsz címerek érdekesen mutatják a két stílusnak a hazai gyakorlatra oly jellemző keveredését (Buda, Visegrád stb.). A kápolna románkori épületének későgótikus-reneszánsz megújítása („reformatio porticus”, mint Perényi nádor 1512-i levele mondja) itáliai tanultságú magyar mesterre enged következtetni, aki valószínűleg a budai, esztergomi egykorú építkezéseket is ismerte. A Lászy-kápolna a maga nemében kiváló alkotás. A megújítás jó példája annak, hogy a XVI. századi korszerű művészet is zökkenésmentesen illeszkedett be a székesegyház XIII. századi testébe.¹¹⁸

Az 1514 és 1524 között kormányzó Várday Ferenc püspök ugyancsak sokat tett a dóm bővítése, karbantartása és szépítése érdekében. Ő építette az északi mellékhajó mellé, a Lászy-kápolna és az északi kereszthajó közé a Szent Anna-kápolnát. Ennek érdekében a régi sekrestyével megegyezően oldotta meg a kétboltszakaszos teret. A mellékhajó falát lebontották, s így szabadon álló pillér alakult. Az építkezés tiszteletben tartotta a XIII. századi elrendezést, alapformákat és a tagolást ugyanúgy falpillérekkel oldotta meg. Ilyek fejezetei utánozzák a bimbós fejezeteket, de vagy csak elnagyoltan vannak kifaragva (26. sz. szabadon álló pillér), vagy nehézkes reneszánszos szíren fejeket faragnak ki a bimbók helyén (25. sz.). Az északi fal láthatóan az északi kereszthajó zárófalának síkja elé ugrik, hogy a boltszakaszok szélessége megfelelően a mellékhajó boltszakasz-szélességének. Az északi kereszthajó ugyanis rövidebb a délinél. A fal lábazata valószínűleg azonos a mellékhajó lábazatával, amelyet újból alkalmaztak. A golyvázott főpárkányt viszont a Lászy-kápolnától veszi át. A fal képszekén levő reneszánsz felirat Várday püspököt nevezi meg építőként. Ez az építkezés meglehetősen igénytelen és szerényen illeszkedik bele a székesegyházba. Alapjellegetben teljesen ahhoz igazodik annak ellenére, hogy részletmegoldásai láthatóan későiek. A Szent Anna-kápolnáról többször is megemlékezik Várday 1524-ben kelt végrendelete. 500 forintot hagyományoz a püspök „a Szent Anna kápolna építésére és befejezésére, a kápolnában levő oltár elkészítésére”. Úgy kívánja, hogy testét a székesegyházba temessék, majd a székesegyház oldalánál emelt Szent Anna-kápolna befejezése után oda vigyék át. Ugyancsak 500 forintot hagyományoz annak a háznak felépítésére, amelyet azoknak a káplánoknak a részére szánt, akik hétfőnként misét mondanak a Szent Anna-kápolnában. Végül a kápolnának oltárfelszerelést rendel (TF 153). Mindezek alapján a kápolnát 1524 körül építették, s a munka még átnyúlt a következő évekbe.¹¹⁹

Várdaynak egy másik töredékesen megmaradt építkezése a nyugati karzatra vivő reneszánsz lépcső. A törpeoszlopos, pillérekkel megszakított lépcsőkorlát csak részben maradt fenn. Közeli kapcsolatot árul el Báthori Miklós budai típusú váci szentélykorlátjával, amely a gyulafehérvárnak annál is inkább mintául szolgálhatott, mivel Várday Erdélybe kerülése előtt Báthori Miklós utódként váci püspök volt. A karzatra vivő lépcső pihenője után, úgy látszik, kelet felé néhány fokos karral vezetett a déli mellékhajó nyugati két boltszakasza felett

80. *Alp.* Kőfaragójegyek a székesegyházban. 39—45. XVI. századi jegyek a Lászlav-kápolnában. 46—53. XVIII. századi jegyek a főszentély záródásán (Möller István—Fridli Sándor)

húzódó fakarzatra. E karzat a déli mellékhajófal középmagasságában az ablakkönyöklővel egy vonalban bevésített beugrásra támaszkodott. A lépcső és e karzat miatt a szőlőleveles és ötszirmú rózsás falpilléreket (5. és 10. sz.) a fejezet alatt valamivel levágták és gyámszerű végződésüket lapos, széles levelekkel, illetve sáslevelekkel díszítették. A karzat valószínűleg a déli mellékhajó oltáraihoz épült és énekesek elhelyezésére szolgált.¹²¹

Várday idejéből származik az északi mellékszentély két rétegű, hajdan magas színvonalú alakos falfestmény sorozata. A lóhereíves vakárkádok szinte kínálkoztak festés számára. A két réteg azonos kompozíciós elgondolás szerint készült és szenteket ábrázolt. Az alsó durvább kivitelű képek, úgy látszik, nem nyerték meg valami okból a megrendelő tetszését, s így valószínűleg egy másik mester lefedte őket s fölējük finom, sima vakolatalapon új freskókat festett. Sajnos a szentek sorozatának ikonográfiai programja közelebből nem határozható meg. Kétségtelenül csak az alsó rétegben levő Szent András és Remete Szent Antal és a felsőben Tádé apostol felismerése lehetséges. A felső rétegen a könyvet tartó, üldözött férfiszent s a lándzsára támaszkodó ítjú legfeljebb találgatásokra ad alkalmat. A freskók mestere firenzei tanultságú itáliai mester lehetett.¹²² Az alakokkal egy időben készült a lóhereívsor feletti fal és ablakkávak díszítőfestése ugyancsak két rétegben. Az alsó réteg nagyon gyengén látszik, a felső könnyed csigás indákból áll, kellemes világos tónusú színezéssel, amely az alakos sorozat színeinek felel meg. Bár a festett felületek elég nagyok, töredékességük következtében nehezen kivehetők. Az északi melléksírisz a XVI. század második évtizedéből való cinquecento jellegű freskói az itáliai tanultságú és a korabeli olasz műveltséggel, művészettel állandó kapcsolatot tartó Várday püspök mecénási tevékenységének még töredékes voltukban is legszebb ismert eredményei.

A gyulafehérvári székesegyház Lászlay és Várday alkotásai révén a magyarországi reneszánsz művészet egyik legjelentősebb központjává vált, amely a sajnos teljesen elpusztult, ugyancsak Várday által épített püspöki palotával jelentős hatást gyakorolhatott a korabeli erdélyi művészetre. Nyilván ez építkezések adtak indítékot a XVI. század első negyedének gyulafehérvári lakóház-építkezéseire, amelyekről sajnos csak okleveles adatokból tudunk.¹²³ A Lászlay-kápolna nyugati, egyszerű toszkánai típusú ajtaja nemesi udvarházak és városi lakóházak ajtajainak szolgáltatott mintát (Héderfája, Barlabácssy-kúria; Nagyszeben, Lulay-címeres ajtó). Az edikulás ajtó díszítményeit a berethalmi kapu akantuszleveles oldalkerete követi, a kápolna kagylós fülkéi a nagyszebeni evangélikus templomban tűnnek fel újból, a Várday-féle karzatkorlát törpeoszlopai pedig nehezkesebb megoldásban a szászsebesi 1524 után készült oltármenzán.¹²⁴ Az északi mellékszentély cinquecento festményeivel Vince festő 1522-ben készített vízaknai falképei és talán a szebeni volt Mészáros utca (Strada Metropolitae) 17. sz. alatti polgárház rendkívül érdekes, eddig feldolgozatlan és közöletlen alakos kompozíciói hozhatók kapcsolatba.¹²⁵ Érdekes, hogy a gyulafehérvári reneszánsz művészet az egykorú szász tevékenységet milyen erőteljesen befolyásolta.

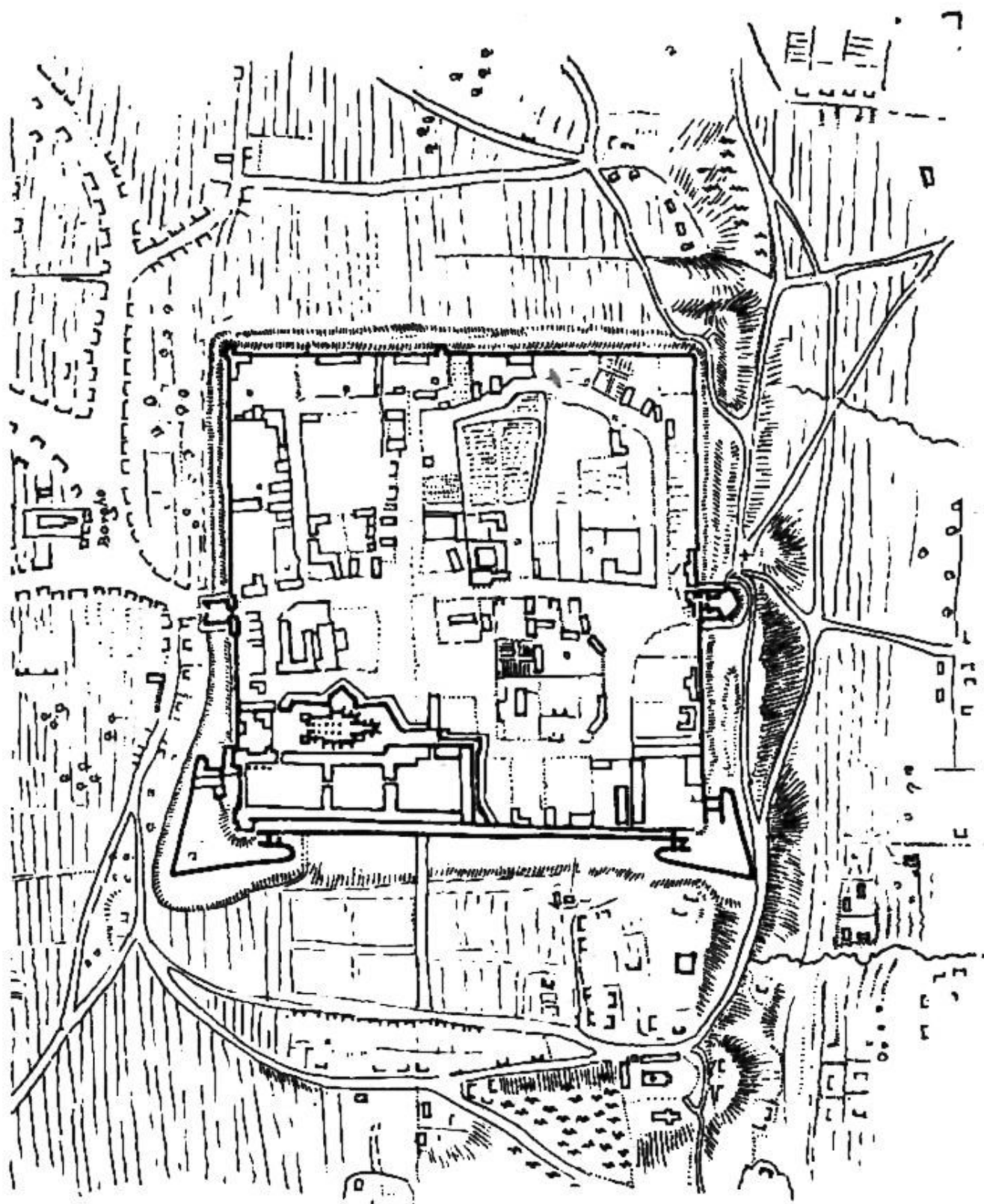
Várday végrendeletében a székesegyház karbantartásáról is gondoskodik. A nagyobbik kapu melletti, tehát a délnyugati torony megújítására 1400, a padozat elegyengetésére 1000 forintot hagyott (TF 58). 1525-ben II. Lajos elismeri, hogy a Várday-hagyatékából azt a 8000 forintot, amelyet a püspök egy torony felépítésére, egy harang megjavítására és a karzatra hagyott, kölcsönképpen felvette, de egyszersmind utasítja a kincstárat, hogy ezt az összeget Gosztonyi János erdélyi püspöknek fizessék vissza, mivel ő elvállalta, hogy az összeg megtérítése esetén elődje végakarátát teljesíti (TF 59).¹²⁶ Visszakapta-e Gosztonyi az összeget, nem tudjuk. Lehet, hogy az esetleg visszakapott összeget a Szent Anna-kápolna befejezésére fordították, mert a kápolna valóban Várday halála után készült el.

A déli tornyon ekkori építkezésnek látható nyoma nem maradt. De 1545-ből ismerünk egy szerződést, amelyet a káptalan Mihály szebeni ácsmesterrel köt „a gyulafehérvári egyház

Szent Mihály-temploma tornyának megépítésére összes épületeinek és valamennyi lépcsőinek megfelelő elkészítésével". Kiköti a káptalan, hogy a mester négy emeletet köteles építeni. A torony pedig mindenben hasonló legyen a besztercei és szebeni toronyhoz. Az oklevélből kitűnik, hogy a torony belső faszerkezetű négy emeletének és a besztercei, valamint szebeni megoldásnak megfelelően négyfiatornyos sisakkiképzésének ácsmunkájáról van szó (TF 61).¹²⁷ Hogy a szerződésben vállaltakat Mihály mester valóban elvégezte, erre igen érdekes és a maga nemében egyedülálló bizonyítékkal rendelkezünk. Az északi mellékszentély harmadik fülkéjében levő, a XVI. század második feléből, valószínűleg 1576-ból való bekarcolás világosan mutatja a lépcsőkkel összekötött négy toronyemeletet és a négyfiatornyos sisakot. Ugyancsak négyfiatornyos megoldású volt a négyezeti torony sisakja is.¹²⁸ A régi építészetben oly kedvelt négyfiatornyos sisaknak a szebeni, besztercei, marosvásárhelyi, kolozsvári és dési templom mellett a gyulafehérvári az egyik legrégibb példája. A többiekkel ellentétben valószínű, hogy a székesegyház fiatornyai nem falazottak voltak, hanem ugyancsak fából készültek. E feltevést támogatja az ácsmesterrel kötött szerződés, amelyben kőművesmunkáról nem esik szó. Ez esetben a gyulafehérvári megoldás a legrégibb és legközelebbi közvetlen mintaképe a teljesen fából készült népi toronysisakoknak.

A karcolat a templom homlokzata előtt húzódó tornyos várfalakat is jelzi. A vár, mint tudjuk, mindig szoros kapcsolatban volt a székesegyházzal. A római tábor helyén épült eredetileg királyi vár a XIII. században a királyi megye bomlásakor a várossal együtt a püspök tulajdonába megy át. A négyszögű vár, úgy látszik, követi a római tábor alaprajzát. Kelet-nyugati irányban a Szent György utca szeli át, amelynek keleti végén a Szent György-, nyugati, a székesegyházhoz közeledő végén a Szent Mihály-kapu áll. A Szent Mihály-kapun kívül a hegyek felé csatlakozik a várhoz a középkori város.¹²⁹ A XV. század második felétől kezdve gyakran hallunk a püspök várnagyairól és a várban székelő jószágkormányzókról (TF 44—46, 53).¹³⁰ Az 1468 és 1472 közti püspöki széküresedés idején — 1469-ben — a káptalan, nehezen bár, de kieszközölte Mátyás királynál a vár lerombolására és a sánc betömésére vonatkozó parancsot. Ezt azonban nyilván nem hajtották végre. Láttuk a Szent Miklós-kápolnával kapcsolatban, hogy új várfalak épültek 1503 és 1506 közt. 1516-ban II. Ulászló a vár régi romlott falainak felemelésére 200 aranyforint értékű sőt adományoz. Várday Ferenc végrendeletében 500 forintot hagy a várfalak erősítésére. 1525-ben Gosztonyi erre a célra II. Lajostól 2000 forint értékű sőt kap.¹³¹ Az északi mellékszentély karcolata az újonnan épített kőtornyokkal megerősített falakat mutatja. A XVI. század közepén történt az első kísérlet arra, hogy a gyulafehérvári püspökség és székesegyház történetét megírják. 1555. augusztus 23-án Bornemissza Pál, a műértő és tudományok iránt érdeklődő erdélyi püspök a káptalant utasítja, hogy a régi oklevelekből gyűjtse össze az erdélyi egyházmegyére és a székesegyházra vonatkozó adatokat, amelyeknek feldolgozására jelöljön ki alkalmas kanonokokat. Verner György királyi tanácsos és pozsonyi városi kormányzó ugyanis meg akarja írni a magyarok történetét s ehhez szükséges az említett összeállítás, amely a gyulafehérvári kivételével már az összes magyar püspökségekről rendelkezésre áll. Ezért kérte Verner Bornemisszát, aki már veszprémi püspök korában az ottani egyházmegyét illetően segítségére volt, hogy a gyulafehérvári egyházmegye alapításáról, adományairól, a székesegyház épületéről adjon felvilágosítást. Jellemző a humanista Bornemissza Pálra, hogy a történetet a leghitelesebb forrásokból: a régi oklevelekből állíttatja össze. Érdekes, hogy külön kiemeli az 1277-i pusztítást, amelynek körülményeit részletesen kívánja ismertetni. Nem tudjuk, hogy e rendkívül érdekes gyűjtőmunka elkészült-e. Az akkori viharos idők ennek semmi esetre nem kedveztek, hiszen a következő évben Bornemissza kénytelen volt elhagyni Erdélyt (TF 62).

A székesegyházat és javait 1556-ban, Bornemissza Pál püspök eltávozása után a rendek zabella királyné és János Zsigmond fenntartására ajánlották fel. A káptalan azonban még

81. kép. A vár Visconti által 1711-ben készített helyszín- és alaprajza

ezután is helyén maradt. Gromo, János Zsigmond olasz testőrparancsnoka 1564-ben került Gyulafehérvárra. Ekkor még a katolikus istentiszteletet titokban János Zsigmond maga is „kabinetjében elrejtőzve hallgatta, ahol mindazt, ami a templomban történt és elhangzott láthatta és megérthette”. 1565-ben azonban, amidőn a fejedelem Schwendi Lázár császári vezér ellen hadbavonult és Fehérvárat elhagyta, a protestánsok elfoglalták a dómot, berendezését összetörték és kiszórták, a katolikus papságot elűzték (TF 158, 188, 208).¹³² Ekkor a régi berendezés elpusztult, az épület azonban nem szenvedett. Báthori Zsigmond uralkodása alatt rövid ideig (1597—1601) a dómot ismét a katolikusok kapták meg. Ezután azonban a templomot sorozatos megpróbáltatások érték. 1601-ben Mihály vajda Rácz György parancsnoksága alatt álló hajdúi feldúlták a székesegyház belsejét. De a nagy épületkár 1603-ban keletkezett, amidőn Székely Mózes csapatai ostromolták a várat. A várat védő németek az ostromlók megzavarására a város néhány házát felgyújtották. A tüzet a szél átvitte a püspöki, illetve fejedelmi palotára. A cseréppel fedett templom nem fogott volna tüzet, de a zsindeyes sisakú déli torony meggyulladt és teljes faszervezete leégett. Az északi alacsonyabb toronyra is áttért a tűz, az ott raktározott puska por felrobbant és nemcsak a tetőt tette tönkre, hanem a falakat is szétfeszítette (TF 65).¹³³ Az 1601-es és 1603-i pusztulás érzékenyen érintette a székesegyház hiteleshelyi és magánlevéltárát is. A káptalan nevében Szamosközi István 1604-ben komor aggodalommal teli feliratot intéz az erdélyi rendekhez és kéri, hogy a déli toronynak legalább boltozata felett készíttessék el a tetőt, mert tönkremegy az egész levéltár. Szól a sírok feltöréséről. Az épület teljes elhagyatottságát megragadó tömörséggel, mely megrendültséggel jellemzi (TF 66).¹³⁴

Bocskay 1605-ben a gyulafehérváriak kérésére végleg a reformátusoknak adja át a templomot s megengedi, hogy megjavítsák (TF 67). A kirabolt és leégett székesegyház tetőzetének helyreállítását az 1608-i gyulafehérvári országgyűlés elhatározta ugyan, de a munka elmaradt (TF 68—69). Csak Bethlen Gábor jutott ahhoz, hogy fejedelemsége kezdetén, még 1613-ban kijavíttatta a tornyot, az utolsó emeletet megmagasíttatta és erős kiugró, gazdag reneszánsz párkánnyal zárta le. A torony héjazatát a fejedelem 1615-ben szebeni mázas cserépekkel készítette el. Az építkezést a tornyon festett felirat jelölte, amelynek kis töredéke ma is látszik a déli torony északi falán. Mindkét tornyot órával, az északi tornyot pedig tornácós csúcsos sisakkal látta el (TF 70—72). Bethlen idejében az északi mellékszentély reneszánsz falfestményei még szabadon álltak, amint ezt a bekarcolások évszámai bizonyítják, amelyek közül 1623 a legutolsó. A festmények bevakolására, mint máshol is, I. Rákóczi György uralkodása alatti puritán mozgalom kapcsán kerülhetett sor. A Bethlen által helyreállított és az erdélyi fejedelem főtemplomaként szereplő székesegyház II. Rákóczi György uralkodásának végén újból tönkrement. Rákóczi önállósági törekvéseinek meghosszulására 1658-ban tatárok törtek Erdélybe és többek közt Gyulafehérvárt is elpusztították. Enyedi István nagybányai jegyző emlékirataiban megrázóan írja le a város, a vár és a székesegyház kirablását és felgyújtását. A tűzvész után csak a kormos falak meredeztek az ég felé (TF 73, 75). A helyreállítás 1671-ben Apafi Mihály és Bornemissza Anna költségén következett be. A toronysisak csúcsára és a négy fiatoronyra aranyozott gombot tettek. A munkára vonatkozó felirat kívül is, belül is látható volt a XVIII. század elején (TF 77).¹³⁵ A fejedelem számadásaiból kitűnik, hogy 1685-ben a tornyon és az épületen kisebb helyreállítási munkák folytak (TF 78). Az 1690-es években Bethlen Elek saját költségén húzatta össze a tűz és eső miatt összeroppedezett főszentélyboltozatot és javíttatta ki a főpárkányt. 1699-ben a református urak a tetőzet egy részét helyrehozták, a zsindelet cserépre cserélték és 1702-ben a templom főszentélyének, homlokzatának és kereszthajó szárnyainak végeire is egy-egy, összesen négy aranyozott gömböt helyeztek.¹³⁶ Mindezeket az adatokat a református egyház akkor foglalta írásba, amikor a székesegyházat vissza kellett adnia az erdélyi római katolikus püspöknek. Ez 1715 végén következett be,

Amikor gr. Steinville István tábornok a református egyházzal közölte az átadásra kötelező császári parancsot.

A XVIII. század egész folyamán meglehetősen gyakran építkeznek a székesegyházban. E munkák azonban túlnyomóan helyreállítási, illetve karbantartási jellegűek és a székesegyház eredeti megjelenésén lényegesen nem változtatnak. A püspöki és főként a káptalani levéltár aránylag nagyon részletes adatokat tartalmaz, amelyeket jól kapcsolhatunk a ma is meglevő épülethez.

A templomot a reformátusok még át sem adták, amidőn Antalffy János püspöki helytartó 1713 februártól kezdve már Alvincről ír Mártonfi György püspöknek, aki akkor Nagyszombatban tartózkodott. A helytartó a püspök Fehérvárra való költözését készítette elő, s igen érdekesen tudósít a rossz állapotú alvinci kastélyról és a fehérvári püspöki palotáról. 1714. október 17-i levelében írja, hogy a palota fedél alatt van, elhanyagolt ugyan, de ha átadják, könnyen helyrehozható. A palotába felvezető lépcsőről hiányzik a tetőzet. Ismerteti a palota és a templom viszonyát, amely azonos a nagyszombati templom és kollégium helyrajzával, „úgy, hogy a Várból vagy onnan bé az ajtó az Ecclesiába melyen az fejedelmek lejártak garádcson a templomba, régen a Püspök a Praepostság continue azon túl az Ecclesia háta mellett a sanctuarium felől”. Ez a leírás magyarázatát adja a déli bejáró „fejedelmi kapu” elnevezésének és megjelöli azt is, hogy a püspök és a káptalan a régi sekrestye ajtaján szokott bemenni a székesegyházba. Az 1287-i oklevél azonos adata tehát nem a fejedelmi, hanem a régi sekrestye kapujára vonatkozik (TF 79—81).¹²⁷ Mártonfi püspök 1715-ben veszi át a palotát és a székesegyházat. Az épületet iparkodik minél hamarabb rendbehozni. Erre utal a szentély ma már hiányzó felirata 1716-ból. 1719-ben kőművesekkel szerződik a főszentély és kereszt-hajó padozatának kikövezésére, a sekrestye, a főszentély és a két bejárat lépcsőinek kifaragására és a régi sekrestye (akkor Mindszente kápolnája) kivakolására, meszelésére és két déli ablakának a meglevő nyugati ablak szerinti elkészítésére. A munkát fél év alatt végezte el Frantz Förster, Reichart Pisster és Just G. Kraus (TF 86). Kiemelendő a szerződésnek az a kikötése, hogy a régi sekrestye két kő ablakát a harmadikhoz hasonlóan kell elkészíteni.¹²⁸ Mártonfi György végrendelete (1721. szept. 5.) említi, hogy milyen sokat foglalkozott a püspök a templom belsejének rendbehozatalával, a pillérek megerősítésével, a falak és a boltozat kimeszelésével, az összes ablak elkészítésével (TF 87).

1727 és 1737 között borbereki Csiszár Miklós és felesége, Ribiczei Katalin a nyugati homlokzat előcsarnokát tataroztatja. Az elszámolásból kitűnik, hogy a kőművesek 340, a szobrász pedig 168 forintot kapott. A kövek és a szobrok szállítása 188 forint 47 dénárba került. A négy szobor, amelyet 1730-ban hoztak a helyszínre, nyilván azonos a homlokzat középső ormán elhelyezett István és László királyokat, valamint Adalbert és Gellért püspököket ábrázoló szobrokkal. Ekkor készült tehát az egész nyugati oromzat, amely a középkori „vár”-nak nevezett torony önállóságát megszüntette és a tetőtérbe iktatta. A szobrász 1729. július 15-én kapta munkadíjának első részletét, a következő év szeptember 28-án az utolsót (TF 88). A szobrász nevét a számadás ugyan nem említi, valószínű azonban, hogy a fehérvári várkapukon dolgozó König Jánossal azonos. Ugyanekkor készülhetett az előcsarnok kőkerítése is a két címeres angyalával. Az előcsarnok boltozati zárókövének 1737-es évszáma a Csiszár-féle építkezések végét jelenti. 1728 körül emeltette Demeter Márton prépost a most is álló barokk sekrestyét úgy, hogy a déli mellékszentély északi részét vele elépítette.¹²⁹ Demeter prépost építkezése előtt is ugyanott volt a sekrestye. Visconti 1711-i rajzán ez jól kivehető. Mártonfi püspök 1719-i szerződése is szól a sekrestyéről, amely akkor már nem a régi sekrestye, hiszen azt mint Mindszente kápolnáját a szerződés szintén említi. Mivel sekrestyét a protestánsok nem építettek, az épület még 1556 előtti, talán a XVI. századból való, amikor Lászlai építkezéseitől kezdve egész sor bővítésről tudunk. Így Demeter nagyprépost egy előző, alapfaltöredékei-

ben ma is látható sekrestye helyén építette a barokk sekrestyét. 1730—31-ben a déli torony földszintjén levő levéltárat tatarozzák. 1715 után tehát a levéltár a XVII. századi helyéről, a régi sekrestyéből, újra eredeti helyére került. Megújítják a boltozatot, a padlót, ekkor készítik a szép barokk kovácsoltvas ajtót és a fűzött rácsú ajtót a levéltár bejáratához (TF 89). Bár írott nyoma nincsen, 1736 előtt készült a déli torony nagy, tört vonalú barokk sisakja is, amelynek egyetlen képe Weiss pontos rajzán látható. Mivel a négyezeti torony ekkor már nem látható, valószínű, hogy a XVII. század eleji pusztulások idején ment annyira tönkre, hogy sem Bethlen, sem Apafi nem hozatta helyre, s így csak a tető alatti töredék maradt meg.¹⁴⁴

Az ötvenes évek elején Sztoyka Zsigmond püspök a megrokkant főszentély helyreállításához fogott. Mindenekelőtt szakvéleményt kért Adalbert Matscheggo balázsfalvi pallértól. Ez 1750. január 24-én kelt terjedelmes jelentésben számolt be a tapasztaltakról. Zultner nevű századossal együtt az volt a véleménye, hogy egyetlen helyes megoldás a főszentély teljes lebontása és újra felépítése. Ez 6970 forintba kerülne. Ugyancsak rossz állapotúnak ítélte a déli kereszthajó nyugati sarkát is. Ideiglenes megoldásnak a szentélyhez két, ívvel kapcsolódó támpillért javasol, ugyanígy a kereszthajósarokhoz egyet. Zultner viszont a főszentély pillérközét akarja fallal kitölteni, ami által két ablak befalazódnék és a főszentély világítása jelentősen csökkenne (TF 90). A püspök állami segínyt kér e nagyméretű építkezésekhez. A Gubernium 1751-ben 1422 forintot utal ki a helyreállításra. Az előkészületek azonban elnyúlnak 1753-ig. Egyrészt sokkal nagyobb összegre van szükség, másrészt a helyreállítás módját illetően nehézségek adódnak. A püspök a Thesaurariatushoz 1752. május 23-án írt levelében kifejti, hogy nehezen talál ilyen nagy és kényes munkához Erdélyben megfelelő szakembert. Azonkívül a királynőtől kapott 6000 forint felhasználásával lebonyolítandó anyagbeszerzés és munkaelőkészítés is olyan hosszú időt vesz igénybe, hogy a következő év előtt a munkához nem foghatnak hozzá (TF 96, 93). A püspök ugyancsak 1752. május 9-én a királynőnek megköszöni a segínyt és tudatja, hogy a nagylelkű támogatást felirattal óhajtja megörökíteni (TF 95). A Thesaurarius 1752. december 28-án kéri a püspöktől a királynő rendelete értelmében az anyagkimutatást, a költségvetést és a helyreállítandó szentély tervrajzát. Mindezt 1753. január 12-én kelt levelében a püspök elküldi. Matscheggo költségvetése mellett Martin Kohlberger építészét is mellékeli. Ugyancsak ez utóbbi készítette a tervrajzot is, amelyet az udvari építész, Martinelli jóváhagyott. Kijelenti, hogy az építőanyagot összegyűjtötték és a munkát tavasszal meg kell kezdeni (TF 94, 96). A szerződést március 20-án Kohlbergerrel kötik meg, aki a munkát le is bonyolítja (TF 99). 1754-ben a püspök azt írja, hogy a 6000 + 1422 forint összeg kimerült és a helyreállítás folytatására kér még pénzt (TF 100). Hogy pontosan meddig dolgoztak, nem tudjuk. Az elszámolást azonban Salbeck Mátyás kanonok 1757-ben állítja össze. Eszerint az egész munka 11 052 forint 54,5 krajcárba került. Ebből a királynő 9642 forint 54,5 krajcárt fedezett, a különbözetet a püspök pótolta. A Thesaurariatustól ezenkívül 118 mázsa vasat, 5,5 mázsa ólmot és 8250 ablakszemet kaptak 1091 forint 15 krajcár értékben. Kohlberger 5000 forintot kapott szerződés szerint. Friedrich Vakerberger kőfaragó 1443 forint 44,5 krajcárt. A vezető építész mellett működő kőfaragók 488 forint 35 krajcárt, Simon ács-mester a tetőzetért 240 forintot, Stefan Ebach kovácsmester 350 forintot, a lakatos 535 forint 36,5 krajcárt, az üveges 438 forint 24 krajcárt, a cserepes 122 forint 45 krajcárt keresett. A követ Magyarigéből, az úsztatott gerendákat és a homokot a Marosról szállították (TF 101). Mint már tudjuk, a szentélyt nem bontották le, csak javították, a fal külső síkját kijebbe hozták, a külső burkolást kicserélték, az ablakokat, a tetőzetet helyreállították. Ekkor kerülhettek a főszentély támpillérek felett elhelyezett, XIII. századi domborművei fölé a barokk kagylós díszek. A belső falfelületekhez nemigen nyúltak hozzá. A főszentélyben látható feketemárvány emléktábla szövege ennek nem mond ellent, hiszen valóban az alapoktól újították meg,

anélkül azonban, hogy a falat lebontották volna. Az elszámolás is a székesegyház szentélyének „renovatio”-járól és nem újból való felépítéséről beszél.

Alig készült el a főszentély helyreállítása, 1758. július 17-én éjjel az egész templom a püspöki palotával együtt leégett.¹⁴¹ A tűz a székesegyház belsejébe nem hatolt be, a füst és korom azonban beszennyezte a falakat és faragványokat. Ezért 1769. július 2-án a káptalan előterjesztette Bajtay püspöknek a templom belső falainak letisztítására és kifestésére vonatkozó javaslatát. Eszerint a szentély és hajó összes íve fehér körökkel elválasztott zöld vagy kék színre festendő, a pillérfők sötétebb, a pillértörzsek és lábazatok pedig világosabb sárgára. A munkára a helybeli ferences templom tisztításával foglalatoskodó milánói mestereket ajánlják, akik beadják árajánlatukat, amelyet Storno Jakab ír alá. A munkára a püspöki konzisztórium 1769. szeptember 1-én a Dániel-féle alaphól kér pénzt. A festés valóban megtörténik. A pillérfőkön a sárga festékmарadványok még ma is látszanak (TF 103—104). Batthyány Ignác 1780-ban a déli tornyot megerősíttette. 1783-ban pedig a csonkatorony fedelét készíttette el. Kazinczy 1816-ban már a mai lapos sisakot említi a déli tornyon, tehát valószínű, hogy az 1758-i égés után a barokk törtvonalú sisak helyett már a maihoz hasonló egyszerű fedélszék került a toronyra. A megrongált sisakot Szepessy Ignác püspök a húszas években lebontatta és az előzőnek megfelelő formában újat készíttetett. Ezt mutatják az 1846-i és 1848-i rézmetszetek. Az 1831-i villámcsapás a sisakot csak megrongálta.¹⁴²

1783 májusában a déli torony külső emeleti ajtaján tolvajok hatoltak be és a románkori szűk lépcsőn lemenve, belopóztak a karzatra nyílón ajtón át a templomba. Bár a levéltár hatalmas vasajtáját hiába próbálták fejszével betörni, a káptalan kérte a püspöktől, hogy az egyház biztonsága érdekében a toronyból a karzatra vezető ajtót falazzák be. Ezt Batthyány Ignác augusztusban Szebenből kelt levelében el is rendelte (TF 106—107).

A nyugati orgonakarzatot először az 1770-i leltár említi, noha 1731-től kezdve van szó orgonáról. A mostani kőoszlopokon nyugvó karzatot legkorábban az 1826-i leltár írja le (TF 108). Az oszlopok, főként fejezeteik a XIII. századi bimbós megoldást utánozzák, s így valószínűleg a XIX. század elején készültek. A homlokzat mai formájában szintén akkor alakult ki, amikor 1812-ben Mártonfi József püspök az előcsarnok és az északi torony tetőzetét megcsináltatta és összeköttette a székesegyház tetőzetével (TF 111). Ugyancsak Mártonfi József kormányzásának idején falazták be a kriptának a négyzetben levő lejárátát és építették 1808-ban a főszentély végén levő kis lejárót. A bekarcolt évszám tanúsága szerint 1805-ben készült a László-kápolna külső ajtószárnya. Valószínű, hogy a kereszthajók zárófalainak nagy félköríves faosztású egy-egy ablaka is a XIX. század első felében készült. Az 1846-i acélmetszeten ugyanis az ablakot már ábrázolják. A templom jobb megvilágítása érdekében vágott, középkori formákat utánzó ablakok a XIX. századra jellemző megoldást adnak.

1849-ben Gyulafehérvár lövetése következtében a torony és a tető újra leégett. A helyreállítás Haynald Lajos püspöksége idején, 1853 és 1856 között történt. A templom tetőzetét változtatás nélkül állították vissza. A torony jelenlegi, egészen lapos sátoorteteje a kereszttel ekkor készült. Az újrafedésben a kedvelt kolozsvári építésznek, Kagerbauer Antalnak is része volt. 1856-ban ugyanis ez ügyben Gyulafehérváron járt (TF 113). Ugyancsak Haynald csináltatta meg a főhajó 1849-ben tönkrement ablakait is 1854-ben. Az ablakokat ólomfoglatos hatszöges szemekből készíti el R. Rauscher szebeni üvegesmester (TF 112). Ugyanekkor a belső falakat borító vakolatréteget a főszentély kivételével eltüntették. E helyes ténykedéssel kapcsolatban sajnos a pillérkötegek és fejezetek javítása szakszerűtlenül történt. A hiányzó részeket gipszvakolattal, téglatörmelékkel durván és nehézkesen egészítették ki, mint ezt a Möller István-féle helyreállítás előtti fényképek bizonyítják. A kőfelületeket pedig szemcséző kalapáccsal lazították fel, ami megsemmisítette azok eredetiségét és elpusztította az esetleges kőfaragójegyeket.¹⁴³

A székesegyház története és állaga szempontjából igen nagy jelentőségű a századunk első két évtizedében folytatott, sajnos befejezetlen helyreállítás, amelyet a Műemlékek Országos Bizottsága javaslatára Möller István építész vezetett.

A munka tényleges megindítása előtt jóval megkezdődtek az előkészületek. Majláth Gusztáv püspök már 1898-ban kért államsegélyt a nagyon rossz állapotban levő székesegyház helyreállítására. Ezt 1901-ben megismétli.¹⁴⁴ A Bizottság Möllert 1902-ben küldi ki először a helyszínre. Ugyanez évben készíti el Reichenberger József a Hunyadi-síremlékek gipszöntvényeit, amelyek jelenleg a kolozsvári múzeumban találhatók.¹⁴⁵ A tárgyalások meglehetősen elhúzódnak. Végre 1905-ben a püspök a munka megindítására 50 000 koronát felajánl. Ennek alapján a vallás- és közoktatásügyi miniszter a munkát 1906-ban engedélyezi és annak lebonyolításával a MOB javaslatára Möller Istvánt bízta meg.¹⁴⁶ A helyreállítás közvetlen előkészületei 1907 elején indulnak meg. Ugyanekkor Majláth püspök az 50 000 koronát is folyósítja. Möller megszervezi az építkezést és a munkát a kereszthajó déli szárnyán, valamint a régi sekrestyében megindítja.¹⁴⁷ A déli kereszthajó padozatának felbontásakor sírokra bukkantak. Ezeknek és a később is az északi kereszthajóból és déli mellékhajóból bőségesen előbukkanó síroknak feltárását és feldolgozását Pósta Béla, a kolozsvári múzeum igazgatója végezte el 1907 és 1912 között. A sírokból igen értékes viselet-, fegyver- és iparművészettörténeti anyag került elő, amelyet a kolozsvári múzeumba szállítottak. A harminchárom sírból kilencet, köztük Mártonfi János olvasókanonokét (1757) a déli kereszthajóban, egyet a déli apszisban, kettőt a régi sekrestyében (Gyulaffy László, 1754 és Szereday Antal, 1793), négyet az északi mellékszentélyben (köztük Bors Ferenc, 1718, és Maria Dittinin, 1718) és tizenhetet az északi kereszthajóban találtak. A sírok közül öt XVI. századi, hat XVII. századi, a többi XVIII. századi, illetve pontosan meg nem határozható. A XVI. és XVII. századi sírok és Maria Dittinin sírja tartalmazza a legjelentősebb leleteket. A XVI–XVII. századból csak világi, a XVIII. századból sok egyházi sírt is tártak fel. A mellékszentélyek alatt a régi sekrestyében a déli kereszthajó és mellékhajó déli pillére (35. sz.) mellett és az északi mellékhajó északi fala mellett boltozott kriptában tizenhat sír került elő, a többi tizenhét sír közvetlenül a talajba volt eresztve.¹⁴⁸ A leletek bizonyítják, hogy a székesegyházba való temetkezés szokása a XVIII. század végéig tartott. A főszentély alatti kriptalejárat befalazásától és a külső kriptalejárat elkészítésétől kezdve (1808) a temetkezés egyedül a kriptába történt, amelybe csak a püspökök és káptalani tagok kerülhetnek.

Az építés helyszíni vezetője 1907-től kezdve Fridli Sándor építész volt, aki Möller megbízható, lelkes munkatársának bizonyult. A bontásból származó római köleleteket folyamatosan a gyulafehérvári múzeumnak adták át, a középkori, tehát a székesegyházhoz tartozó kőfaragványokat az építésvezetőség kezelte. Ezek elhelyezése számára Majláth hozzájárulásával a csonkatorony emeleti szobáját rendelkezésre bocsátotta.¹⁴⁹

A munkáról Möller évenként részletes jelentést készített. 1908. június 30-án számol be először az addig elvégzettekéről.¹⁵⁰ A helyreállítás megkezdése előtti állapot rögzítésére a szükséges fényképeket és felméréseket elkészítették.¹⁵¹ A munkát 1907. május 24-én indították el. A déli kereszthajó és a régi sekrestye területét elkerítették ideiglenes téglafallal. Lebontották a barokk sekrestye lépcsőjét és ezáltal a déli mellékszentély északi, addig elépített igen megviselt fele a főszentély-négyzet falának alsó részével kiszabadult. A sekrestye emeletéhez ekkor készült egy keskenyebb lépcső. A rendkívül átmedvesedett déli kereszthajó és a régi sekrestye alapjait feltárták. Ekkor találták meg 1907 végén a körkeresztelőkápolnát és a régi sekrestye befalazott ajtaját. A kapuzat béléstének másodlagosan felhasznált töredékeit az elfalazásból bontották ki. A feltárt, kiszáritott és kijavított alapfalakat légszívó, bújható aknával látták el. 1909-ben elkészül a körkápolna modellje és megindul a rózsablak szobrászmunkája.¹⁵²

Az 1909-i munkákról a december 6-i építőbizottsági jegyzőkönyv számol be.¹⁵³ A déli kereszthajó megrepedt falának biztosítására négy belső köövet helyeztek el benne. Előkerültek a rózsablak finom faragványtöredékei a déli kereszthajó faltöltésében. Möller próbaásatást végeztetett a nyugati homlokzat sajátos kiképzése okának meghatározására. A tornyok alapjait jó állapotban találták, de nyugat felé ezek befejezetlenül álltak, mintha folytatni akarták volna arra az építkezést. A jegyzőkönyv szerint az ülés Möller három javaslatát fogadta el. Az első a Hunyadi-síremlékek méltóbb elhelyezése érdekében a szarkofágoknak a déli kereszthajó déli fala melletti felállításáról szól. A második a régi sekrestye külső oromzatába Szent István, belső oromzatába Szent Imre XII. századi ízlésben készíttendő domborműveire vonatkozik. A harmadik a helyreállítás tudományos pontosságát célozza, amennyiben indítványozza a nürnbergi Sebaldus-templom karbantartásánál használatos jelek átvételét. Ennek lényege az, hogy a kiváltott eredeti kövek és faragványok F (facsimile) betűvel, az újonnan tervezett és készült kiegészítések viszont R (restauratum) betűvel jelölendők meg. Mindhárom javaslatot elfogadták ugyan, de csak a legutóbbi valósult meg. A székesegyház helyreállított részein igen sok helyen tűnik fel az F betű a megfelelő évszámmal. 1910-ben a déli apszisz és a régi sekrestye kapuja készült el. A régi sekrestye munkái folyamatban voltak. Ugyanez évben Erdélyi fényképész 26 munkaközi fényképet ajánl fel a MOB-nak megvételre.¹⁵⁴ Az 1911. július 15-i ülésen Möller jelenti, hogy a déli kereszthajó a rózsablak kivételével elkészült. A déli mellékszentély kősisakját faragják. Helyreállították a déli főhajófal kereszthajóval szomszédos igen megviselt szakaszát. Innen kerültek elő azok a XI—XIII. századi faragványos töredékek (két XI. századi oszlopfeje, norman kapu, guggoló alakos kettős oszlopfej, sárkányos oszlopfej, Ábrahám kebelét ábrázoló gyám stb.), amelyek eredeti helye ma nem található, s amelyeket valószínűleg János mester 1287-i tatarozásakor használt fel másodlagosan. A régi sekrestye tetőzetét az eredeti nyomok alapján állítják helyre. Ekkor már az északi részen is dolgoztak. Az északi mellékszentélytől a László-kápolnáig feltárták és megerősítették az alapfalakat. Ezzel kapcsolatban a székesegyház falával párhuzamosan római alapfalat és efelett kvádereket is találtak. Javaslja Möller a régi sekrestyének betonfödémrel és tetőszékekkel való ellátását, a déli feltöltődött szintnek a faltól való kétféle méteres süllyesztését és ehhez kerítés felállítását.¹⁵⁵ Sajnos a későbbi jegyzőkönyvek nincsenek meg. Pósta ásatási feldolgozásaiból azonban tudjuk, hogy 1912-ben a munka súlypontja az északi kereszthajószárnyra tolódott át. Ekkor tárták fel az itteni sírokat és — bár erről írásbeli nyom nincsen — nyilván ekkor találták meg a XI. századi bazilika főszentély- és falmaradványait is. 1913-ban ugyancsak az északi részen folyt a munka.¹⁵⁶ Az első világháború kitörése következtében 1914. augusztus 29-én Möller fedezethiány miatt a munkát ideiglenesen beszünteti. A püspök a háború ellenére is kéri a helyreállítás folytatását.¹⁵⁷ 1915-ben és 1916-ban a minisztérium újabb kisebb összegeket utal ki, de az elszámolásokból látszik, hogy az 1907 és 1913 között oly nagy lendülettel folyt munka üteme egészen lelassult. Möller az időt arra használta fel, hogy a műszaki felvételeket folytatta, és nekifogott a tudományos feldolgozásnak. 1917-ben Fridli is bevonul katonának. Ugyanez év szeptemberében Möller a közveszélyessé vált állványokat az északi kivételével lebontatja.¹⁵⁸ 1918-ban már csak néhány jelentéktelen akta bizonyítja, hogy a helyreállítás teljesen leállt. Bár a székesegyház helyreállítása félbeszakadt, a Möller által vezetett és Fridli által végrehajtott nagyszabású munka nemcsak állagmegóvási, hanem műemléki és tudományos szempontból is alapvető jelentőségű, elsősorban magával az épülettel, de ezen túl az időszaki műemlékvédelem fejlődésével kapcsolatban is.

Ki kell emelni, hogy 1907-től 1916-ig mintegy 560 000 korona értékű munkát végeztek. Az összegből 510 000 koronát az állam biztosított. 1908-ban, 1909-ben 70 000—70 000, 1911-ben, 1912-ben és 1913-ban 80 000—80 000, 1915-ben 45 000, 1916-ban 15 000 koronát utalt ki a minisztérium.¹⁵⁹ Az elszámolások ugyancsak megvannak. Ezekből kiderül, hogy pl. 1908-ban

210, 1909-ben 1490 darab követ faragtak ki és helyeztek el. A munkához Möller is magyarigeni követ használt. A helyreállítás nemcsak állagmegóvásra törekedett, hanem arra is, hogy a székesegyház eredeti megjelenését változtatás és értékes későbbi részek elpusztítása nélkül adja vissza. A barokk-kori sekrestye különösebb jelentőség nélküli emeletre vezető lépcsőjének megszüktése által sikerült a déli mellékszentély és a szentélynégyzet déli falának kiszabadítása. A kereszthajók feltehetőleg a XIX. század első felében vágott ízléstelen nagy ablakait újra befalazták, viszont kibontották az eredeti rézsüs románkori ablakokat és a nagy rózsablakot. Ekkor emelték ki az északi kereszthajófal keleti felső ablakába befalazott jegyespár domborművét is. A déli kereszthajóban sikerült bemutatni a presbitériumi karzat maradványait, amelynek alapján annak felépítése lényegében ismeretessé vált. A mellékszentélyekbe beleállított barokk oltároknak a mellékhajóba, illetve a Várday-kápolnába való átvitele lehetővé tette a záródások teljes érvényesítését, amely főként az északi mellékszentély esetében fontos. Hiszen így kerültek napvilágra a vakárkádok, amelyek közül azelőtt csak a két szélső látszott. A mellékszentély falképmaradványai is az oltárok elköltöztetése révén bukkantak ki. A falfestmény az északi mellékszentély Szent Mihály-oltára mögötti fülkékben maradt csak meg, a két szélső, oltár által el nem takart fülkéből nyomtalanul eltűnt. A régi sekrestyében kiszabadították és az eredeti töredékek alapján újrifaragták a fejedelmi kapuhoz hasonló déli bejáratot, helyreállították a déli kereszthajó eredeti lábázatát és a déli karzatra felvivő lépcsőt megvilágító ablakokat. Ezáltal egyszerre mindenki előtt világos a két épületrész időbeli viszonya. A régi sekrestye boltozatát is megújították, és a nyugati szakaszban visszaállították a későbbi, nehézkes, csúcsosan vágott, hasábos borda helyett az eredeti hengertagokkal kísért orrlemez nélküli körtetagos bordát. A pillérföket, törzseket és lábazatokat a kereszthajóban, a régi sekrestyében, a négyzetben, a déli és északi kereszthajó keleti boltszakaszaiban és a Várday-kápolnában kijavították, illetve a tönkrement részeket kiváltották. A Haynald idejében történt szakszerűtlen, durva kiegészítéseket felszámolták. A főhajó belső falait letisztították. Elkészült a régi sekrestye régi oromzatának és tetőzetének, valamint a főhajó csatlakozó külső falának helyreállítása is. Ugyancsak sok javítás és kiváltás történt a mellékszentélyekben. Ugyancsak az épületrészeket kívülről is helyreállították. Hasonlóképpen történt a Lászy-kápolna belsejének helyreállítása is. E részekben az ablakokat mindenütt egyszerű üvegezéssel látták el.

Möller helyreállításának főelve a székesegyház eredeti megjelenésének lehető visszaadása mellett a kiváltott és kiegészített részek teljes hűsége és az eredetitől való világos megkülönböztethetősége. Csak ott és csakis addig a mértékig avatkozott bele, ahol és ameddig elkerülhetetlenül szükséges volt. Nem akart előnyben részesíteni egyetlen építési korszakot sem, és így minden jellegzetes és fontos későbbi részletet megtartott, illetve ezek eredeti formái szerint hozott helyre. A felesleges és alaptalan kiegészítéseket elkerülte.

Nagy jelentőséget tulajdonított a dokumentációnak és a tudományos feldolgozásnak. A helyreállítás különböző szakaszainak felmérése, fényképezése, a régészeti leleteknek szakszerű kiemelése és biztosítása, egyes fontosabb részek gipszmodelljének elkészítése éppúgy megtörtént, mint a munka közben másodlagosan előkerült és meghatározhatatlan elhelyezésű, de a székesegyházból származó középkori faragványoknak a kiváltott eredeti részletekkel együtt való megőrzése a csonkatoronynak a püspök által kötár céljára felajánlott emeletén.

Ezzel egyidejűleg gondosan tanulmányozta a templom történetét, építészeti fejlődését, amire kitűnő alkalom nyílt a nagyszabású helyreállítások során. Előszeretettel foglalkozott a kőfaragójegyekkel s úttörő munkát végzett azért, hogy Gyulafehérvárt is, de máshol is, ahol helyreállítást vezetett, a lehetőség szerint teljesen összegyűjtötte a hozzáférhető ilyen természetű anyagot. Még a tényleges helyreállítás megkezdése előtt részletes építéstörténeti tanulmányt írt, amely a MOB kiadványának I. kötetében, 1905-ben jelent meg.¹⁰⁰ Véleményét

természetesen több ponton módosították a helyreállítás során nyert bőséges tapasztalatok. Az építési bizottság 1911-i ülésén előadott rövid építéstörténet lényegében ma is megállja helyét.¹⁶¹ Sajnos a gyulafehérvári székesegyházról tervezett összefoglaló munkáját, amelyhez még a klisék is elkészültek, már nem írta meg.

Möller István műemléki helyreállító tevékenységét méltán tarthatjuk a ma is érvényes műemléki elvek és gyakorlat első következetes végrehajtásának. A gyulafehérvári székesegyház helyreállítása e szempontból Möller legkiválóbb munkája, amely egyszersmind befejezetlensége ellenére is a magyar műemlékvédelemnek egyik legnagyobb szabású eredménye. Kisebbségi állagmegóvások 1918 óta is történtek a székesegyházban. 1929-ben a főhajó boltozatait tatarozták. 1954—55-ben a bukaresti műemléki hatóság irányításával egyéb javítások mellett az északi mellékhajó nyugati boltszakaszainak tönkrement borda-, heveder- és záróköveit cserélték ki teljesen a Möller-féle helyreállítás szellemében.

*

A székesegyház XIII. század utáni építéstörténete a következőképpen foglalható össze :

Széchy András püspök a XIV. század első felében megújította a két nyugati főhajószakasz boltozatát és három emelettel megmagasította a déli tornyot. A XIV. század közepén készült a déli mellékszentély jellegzetes díszítőfestése. Az 1438-i török hadjárat megrongálta a dómot, amelyet Pálóczy György hagyatékának felhasználásával javítanak. Hunyadi János építkezéseire ugyan közvetlen adat nincs, de a déli torony legfelső két emelete és a felső osztópárkányok formái szempontból jól beleillenek a nagy hadvezér 1442-i szepesi győzelme utáni Gyulafehérvár környéki építkezéseibe. Hunyadi János szerepét a székesegyház fejlesztésében valószínűvé teszi sírhelyének e templomban való megválasztása és a kincstár részére tett adománya is. A XVI. század elején László János a román kori északi előcsarnokot 1512 előtt hálóboltozattal és jelentős reneszánsz dísszel látta el, Várday Ferenc pedig megépíti a Szent Anna-kápolnát, a nyugati karzatlépcsőt és elkészíti az északi mellékszentély fülkéinek cinquecento alakosorozatát. 1545-ben a káptalan Mihály szepesi ácsmesterrel a déli toronyra négytornyos sisakot csináltat, amely talán első példája a fából készült, tehát nem falazott fiatornyú sisakoknak. Az 1601-ben kirabolt és az 1603-ban tűzvész által tönkrement templomot Bethlen Gábor állíttatta helyre uralkodása kezdetén. Ekkor épült a déli torony erős kiugrású reneszánsz főpárkánya. Az 1658-i tatárpusztítás után Apafi Mihály és felesége 1671-ben a székesegyházat újra használhatóvá teszi. 1719-ben alakítja át Mártonfi György a régi sekrestyét kápolnával. Ekkor tüntetik el a XIII. századi bejáratot és készítik a két déli ablakot. Lehet, hogy a fedelmi kaput is ez időben falazzák be. A XVIII. századi sok kisebb munka közül kiemelkedik a nyugati homlokzat Csizsár Miklós költségén készült barokk kiképzése (1727—1737), a főszentélynek 1750 és 1757 között Sztoyka püspök által végeztetett biztosító és megújító munkája. 1758-ban ég le a déli torony 1736 előtt készült nagy barokk sisakja, amelyet ezután már valószínűleg lényegében mai formája szerint állítanak helyre. A kormossá vált templombelső 1769-ben milánói mesterek Storno Jakab vezetésével újra kifestik. A XIX. század első felében készülhettek a mai karzattartó köoszlopok, a kereszthajók nagy kettős ablakai. Az 1849-i bombázás sérüléseit Haynald Lajos 1853 után hozatja rendbe. Ekkor verik le a vakolatot a főszentély kivételével a belső falokról. A székesegyház műemlékvédelmi és tudományos szempontból egyaránt igen jelentős helyreállítása Möller István vezetésével 1907 és 1918 között zajlott le, sajnos azonban az első világháború következtében csak a kereszthajó a mellékszentélyekkel, a régi sekrestye, a László- és Várday-kápolna, valamint az ezekhez csatlakozó mellékhajó-boltszakaszok készültek el.

V. A SZÉKESEGYHÁZ BERENDEZÉSÉNEK ÉS FELSZERELÉSÉNEK TÖRTÉNETE

A székesegyház berendezésére vonatkozóan a legkorábban és leggyakrabban az oltárokról értesülünk. Először az 1291-i szerződés említ három oltárt. Szűz Mária oltára az új főszentélyvégződésben helyezkedik el, Keresztelő Szent János oltára a déli, Szent Péter oltára az északi mellékszentély előtt, mert külön említik a Péter apostol oltára és az északi kereszthajó tetőzetét. Ekkor tehát, a XIII. század végén már a szentélyben álltak az oltárok. Érdekes, hogy a templom védőszentjének, Mihály főangyalnak oltáráról nem történik említés. A főoltár Máriáról volt elnevezve, aki az eredeti védőszentet valószínűleg éppen a XIII. század folyamán szorította ki valamelyik mellékoltárra. Az építéstörténetben bőven részletezett cisztercita hatásokkal talán e jelenség is összefügg, hiszen e burgundiai rend összes temploma Máriának volt szentelve. 1291 után két emberöltőn keresztül hallgatnak forrásaink a székesegyház oltáiról. A XIV. század második felétől adataink fokozatosan sokasodnak. 1357 és 1400 között a fentiekén kívül még nyolc oltár válik ismeretessé, a XV. század első felében kilenc, második felében hét, a XVI. század első negyedében pedig öt. Összesen tehát harminckét oltárról tudunk (TF 125—156).¹⁶² Az oltárokat és a hozzájuk tartozó ingó és ingatlan vagyont igazgatók kezelték, akik az oklevelekben főként a XV. századtól igen gyakran szerepelnek a gyulafehérvári káptalannak mint hiteles helynek küldötteiként. Az oltárokat vagy az alapító, vagy más személyek gyakran ingatlanokkal látják el. Így találunk malmot a Szent András-, Gothárd-, György-, Jakab- és Krisztus teste oltárok, házat a Hívő lelkek és a Szent Anna-oltár, birtokot pedig a Krisztus teste és Hívő lelkek oltárának tulajdonában (TF 130, 146, 152, 132, 54). Az oltárok alapítóit csak szórványosan ismerjük. A Borbála és Mihály főangyal oltárát Lépes György alapította 1431-ben. Az utóbbi valószínűleg azonos a Szent Mihály kisebb oltárral, míg a korábbi nevezték a nagyobb oltárnak (TF 139, 129, 140). A Szent Gothárd-oltárt Rápolti Gothárd erdélyi prépost 1462-ben, a Demeter-, Fábián- és Sebestyén-oltárt 1470-ben Demeter kü küllei főesperes, a Hívő lelkek oltárát pedig László János 1512-ben alapította (TF 146, 147).¹⁶³

Az oltárok helyéről csak kivételesen tudunk. Az 1291-ben említett oltárokon kívül biztosan csak a Hívő lelkek oltárának, illetve a Szent Anna-oltárnak helyét ismerjük. Az egyik a László-, a másik a Várday-kápolnában állott.¹⁶⁴ A Szent Kereszt oltár valószínűleg a négyezetben foglalt helyet. A Demeter-, Fábián- és Sebestyén-oltár az 1470-i oklevél szerint az egyik Szent Mihály-oltár közelében állt.

Az oltárok díszítéséről közvetlenül nincsen tudomásunk. Gromo tudósítása szerint 1565-ben, amikor a protestánsok kiűzték a katolikus papokat a székesegyházból, az oltárokat, szobrokat és képeket a földre dobták, és összezúztak néhány csodálatra méltó régi képpel díszített festményt, amelyet elégettek (TF 157, 158). A szobrok és régi festmények valószínűleg oltárokon álltak, esetleg szárnyasoltárokként. A leírás azonban kifejezetten néhány festményt említ, tehát aligha gondolhatunk arra, hogy a harminckét oltár mind, vagy túlnyomó

részen szárnyasoltár lett volna. Az északi mellékszentély fülkesorát pl. az erdélyi szárnyasoltár-festés virágkorában, a XVI. század első negyedében látták el fallfestményekkel, amelyek előttük álló szárnyas vagy retábulumos oltár esetén nem látszottak volna. Itt tehát ekkor csak menza-oltár állhatott. Az 1531-i, alább ismertetendő leltárban három aranyozott ezüst fejereklyetartó, egy monstrancia alakú és egy kéz alakú ezüst ereklyetartó, valamint két ezüst bársonyos tartóban levő fejereklye szerepel a tizennégy nagy ezüst kandeláber és egyéb oltárdíszítésre alkalmas nemesfém-ből készült tárgy mellett. Tudjuk, hogy a nagy székesegyházakban még a XVI. században is előszeretettel díszítik az oltárokat az aranyból-ezüstből készített ereklyetartókkal és egyéb drágaságokkal. Bretagne-i Anna és II. Ulászló 1502-i esküvője alkalmával a székesfehérvári bazilika oltárát 60 ezüst ereklyetartó szobor díszítette.¹⁶⁶ Az 1531-i leltár alapján feltételezhetjük, hogy ha nem is a székesfehérvári mértékben, de Gyulafehérvárt is voltak olyan ötvösművek, amelyek az oltárok díszítésére alkalmasak voltak. Mindent egybevetve, a székesegyházban néhány szárnyasoltár vagy retábulummial, szobrokkal díszített oltár is lehetett. Ezekről emlékezik meg Dési Lőrinc 1564-ben. (TF. 157). A többség azonban inkább menzaoltár lehetett; ezek díszítésére ötvösművek szolgáltak.

Az oltárokon kívül a középkori berendezésről alig hallunk. Egy 1409-i oklevél említi a püspöki trónust (TF 196). Orgonát a XVI. század elején biztosan használtak már. Tamás orgonista 1520-ban tekintélyes összeget, 26 forintot kapott szolgálataért. Ugyanekkor hallunk az ezüst örökmécsről is (TF 187). Gromo említi, hogy 1565-ben a festményekkel együtt két kiváló orgonát is elégettek. Ezek még a mohácsi vész előtti időből származhattak. Várday Ferenc végrendeletében 400 forintot hagy a püspöki trón és a kanonokok számára való kettős ülőpad céljaira. Ezek bizonyára fából készültek és a reneszánsz asztaloság szép munkái lehettek (TF 236). Talán Várday 1521-ben említett és részben Bini budai olasz kereskedőtől vásárolt képei közül is került egy-kettő a székesegyházba, bár végrendelete erről nem szól. Léginkább a Szent Anna-képre gondolhatunk, amelyet az általa épített kápolnában esetleg az oltáron helyezhettek el.¹⁶⁶ A középkori berendezés 1565-ben nagyrészt elpusztulhatott. Ami esetleg megmaradt, a XVII. századi viszonytárgyaknak eshetett áldozatul. Egyetlen XV. századi darab maradt meg, a szerény, gótikus díszű köpersely.

A székesegyház protestáns korszakából nagyon kevés berendezési tárgyról tudunk. A templom átadása után, 1718 körül a református egyház által készített emlékirat egy 1545-ből való szószékről ír, amelyet az épület közepére helyeztek ellentétben a katolikusok idején máshol álló szószékkel (TF 85). Bár az 1545-ös évszám nem helyes, hiszen a székesegyházat csak 1565-ben vették át végleg az unitáriusok, annyi elfogadhatónak látszik, hogy a XVI. század második felében a protestánsok valószínűleg fa szószéket emeltek a templom közepére. Demkó Kálmán és Divald Kornél a forrás megnevezése nélkül említi, hogy Bethlen Gábor fejedelem a lőcsei templom szószékének mintájára a gyulafehérvári székesegyház számára szószéket rendel meg. Minthogy Bethlen 1626 karácsonyát Lőcsén töltötte és Hain Gáspár krónikája szerint a karácsonyi istentiszteletet a lőcsei templomban hallgatta, valószínű, hogy ekkor tetszett meg neki az Olmützből Lőcsére menekült protestáns szobrász, Kollmitz Kristóf ugyanez év augusztusában felszentelt szószéke, s a megrendelés ezzel kapcsolatos.¹⁶⁷ Bár a fenti adat eredeti forrását nem ismerjük, a szószék elkészülése biztosra vehető. A Gyulafehérvár közvetlen közelében levő Borbánd r.k. templomában ugyanis igen érdekes és Erdélyben teljesen egyedül álló kő szószék van. A szószéket Mózes tartja, és mellvédjén négy mélyített tükörben Krisztus és három evangélista (Máté, Márk, Lukács) domborműve van kifaragva. Krisztus alakját a háromkaréjos végződésű, felső sarkán levéldíszes keret emeli ki. A borbándi szószék beosztásában és részleteiben szerényebb kivitelű változata a lőcseinek, ahol a szószék szintén a botját és törvénytáblákat tartó Mózesre támaszkodik, a mellvédet négy, szakállas jelképes férfialak tölti ki és a koronán a négy evangélista jelenik meg. A lőcsei és a borbándi

82. kép. Szószék a borbándi r.k. templomban (Bauch, Gyulafehérvár — Alba Iulia)

Mózes-arc, orr és az erősen bevágódó orrgyök igen közeli rokonságban áll egymással. Mindezek alapján feltételezhető, hogy Kollnitz Bethlen kérésére tényleg elkészítette a székesegyház számára az ugyancsak festett fa szószékét. Ennek leegyszerűsített változatát kőből faragták ki a borbándi templom számára a XVII. században. Így a borbándi szószék nemcsak az erdélyi fejedelemség-kori kőfaragás érdekes példája, hanem a Bethlen Gábor által a gyulafehérvári székesegyház számára rendelt, Kollnitz által készített, elpusztult szószékről az egyetlen megbízható bizonyíték. Az 1658-i nagy tatárdúlás alkalmával mehetett tönkre újból az egész berendezés és feltehetőleg a fa szószék is. Így a borbándi kő szószék 1658 előtt készülhetett. Apafi idejéből csak a teljesen egyszerű, 1681-es évszámmal ellátott hátságpad maradt fenn.

A székesegyház 1715 végén történt visszaadása után a püspökök a katolikus istentisztelet számára jórészt alkalmatlan berendezést alig használhatták. Így nagymértékű megújításra volt szükség. A legfontosabb feladat az oltárok felállítása. Mártonfi György püspök 1719-ben a munkákkal a már említett Förster, Pisster és Kraus kőfaragókat bízta meg, elkészítette a főoltár kömenzáját márvány antependiummal és szépen faragott felső kőlappal (TF 161). A főoltár menzája augusztusra elkészült. Ekkor Lázár Donát festővel szerződik, hogy az 125 forintért élénk és szép márványozást fessen a menzára, a tabernákulumot és két ereklyetartót színezzé és aranyozza ki. 1720-ban pedig Chiman Jánossal, hogy két hét alatt a lehető legszebben fesse meg a főoltár Utolsó vacsorát ábrázoló képét 20 forintért (TF 162, 163). Az 1755-i leltár felsorolja a Sztoyka-féle új főoltár felállításakor a régebbi főoltár szobrai (fehérre festett és aranyozott feszület, Szűz Mária, Szent János, Mária Magdolna és két angyal). A főoltárt tehát egy Kálvária-kompozíció díszítette. A leltár a régi tabernákulumot is említi.

A Mártonfi-féle főoltárt Sztoyka püspök a főszentély helyreállításakor lebontatta. Az új főoltárt 1755. október 15-én szentelte fel. Az oltárnienza fölé négy oszlopon álló, lendületes, a főszentély boltozatáig felnyúló baldachin került. Ennek, valamint a tabernákulumnak festése, márványozása és aranyozása 1763–64-ben készült el. Ugyancsak Sztoykától való a főoltárt közrefogó két szépen faragott hatalmas fa kandeláber. A főoltárnak ezt az állapotát az 1770, 1775 és 1784-i székesegyházi leltárak részletesen leírják. Ezekből tudjuk, hogy a baldachintartó oszlopok mögött, az ablakok alatt középen a Megváltó, kétoldalt pedig Keresztelő János, Dávid, Ábrahám és Mózes aranyozott sugarakkal díszített keretű, festett képe függött (TF 166–169, 171–172, 174, 177). Az 1826-i leltárból kitűnik, hogy Batthyány Ignác 1783-ban a Sztoyka-féle egyszerű tabernákulumot Szent Mihály oltárára tétette át, és helyette a ma is meglévő kupolás, domborművekkel ékesített oltárfelépítményt állíttatta fel. Az öt képet pedig, mivel azok az oltár magas felépítménye következtében nem látszottak, a homoródremetei templomnak adta.¹⁶⁸

A főoltár felső részét Hoffmeyer Simon, a tehetséges kolozsvári szobrász készítette. A vonatkozó szerződés 1783. augusztus 29-én Szebenben készült. Hoffmeyer az utolsó részletet 1784 májusában vette fel. Ekkor tehát a munka már befejeződött (TF 173). A főoltár azóta csak annyiban változott, hogy 1897-ben a tönkrement négyoszlopos baldachint le kellett bontani.¹⁶⁹ E körülmény a főszentély építészeti megjelenésére előnyösen hatott és a copfstílusú főoltár is jobban érvényesült.

Az első mellékoltárokat is Mártonfi György állíttatta I. Rákóczi György síremléke 12 feketemárvány oszlopának és faragott díszének felhasználásával. 1717–18-ban készült a Boldogasszony, a Borromei Szent Károly- és a Szent Mihály-oltár. 1717-ben Joseph Grueber és Reichardt Pisster kőfaragók 230 forintért mindhárom oltárt tükörsimára csiszolják és a Boldogasszony oltárt felállítják. 1718-ban pedig Giuseppe Tencalla 150 forintért a Szent Károly-oltár számára négy szobrot farag (TF 159, 160). Bár a szerződés a Mindszentek oltárát nem

83. kép. Mózes a borbándi szószékről (Bauch, Gyulafehérvár — Alba Iulia)

84. kép. Mózes a lőcsei Szent Jakab-templom szószékéről

említi, annak a többivel azonos megjelenése azt bizonyítja, hogy ez az oltár is a többiekkel egy időben, azonos körülmények között készült. A székesegyház legrégibb XVIII. századi leltára 1755-ből már említi a négy márvány mellékoltárt, valamint a Szeplőtlen fogantatás és Szent József fehérre festett faoltárát, Nepomuki Szent János és Szent György festetlen faoltárát, végül Szent Rozália- és Tádé-oltárát. Az említett oltárok közül a Szent György- és Nepomuki Szent János-oltár szerződése megvan. Eszerint Kastal János püspöki helynök és Poncin János Tivadár kanonokplébános Visser János szobrásszal megállapodik 1740-ben, hogy a kereszthajó északi és déli végére a Szent György- és Nepomuki Szent János-oltárokat készítse el. A fizetések 1746. április 6-ig folynak. A szobrász tehát ekkor lett készen. Visser összesen 1100 forintot kapott (TF 164). A Szent György-oltár csak fényképről ismertes. A Szent Rozália-oltár nincsen meg, de megvan a Szent Tádé-oltárkép, amelyet Gyulaffy László és felesége készített, nyilván Gyulaffy 1754-i halála előtt. Jó színvonalú osztrák munka. A Mária-oltárt Mihályfi János 1754-ben Vestermeier György festővel 150 forintért festeti és aranyoztatja (TF 170, 165). Az oltár tehát 1754 előtt készült. E következtetéssel egybevégezve, hogy a Mária-oltár valószínű párdarabjának, a József-oltárnak szobrát Volonts László, 1750 és 1755 közötti olvasókanonok készítette. Az oltárok elhelyezését az 1775-i leltár mondja el pontosan. Eszerint a diadalív déli pillérénél a Szeplőtlen fogantatás, az északonál Szent József oltára állott. Ezen utóbbi oltáron a szobor felett a Jézust karjaiban tartó Szűz Mária festett képe függ. A déli apszisz előtt helyezkedett el Borromei Szent Károly oltára. Oszlopain levő íven középen Szűz Mária, kétoldalt Szent Imre és Erzsébet szobra látható, az oszlopok között pedig Szent István és László királyok. Az északi apszisz előtt Szent Mihály oltára emelkedik. Közepét a főangyal festett képe tölti ki. Az oszlopok között Péter és Pál apostolok, az oltár tetején az őrzőangyal Gábor és Ráfáel főangyalok társaságában tűnnek fel. Az oltárt Krisztus és Szűz Mária különálló magas szobrai fogják közre. A kereszthajó északi zárófalához Szent György, a délihez Nepomuki Szent János oltára támaszkodik. Mindkettőn az illető szent szobra áll. Az oltárok ekkor már fehérrel, pirossal, arannyal voltak kifestve. A régi sekrestyében a Mindszontek oltára áll Szent Adalbert és Gellért szobrával, középen a Mindszontek festett képével. Ugyanebben, akkor Mindszontokról nevezett kápolnában említi a leltár Szent Rozália és Tádé festett oltárképét is. A Várday-kápolnában található a Fájdalmas Szűz oltára Krisztus szenvedése eszközeit tartó négy angyalszoborral és Veronika kendőjét ábrázoló képpel. 1767-ben XIII. Kelemen megengedi Manzador Pius püspöknek, hogy a tisztító tűzben szenvedő lelkek kiszabadítása végett a székesegyházban kiváltságos oltárt állíthasson. Ekkortájt keletkezhetett a Szent Mihály-oltár érdekes színes kődoborműves antependiuma.¹⁷⁰ Az 1826-i leltár említi, hogy a Szent Mihály-oltárképét 1789-ben Benkő Mihály újrafestette, a Szent György-oltárt Tamási György kanonok (1757—1782) javíttatta, végül Nepomuki Szent János Visser által készített régebbi oltára helyett Batthyány Ignác újat készíttetett 1783-ban. Ez van meg ma is. A négy márvány oltár szobrait 1898-ban Réta és Benedek cégnél készített, festett, azonos ábrázolású faszobrokkal cserélték ki, csak a Fájdalmas Anya oltára két nagyobbik angyala helyébe került Magdolna és János apostol. Az oltárok 1775-i elhelyezését Möller változtatta meg. A két mellékapsziszt kiszabadította s eléjük egyszerű, modern menzaoltárt helyezett.¹⁷¹ Ekkor kerültek a mellékoltárok mostani helyükre.

Az 1770-i és 1775-i leltár a Szent Rozália- és Tádé-képen kívül felsorol még két régi, nagy, Szűz Máriát ábrázoló festményt, Szent Sebestyén és Rókus életnagyságú, feketekeretes két képét és két kisebb Mária-képet. A sekrestyében függő Szent Család kép talán ez utóbbiak valamelyike.

A főszentélyben álló két hat-hat üléses, barokk kanonoki stallum valószínűleg 1744-ben készült. Ezekre vonatkozhatik az a 100 forintról szóló előlegnyugta, amelyet Poncin

János, Cseh Mihály és Salbeck Mátyás kanonokok adnak Crenburg Leo br. városparancsnoknak „a szobrász számára a kanonoki stallumok elkészítésére”. Az ülőpadok szoros rokonságban állnak a pozsonyi székesegyház egykori stallumaival. A pozsonyi fafaragó Klobusiczky Ferenc akkori püspök révén kerülhetett Gyulafehérvárra.¹⁷² A kanonoki hátságpadokat már az 1755-i leltár leírja. 1783-ban Batthyány 60 forintért megújíttatja Hoffmeyer Simonnal a stallumokat, alul a domborművek alá egy-egy füzért tétet, felül pedig új párkányt (TF 173). Ezáltal a két hátságpad elnyeri mai alakját.

A szószékről először az 1755-i leltár beszél. Az 1770-i leltár az északi oldal pillérénél jelöli meg a durva megmunkálású kő szószék helyét. A mai, szép, aranyozott domborművekkel ékesített fa szószékről az 1784-i leltár azt mondja, hogy Batthyány Ignác püspök az évben csináltatta. A főoltárral való összevetés bárkit meggyőzhet, hogy a szószék is Hoffmeyer Simon alkotása, azt a főoltár befejezése után faragta ki. Hoffmeyer gyulafehérvári munkái alapján biztosra vehető, hogy a szamosújvári örmény főtemplom szószéke és a székelyudvarhelyi r. k. templom szószéke s főoltára az ő műve.¹⁷³ A főoltárról, a szószék készítéséről és a kanonoki stallumok átalakításáról egyszerre emlékezik meg Pap Jánosnak 1785-ben Dániel Imréhez írt levele (TF 175).

Az orgonáról először 1716-ban hallunk. Egy Márton nevű körmöcbányai orgonakészítő 1716. május 5-én Oláh Pál nagyszombatati prépostnak ír „Erdély valamelyik egyháza számára” elkészítendő orgonáról (TF 184).¹⁷⁴ Nem kétséges, hogy Mártonfi felvidéki működése idején ismerkedhetett meg vele. Akkor más erdélyi templom számára aligha jött szóba orgonakészítés. Mártonfi kísérlete azonban, úgy látszik, nem sikerült. Végrendeleltében részletesen megemlékezik a székesegyház bútorzatára, padjaira, mennyezetes püspöki trónusára fordított kiadásairól, de orgonáról nem szól (TF 87). Az első orgonakészítési szerződést Novaczi Sámuel mesterrel 1731. március 20-án kötik. A háromrészes szép barokk orgonaterv is ugyanez év december 20-áról való. Novaczi asztalos a Georg Strassilovsky. A szerződés 3000 forintról szól. 1736-ban az orgonaépítés folytatását West Izsák János segesvári és Waxman György berethalmi mesterekre bízák, 2750 forint és természetbeni juttatások fejében. Zorger Gergely püspök 1739-i végrendeleltében a készülő orgona részére 1000 forintot hagyományoz (TF 191). 1742-ben Lang János szebeni orgonaépítőmester Schimert Péter szebeni hangszerszakértővel megvizsgálja az orgonát s annak hibáit leírja. Tíz év múlva az „újonnan felállított orgonát” Oliva Károly Ignác orgonista próbálja ki és sorolja fel kifogásait. Az 1770-i leltár kiemeli, hogy az orgona még nem készült el teljesen. Végre 1783-ban az orgona kifestésével a munka befejeződik. A barokk orgonát 1877-ben Kolonics István újjóitikus ízlésű orgonája váltotta fel. A fakarzat is Kolonics műve.¹⁷⁵ A templom padjait a protestáns korszak után először Mártonfi György készítette el. 1721. június 18-án 230 forintért Paul Friedrich Habisch asztalost bízta meg az új padok kivitelezésével. A régi rossz padokat szétvereti, a használhatókat a két kápolnába (Mindszentek és Fájdalmas Anya) viteti. A munkát 1722. január 2-án fizetik ki (TF 193). A mostani padok Kovács Miklós püspöksége idejéből valók, a XIX. század második negyedéből.¹⁷⁶

Ugyancsak Mártonfi György rendeli meg 1719-ben Johann Mattheus Oberschall szobrásznál 35 forintért a keresztelőmedencét. Ez augusztusban el is készül (TF 194). Róla megemlékezik az 1755-i leltár. A mai copf stílusú keresztelőkút a XVIII. század végének alkotása és nem azonos Oberschall művével.

A XVIII. század közepe tájáról való a székesegyház három barokk kagylós szenteltvíztartója és egyszerű fa gyóntatószéke.

A székesegyház mai berendezésének túlnyomó hányada a XVIII. század általában jó színvonalú alkotása. Főként a kanonoki ülőpadpár és Batthyány Ignác püspök rendelkezésre készült főoltár és szószék emelkedik ki. Az utóbbiak mestere Hoffmeyer Simon, az erdélyi

copfstilusú fafaragás legjelentősebb mestere, akinek művészete nemcsak önmagában, hanem hatásában is figyelemre méltó. Stílusának elnépiesedését a Csík megyei 1800 körüli oltárok és egyéb fafaragványok bizonyítják.

*

A székesegyház körül az 1953-i ásatás tanúsága szerint már a XII. század elejétől rendszeresen temetkeztek. A további ásatások e kérdésben bizonyára igen érdekes újabb adatokkal szolgálnának. E szempontból említést érdemel, hogy 1907-ben a délnyugati négyzeteli pillér mellett Pósta Béla egy Árpád-kori S végződésű hajkarikát is talált.¹⁷⁷ Sem a hozzá tartozó sír, sem egyéb egykorú lelet vele együtt nem került elő. Kétségtelen, hogy a XIV. századtól kezdve egyháziak és világiak egyaránt temetkeztek a dőmben. Monoszlónembeli Péter püspök körmeneti keresztel díszített 1307-i sírlapját Szeredai még látta, feliratát is közölte. Fennmaradt Széchy András, Domokos és Czudar Imre püspökök, valamint Góblinus segédpüspökének sírlapja a XIV. századból. Széchy András sírlapja a legkorábbi ismert egészalakos évszámos példány az egész középkori Magyarországon. Szeredai még két síremléket ismert a XIV. századból, László prépostét és Maternus püspökét.¹⁷⁸ Tudjuk, hogy ez utóbbi is teljes főpapi díszben ábrázolta az elhunytat. Így tehát ez a rendkívül kedvelt sírlapmegoldás legkorábbi népes csoportja a gyulafehérvári székesegyházban jelenik meg. Feltételezhető, hogy Gyulafehérvárt a XIV. század második felében is jelentős szobrászműhely tevékenykedett, amely a sírkőfaragást magas színvonalra emelte. A XIV. századi hagyomány folytatódott a XV. század első felében Upori István (1419) és Lépes György (1442) püspökök alakos síremlékeivel. Ugyanekkor bukkannak fel az első világi síremlékek is, mégpedig egyszerre a legjelentősebb emlékcsoport: a három Hunyadi-szarkofág.

Írott adataink már a XIV. század közepétől maradtak arra vonatkozóan, hogy nemesek birtokadományaik íráshafoglalásával egyidejűen kifejezik azt a kívánságukat, hogy a székesegyházba kívánnak temetkezni. 1343-ban Gombási András és Domokos, „maguknak sírhelyet a Szent Mihály főangyal egyházánál választottak”. Byas mester özvegye, Erzsébet pedig, amidőn gáldi birtokát udvarházával és malmával együtt 1396-ban a káptalannak hagyta „sírhelyét maga számára a székesegyházban választotta” (TF 199, 200). 1447-ben a gyulafehérvári bíró, Damján temetik el a dőmben. A Hunyadiak temetkezése tehát már évszázados előzményre tekinthetett vissza. Valószínű, hogy a világiak számára is készültek síremlékek, amelyek azonban a Hunyadi-szarkofágok kivételével elpusztultak. Ezek viszont mind történeti, mind művészeti szempontból kivételes helyet foglalnak el a középkori Magyarországi gótikus szobrászatában.

A két Hunyadi János és Hunyadi László történelmünk közismert személyiségei. Az ifjabb János bátyjával 1438-ban szörényi bán, aki együtt harcolt a későbbi nagy hadvezérrel a törökök ellen. Érdemeikért I. Ulászlótól 1440-ben a Temes megyei Bosar falut kapják. V. László így ír 1453-ban az ifjabb Jánosról: „... ő [ti. Hunyadi János kormányzó] és a néhai kitűnő másik János ugyanahhól a Hunyadból, a katona, neki vérszerinti fivére serénységében vele egyenlő társa, harcaikat mindig győzelmes eredménnyel fejezték be” (TF 201, 202, 204). A szarkofág felirata szerint ifjabb János 1440-ben halt meg. Bátyja 1442-ben igen meleg hangon emlékezik meg róla, amikor Bolgárcserged, Diómál és Tinód birtokokat az erdélyi káptalannak adományozza „a mi és a néhai kiváló kisebb Hunyadi János a katonák katonája, országos dolgok közepette Erdélyben elhalt legkedvesebb fivérünk lelkiüdvéért, aki az előbb említett Szent Mihály főangyal egyházában van eltemetve ... és mi magunk is az Úr sugallatára ugyanott választjuk ki sírhelyünket” (TF 203). Nem kétséges, hogy Hunyadi megrendelésére készült az ifjabb János szarkofágja, mégpedig a felirat szerint kormányzósága idején, 1446 és 1452 között. A nagy Hunyadi János 1456-ban Zimonyban halt meg. Holttestének Gyulafehérvárra

való szállításáról semmi közelebbit nem tudunk. Ismeretes Szilágyi Mihály egy levele, amelyben felszólítja Szeben városát 1458-ban, hogy Hunyadi László temetésére küldöttjei által képviseltesse magát Gyulafehérváron (TF 205). Az 1460-as években pedig Mátyás király úgy emlékezik meg a gyulafehérvári székesegyházról, mint amelyben „a legkiválóbb uraknak, Hunyadi János beszercei grófnak, atyáknak és fivérünknek, Lászlónak és más boldog emlékezetű igen kedves rokonainknak testei pihennek békében”. Ekkor a király Küküllő megyei atyai birtokait, Bolkácsot és Zsidvét Gothárd gyulafehérvári prépostnak adományozza, hogy annál az oltárnál, amely előtt atyja, testvére és rokonai nyugszanak, miséket mondjon (TF 206). Az oklevélből következik, hogy abban az időben a síremlékek már elkészülhettek, és Mátyás misealapítványa a temetéssel kapcsolatos munkák befejezését jelentette. Az is kiderül, hogy a sírhelyek egy oltár előtt voltak. Ez pedig valószínűleg a Kozma- és Damján-oltár lehetett, amelynek misealapítványára Hunyadi János ifjabb fivére emlékeztetül a három Fehér megyei birtokot adta. Sajnos ennek helyét nem ismerjük, de feltehetőleg a templom egy előkelőbb pontján állhatott, valószínűleg a kereszthajóban, a négyezet közelében, amint ez Centorio 1552-i adatából kitűnik (TF 207). A Hunyadi-sírokat Bonfinitől kezdve a XVI–XVII. századi források sokszor említik. Gromo írja, hogy a székesegyház berendezésének 1565-i elpusztításakor Hunyadi János, Zápolya János(!) és Izabella márvány síremléke megmaradt. 1601-ben Rácz György hajdú feldúlták a székesegyházat és a síremlékeket. Ekkor a Hunyadi-szarkofágokat is felfeszítették és kirabolták, ha a Bethlen Farkas által elmesélt eset Hunyadi János hadvezéri pálcájával kapcsolatban talán nem is történt meg.¹⁷⁹ 1629 és 1632 között Martin Zeiller a székesegyház látnivalói közül kiemeli a szép síremlékeket, különösen Hunyadi Jánosét. Megemlíti, hogy a síremlék oldalain a törökök feletti győzelem jelenetei, a fedőlapon pedig a halott kőszobra látható. A kormányzó szarkofágja mellett László fia fekszik. 1658-ban a fejedelmi síremlékeket a tatárok feldőlják, s valószínű, hogy a Hunyadi-szarkofágok sem menekültek meg (TF 73). Egy 1796-i adat szerint az addig a templom szentélyében álló szarkofágokat Mártonfi György vitette jelenlegi helyükre.¹⁸⁰ Szeredai 1766-ban Bajtay püspök megbízásából felnyitotta a szarkofágokat és az alattuk levő földet mélyen megásatta. Mivel azonban a jelenlegi elhelyezés másodlagos, természetesen semmit sem találtak (TF 215). Azóta a szarkofágokat nem bolygatták, az 1770-i, 1784-i és 1826-i leltárak mai helyükön említik. Möller javasolta ugyan a kereszthajó déli szárnyába való felállításukat, ez azonban nem történt meg.

A Hunyadi-szarkofágok közül egyedül az ifjabb Jánosé körül nem támadtak kétségek. A formák, a felirat és a történeti adatok egybehangzóan bizonyítják e kiváló művészi értékű alkotás mibenlétét. Főalkotórészei rongáltságuk ellenére is megmaradtak. Hátsó rövid oldal-lapjától eltekintve, középkori művészetünk egyetlen nagyjából épnek mondható gótikus szarkofágja. A fej ugyan erősen sérült, de borotváltnak látszó, dús hajjal keretelt arca a budavári Stibor síremlékkel (1434) rokon.

Annál több vita kerekedett a másik két síremlék körül. Az egyiknek csak a fedőlapja menekült meg a pusztulástól. Ez kétségtelenül az 1460-as évek körül készült és az egyik Hunyadi ábrázolja. Általában Hunyadi Lászlóval szokták azonosítani. Varju Elemér viszont a címerek alapján a hadvezér szarkofág-fedőlapjának tartja. Vele szemben Forster Gyula és Balogh Jolán úgy véli, hogy a Zápolya-család farkasának tartott, heraldikailag baloldali címer inkább a Szilágyiak rosszul faragott bakkecskéje. Ez esetben a Lászlóval való azonosítás kétségtelen lenne. A Zápolya-címer azt a nehézséget okozza, hogy semmiféle közvetlen adat az idősebbik János anyjáról nem merült fel, amely szerint az Zápolya-lány lett volna. A kérdést az 1955 nyarán a visegrádi királyi palota negyedik szintjén előkerült, valószínűleg 1473-ból származó oroszlanos kút oldja meg. A vörösmárvány építmény baldachinjának külsején elhelyezett országcímerek Mátyás király uralkodói mivoltát hangsúlyozzák, a kút belsejében levő négy családi címer viszont a király származására vet fényt. A Hunyadi- és a

Szilágyi-címer mellett harmadiknak a Zápolya-címer farkasa jelenik meg. A negyedik, erősen töredékes címer egyelőre közvetlenül nem határozható meg, de a három kétségtelenül felismerhető címerből joggal következtethető, hogy a négy családi címer Mátyás négy nagyszülőjének címere. A visegrádi Zápolya-címer tehát igazolja Varju véleményét. A fentiek ismeretében 1956-ban megtartott helyszíni vizsgálat minden kétséget kizáróan megállapította, hogy a XV. századi fedőlap kérdéses címere farkast ábrázol. Így tehát a gyulafehérvári fedőlapok közül a Hunyadi Lászlónak tulajdonított példány csakis a nagy Hunyadi Jánosé lehet. Castaldo olasz titkárának egykorú feljegyzéséből ismeretes, hogy Castaldo I. Ferdinánd király költségén Hunyadi Jánosnak síremléket készíttetett. Ez 1550 körül történt. Ascanio Centorio e jelentős adatával kitűnően összekapcsolható az eddig Hunyadi Jánosnak tartott fedőlap, amely nyilvánvalóan a XVI. század közepén készült. A nem tudni, mi okból faragtatott síremlék fedőlapjára tehát joggal került a XVI–XVII. századi utólagosan bevészt, Hunyadi János nevét mutató felirat. A régi, eredeti fedőlapot ekkor eltávolították, s hogy zavar ne keletkezzék, Hunyadi László nevével látták el, illetve László síremlékeként alkalmazták. A feliratok megtévesztő megjelenése nagyjából így magyarázható. Hogy az eddig Hunyadi Lászlónak tartott fedőlap a kormányzó szarkofágjához tartozott, azt az a körülmény is alátámasztja, hogy a Zeiller fontos adata szerint kétségtelenül a kormányzó szarkofágját alkotó harci jelenetes oldallapok méretei a gótikus fedőlap méreteivel kitűnően összhangba hozhatók, míg a XVI. század közepén készült másik fedőlapéival nem.¹⁸¹

A kifejtettekkel szemben megállapítható, hogy Zápolya János a XVI. században trónigényével és uralkodásával kapcsolatban soha nem említi közeli Hunyadi-rokonságát, ami pedig akkor feltehetőleg igen előnyös érvként szolgálhatott volna számára. Ennek megmagyarázására egyelőre valóban nincsen lehetőségünk, mégis úgy gondolom, hogy ez az egyedüli *nehézség nem veszélyezteti lényegesen a fenti elgondolást.*

A Hunyadi-szarkofágok műfaji és ábrázolási tekintetben is kiemelkedő értékűek. Gótikus szarkofág a középkori Magyarországon több nem maradt. Maga a műfaj nálunk különben is a XVI. századig elég ritka és inkább a sírlap uralkodik. A Hunyadi-síremlékek alátámasztják a püspöki sírkövekből vont azt a következtetést, hogy Gyulafehérvárt a XIV. századtól szobrász- és kőfaragó műhely működött, amely elsősorban a síremlékek készítésével foglalkozott. Helyi jellegére élesen világít rá Balogh Jolánnak az a megfigyelése, hogy a kormányzó síremlékének jelenetes oldallapjai és a székelyföldi Szent László-legenda XIV–XV. századi ábrázolásai között összefüggés áll fenn.¹⁸² Külön ki kell emelni az ifjabb János lényegében szinte épnek mondható szarkofágjának nemes arányait, áttekinthető, világos megfogalmazását, bár még teljesen gótikus kompozícióját. Az 1440-es évekkel szemben mintegy húsz évvel később Mátyás király által készíttetett másik síremléken viszont valóban az olasz reneszánsztól még nem érintett olyan életteli mozgalmasság, a valóság megfigyeléséből táplálkozó szerkesztés és jellemzés állapítható meg, amelyet találóan nevezhetünk a helyi hagyományokon alapuló protoreneszánsz jelenségnek.¹⁸³

Sajnos a XVI. század első felének feltehetően reneszánsz stílusú síremlékei közül csak Statileo János püspök meglehetősen egyszerű, még középkorias kivételű, igen rongált sírköve ismeretes. Kendi Ferenc és Antal lapos faragású, szerényebb igényű fehérmárvány szarkofágmaradványaival szemben igen jelentős Izabella királyné és János Zsigmond két nagy reneszánsz szarkofágja. Izabelláról már Gromo megemlékezik, amidőn Fráter György és a Hunyadiak síremlékeiről szól. Megjegyzi, hogy a királyné tumbája a templom legeljettebb részében áll, tehát eredeti helye is a mai lehetett. Mindkét szarkofágot 1601-ben és 1658-ban kifoszthatták. A fedőlap alakjaival szemben sokkal jelentősebb művészi alkotások az ugyancsak jelenetes díszű oldallapok. Az irgalmas szamaritánus és Ióként János Zsigmond szarkofágjának esatajelenete bizonyos kapcsolatot mutat a Hunyadi János-szarkofág oldal-

lapjaival. Valószínűleg kolozsvári szobrászok faragták.¹⁸⁴ Szeredai tudósítása értesít a XVI. századból származó még több, ma már elveszett sírkőről. Mindezek alapján megállapítható, hogy a XIV—XV. századi gyulafehérvári síremlékfaragás a XVI. században is folytatódott, talán a kolozsvári szobrászok bevonásával. A szarkofág-megoldás továbbra is megmaradt és kiindulása lett a XVI—XVII. századi erdélyi síremlékplasztikának. A püspöki székhelyből a XVI. század második felében fejedelmi központ lett, a templom pedig a fejedelmek temetkezési helye. Ide hozták a meggyilkolt Báthori Andrást, 1607-ben Bocskay Istvánt. Ez utóbbit ugyancsak szarkofágban helyezték s föléje hosszú dicsőítő feliratos zászlót függesztettek (TF 211). Bethlen Gábornak első feleségével, Károlyi Zsuzsannával és öccsével, Istvánnal csakúgy itt találjuk, mint I. Rákóczi Györgyöt. Ez utóbbi 12 feketemárvány oszlop által tartott síremléket mauzóleumszerűen kell elképzelnünk. Nagyszabású kettős síremléke volt Bethlen Gábornak és Károlyi Zsuzsannának. Ezt Bethlen István megrendelésére Castello Antal és András krakkói szobrászok készítették és 1634-ben állították fel a székesegyházban.¹⁸⁵ Az 1658-i tatárpusztításkor Enyedi István jegyző részletesen leírja, hogyan dúlták fel a fehér és fekete márványból készített fejedelmi síremlékeket, hányták ki a tetemeiket és tették tönkre „a drága szép” halotti zászlókat (TF 73). A Rákóczi-síremlék a már ismertetett mellékoltárokban él tovább. Feketemárvány töredékeit a XVIII. századi leltárak említik (1755, 1770, 1784). Rákóczi György és Károlyi Zsuzsanna síremlékének egyes darabjai, nem tudjuk mi módon, a mikesi Jósika-kastélyba jutottak, ahol Jósika Jánosné Csáky Rozália egy 1837-i levele szerint a park szigetén borostyánok közepében nyertek elhelyezést (TF 220). A XVII. századi síremlékek közül egyedül Örmény Márton sérült egyszerű sírköve van meg. A XVIII. század elejéről két igen szép epitáfium látható a Várday-kápolnában. Az északi falat Giovanni Morando Visconti váreépítész erősen reneszánsz ízü márványsírtáblája díszíti, a nyugati falra erősített szintén jó színvonalú barokk faragvány pedig Francesco Brilli építésvezető emlékét őrzi. Mindkettő a vár tervezett építésével kapcsolatban tartózkodott Gyulafehérvárt. Nincsen adatunk arra, hogy a székesegyházban működtek volna. A többi XVIII. századi síremlék egészen egyszerű, művészi szempontból nem jelentős. Az 1700-as évek folyamán négy kriptája volt a dómnak. Az 1770-i leltár a következő kriptákat tartja nyilván: a főszentély alatti kriptát, amelyhez akkor még a négyezetből vezetett a lejárát, a déli kereszthajóban a hajdani Bethlen-kriptát, a régi sekrestyében a Szent Tádé-oltárkép előtti Gyulaffy-kriptát és a nyugati előcsarnokban a Csizsár-kriptát. A Bethlen- és Gyulaffy-kriptát a Möller-féle helyreállítás idején, 1908-ban feltárták. Az elsőt kirablott és feldúlt állapotban találták, az 1730-ból származó ép koporsó már aligha Bethlen-családtagot zárt magába. A Gyulaffy-kriptában előkerült Gyulaffy László udvari kancellár koporója és belső részeit tartalmazó urnája, amely felett feliratos vörösrézlap helyezkedett el.¹⁸⁶ A Csizsár-kriptában nem kutattak. A főszentély alatti kriptá hajóból való lejárátát az 1808-ban épült külső lejáró létesítésekor szüntették meg. Ezt a kriptát jelenleg is használják püspökök és kanonokok számára.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a székesegyház igen jelentős temetkezési hely volt főként a XIV—XVII. század folyamán. Ugyanekkor helyi szobrászműhely is virágzott, amelyben a fejedelmi idők folyamán valószínűleg kolozsvári kőfaragók vették át a vezetőszerepet. A ma már rendkívül hiányos anyag ellenére is a gyulafehérvári székesegyház még mindig egyik legjelentősebb síremlékcsoporttal rendelkező középkori egyházi épületmunka Erdélyben.

*

A székesegyház felszerelése 1277-ben vagy elpusztult, vagy a szászok vitték magukkal. 1436-ban Zsigmond felszólítja a szebenieket, hogy a gyulafehérvári székesegyházból a zavaros időkben elvitt kincseket adják vissza (TF 222). Tekintettel arra, hogy 1308 óta nincsen tudomá-

sunk a szászok újabb támadásáról, fel kell tennünk, hogy az 1436-i parancs még mindig az 1277-ben, esetleg 1308-ban elrablott drágaságokra, ötvösművekre vonatkozik. A parancs foganatáról hallgatnak forrásaink. Eredménytelenségét szinte biztosra vehetjük. 1409-ben a püspök és a kusalyi Jakchok határperbe bonyolódtak Zilah püspöki birtok környékén. Upori „István püspök erdélyi székesegyházában levő ülőpadjában püspöksüvegét és többi püspöki díszait felöltvén pástorbotját kezében tartván megesküdött”, hogy a kérdéses három hold föld a zilahi birtokhoz tartozik (TF 196). Ez az első olyan adat, amely a felszerelés és berendezés meghatározott darabjairól szól.

A legrégebb ma is meglevő felszerelési tárgy a Suky-kehely, amely egyszersmind a székesegyház ötvösfelszerelésének legszebb darabja lehetett. Suky Benedek Erdély egyik jelentős birtokos családjának tagja. A család birtokai Kolozsvártól északkeletre eső területen feküdtek, közel a városhoz. Birtokközpontjuk Zsuk. János fia, Benedek először 1404-ben szerepel egy ombozi birtokügyben. Neve újra felmerül 1423-ban, 1427-ben (TF 223—225). 1438 és 1456 között különböző birtokügyekben többször szólnak róla az oklevelek (TF 226—235).¹⁸⁷ 1454-ben Kapisztrán János felveszi Suky Benedeket, Pétert és Mihályt családjaikkal együtt a ferencrend konfrátereire közé (TF 232). A kehely készítése ideje esetleg kapcsolható ehhez az eseményhez, hiszen Szent Ferenc szobrocskája a kehely hátának alsó részén megtalálható. Keletkezési ideje mindenesetre a XV. század közepe. Valószínű, hogy Kolozsvárt készült, hiszen a Suky-birtokokhoz ez a jelentős céhes iparú város esett a legközelebb. Az 1531-i Maksai Gergely-féle jegyzék ezzel a kehellyel kezdődik. A leírás kiemeli „értékes és finom” munkáját. A XVII. századtól kezdve az esztergomi székesegyház kincsei között találjuk. A gyönyörű darabot feltehetőleg a szép ötvösműveket igen kedvelő Bornemissza Pál kíséretében levő Ilosvai István vitte magával 1556-ban Gyulafehérvárról Nagyszombatba. Így történt, hogy a székesegyház középkori felszerelésének ez a legértékesebb és legművészibb alkotása az egyetlen, amely a mai napig megmaradt.¹⁸⁸

Várdai püspök végrendelete 1524-ből felsorolja azokat a kegytárgyakat és papi ruhákat, amelyeket a főpap a székesegyháznak hagyományozott. Ezek úgyszólván mind megtalálhatók az 1531-i leltárban. A kehely, a korsó tállal, a tömjénező, a két ékköves gyűrű, a püspöki ruházat, mindez valószínűleg a humanista, Itáliában tanult püspök szerzeménye és a reneszánsz ötvös-, illetve textilművészet terméke (TF 237).

A székesegyház felszereléséről a legrégebbi jegyzék 1531-ből való.¹⁸⁹ Ekkor írta össze Maksai Gergely helyettes örkanonok azt a rendkívül gazdag lajstromot, amely 30 kelyhet, 11 pár kis kancsót, 2 úrmutatót, Hunyadi János nagy keresztjét, 5 kisebb keresztet, 5 mellkeresztet, 3 fejereklyetartót, 1 kristálytálat, 4 ereklyetartót, 16 gyertyatartót, 2 ezüst francia edénykét, 2 zászlókeresztet, 2 ezüst korsócskát, 2 korsót tállal, 3 kisebb tálcát, 2 ezüst füstölőt, 2 püspöki pástorbotot, 6 ezüst, énekesek által használt botot, 2 ezüst fáklyatartót, 3 arany gyűrűt, 5 mitrát, 2 kenettartó szarvat, 1 ezüst kiért, 7 vízkancsócskát, 2 szerkönyvet, 3 misekönyvet, 3 oltárabroszt, 32 miseruhát, 26 dalmatikát, 21 pluvialét, 12 oltárterítőt, 9 francia szőnyeget és 24 egyéb szőnyeget tartalmaz. Ez a készlet — megállapíthatóan — túlnyomó részben XV—XVI. századi. A tárgyak mellett ugyanis sokszor szerepelnek az ajándékozók, akik legtöbbször a püspökök és a káptalan tagjai közül kerültek ki. A legkorábbi hagyományok a XV. század elejéről származnak. Így értékes kelyhet János dobokai főesperes juttat a székesegyháznak, több darab pedig (kis kehely, kereszt, ezüst tömjénező, Szent Lukács ereklyetartója, négy ezüst gyertyatartó, két zászlókereszt, ezüst korsócska) Upori István püspöktől származik. János 1395-ben volt dobokai főesperes, Upori pedig 1401 és 1419 közt püspök. A XV. század többi püspöke közül csak Geréb László szerepel, a XVI. század első harmadából viszont csaknem mindegyik. Különösen sok ötvös és egyéb művészi tárgy származik Bacskay Miklóstól, Várdai Ferencről és Gosztonyi Jánostól. A káptalani tagok közül Budai Udalrik

örkanonok, Bertalan dobokai főesperes, Megyericsi János kolozsi főesperes tűnik ki.¹⁰⁰ De előkelő világiakat is találunk a székesegyház kincstárának gazdagítói között. Kiemelkedik Hunyadi János, aki egy nagy értékes keresztet, két gyöngyös kereszttel díszített vörös aranybrokát miseruhát és egy vörös aranybrokát oltárterítőt adományoz. Perényi Imre nádortól származik egy remek drágaköves kristálytál Keresztelő Szent János metszett fejével és két aranyozott ezüst gyertyatartó. A kincstárban találjuk II. Ulászló által Geréb László püspöknek ajándékozott arany brokát pluviálét, a Dengelegi Jánosné és Geréb Jánosné által készített sárga, illetve zöld aranybrokát pluviálét.

A kincstár különös díszje lehetett a Geréb László-féle három ezüst fejereklyetartó, közülük kettőt Várday végrendelete értelmében bearanyoztak, a Geréb László által díszített két kenettartó szarv és a két kis ezüst kancsó, amelyet Bacskay Miklós a francia királytól kapott 1501-i párizsi követsége alkalmával. Francia, illetve flandriai kárpitok Bacskay püspök, Budai Udalrik örkanonok és Bertalan dobokai főesperes tulajdonából jutottak a kincstárba. Bacskayét madarak és vadállatok képei, a dobokai főesperesét pedig Szűz Mária és Bertalan apostol alakjai díszítették. Budai Udalrik szép francia kárpitjáról tudjuk, hogy Várday végrendeletében a Szent Anna-oltárnak hagyta (TF 237). Négy francia kárpitot terítettek a kanonoki illopadra, amely valószínűleg Várday végrendeletileg hagyott pénzen készült 1524 és 1531 között (TF 178). Az aránylag sok francia iparművészeti tárgy számát bizonyára jóval felülmúlták az itáliai reneszánsz textil és ötvösművészeti alkotásai. Főként a sok aranybrokát miseruha, palást, oltárterítő készülhetett itáliai anyagból. Az ötvöstárgyak jó része gótikus vagy reneszánszba hajló hazai készítmény lehetett, közülük több nyilván erdélyi mesterek műhelyéből került ki. Bár határozott adat nem szól, biztosra vehető, hogy a XIII–XIV. század alkotásai sem hiányozhattak az 1531-i készlethől. Főként az ötvösművek (kelyhek) között feltételezhetünk korai darabokat, amelyek az 1277-i nagy pusztítás után kerültek a székesegyházba. Még XIII. századi alkotás lehetett Monoszlóneubeli Péter püspök kis köves arany gyűrűje, amelyet a leltár készítésének idején húztak le újjáról. Valaminő okból tehát ekkor a sirt felnyithatták.¹⁰¹

Ez a nagyértékű és művészi felszerelés rövidesen megsemmisült. 1556-ban a protestánsná vált Erdélyt Bornemissza Pál püspök elhagyja. A nagy műértő, történeti és művészeti érzékkel megáldott főpap Gyulafehérvárról több kiváló ötvöstárgyat magával vitt Nyitrára, amelynek püspöki székét elfoglalta. 1577-i végrendelete emlékezik meg néhány olyan darabról, amelyet Várday végrendeletében vagy az 1531-i leltárban azonosíthatunk. Hozzá került Budai Udalrik 16 éremmel díszített aranyozott ezüst kelyhe, Várday püspök pompás zaffirgyűrűje, a Szent Anna-oltárnak hagyományozott két ezüst gyertyatartója és aranyozott ezüst díszű misekönyve. Ezeket Bornemissza a gyulafehérvári székesegyháznak hagyta. Amennyiben azonban a székesegyházat katolikusok nem kapnák vissza, akkor mindezek a nyitrai egyházat illetik. A püspök még több szép felszerelési tárgyat rendelt a gyulafehérvári székesegyház számára, ezek azonban oda soha nem kerültek.¹⁰²

A székesegyház végleges protestáns kézre kerülésekor, 1565-ben János Zsigmond parancsára Mosdóssy Ambrus, Raditthitt János és Dombay Benedek mint a káptalan megbízottai 245 márka és 27 pizeta súlyú ezüstöt tartalmazó ötvöstárgyat adnak át a fejedelelem céljaira. Ezek között szerepel I. Izabella királyné által a székesegyháznak ajándékozott úrnútató, 11 kehely, 8 ezüst gyertyatartó, 2 füstölő, 3 kereszt, 9 pár kis kancsó, 1 ostyatartó, 1 szentelt olajtartó, 4 énekesek által használt bot, 1 feszülettel és aranyozott boglárokkal díszített evangéliumkönyv. Az 1565-i átvételi elismervény által felsorolt tárgyak tekintélyes hányada azonosítható az 1531-i leltárral, és megállapítható, hogy az ottani ötvösműveknek mintegy a fele került a fejedelelem kezébe (TF 239).¹⁰³ Nem kétséges, hogy e kincsek soha nem jutottak vissza eredeti helyükre, s vagy beolvastották őket, vagy egyéb módon szóródtak

szét. Az 1601 és 1603-i pusztítások után, bizvást állíthatjuk, nem igen maradhatott semmi a középkori felszerelésből.

A XVII. századból egyetlen fedeles serlegről tudunk, amely valószínűleg Apafi idejében készülhetett és ma is a székesegyház tulajdona. Az 1826-i leltár írója látván, hogy a serleg a többi kegytárgynál régebbi, Hunyadi Jánostól származónak mondja.

A székesegyház mai felszerelése, mint tudjuk, jóformán teljes egészében a XVIII. századból való. A püspökök és kanonokok igyekezete nyomán erdélyi viszonylatban jelentős barokk ötvöstárgyak kerültek a székesegyház tulajdonába. Ezekre nagy szükség is volt, hiszen a katolikusok részére történt visszaadás idején az épületnek nemcsak berendezése, hanem felszerelése is hiányzott.

Miként a székesegyház „rozoga állapotának kijavítását” és berendezését, éppúgy felszerelését is szíven viselte első XVIII. századi püspöke, a csikkarcfalvi Mártonfi György. 1721-i végrendelete szerint összes püspöki ruhája, zafíros arany mellkeresztje, 4 drágaköves arany gyűrűje, aranyozott ezüst tálcája és kannája a székesegyháznak jutott (TF 241). Zorger Gergely 1739-ben 1000 forintot hagy egy szentségtartóra, a nagy oltár elé függesztendő örökmécsre és egy ezüst keresztre. Ezeket a káptalannak kell elkészíttetnie. 800 forintot pedig egy pluviáléra, miseruhára, a nagy oltár antependiumára és dalmatikákra szán (TF 242). 1743-ban egy kimutatás említi a nagy úrmutatót, a lámpát és a keresztet (TF 243). Az 1755-i leltár is felsorolja valamennyit. A század legszebb barokk ötvösművei tehát Zorger Gergely pénzén, valószínűleg Bécsben készültek. 1743-ban fizették ki érték a munkadíjat. Szintén Zorger püspöktől való a szép festett zománcos barokk kehely is. A nagy úrmutató mesterével készítette Keve kanonok az 1755-i leltárban ugyancsak említett szép barokk kelyhét. Mivel Keve 1750 és 1755 közt volt kanonok, a kehely az 1750-es évek első felének munkája.

A XVIII. század hatvanas éveiben Besztercén a városházban egy befalazott üreg került elő, amely ládát rejtett magában. A láda négy kelyhet, ruhákat, könyveket tartalmazott. Bajtay püspök a négy szép gótikus kelyhet királyi határozattal megszerezte a gyulafehérvári székesegyháznak. Az 1808-i leltár a kelyheket részletesen leírja odakerülésük körülményeivel együtt. A leltár szerint a kelyhek 1776-ban érkeztek Gyulafehérvárra. Az egyik kehely, úgy látszik, sérült volt s ezt Kollonics László püspök Pronius Dániel szebeni ötvössel javíttatta ki 1776 után.¹⁰⁴ II. József rendfelfoszlatása következtében került a trinitáriusok 1747-i kis úrmutatója a székesegyház kincstárába. Az istentiszteleti ruhák közül a középkoriak mind elpusztultak. Az 1531-i leltár egyetlen textil darabja sem került el az enyészetet. A XVI. század végéről Báthori András bíboros selyembrokát címeres palástja és aranybrokát címeres miseruhája, ha igen megviselt állapotban is, de megmaradt, s némi fogalmat ad a székesegyház régi ruházati felszereléséről. A többi ma is meglevő darab a XVIII. század második feléből való, illetve a XIX. századból. Különösebb értéket egyik sem képvisel.

A székesegyház harangjai, amint az 1291-i szerződés bizonyítja, eredetileg a négyezet-toronyban függtek. Harangról először Várday végrendeletében olvasunk. A püspök a délnyugati toronyba helyezendő harang számára 600 forintot hagy (TF 246). A harang elkészüléséről nem tudunk. A középkori és XVI. századi harangok 1603-ban a nagy tűzben elolvadtak — amint erről Bethlen Farkas megemlékezik. Ugyanakkor pusztult el az óra is (TF 65). Bethlen Gábor a nyugati tornyok helyreállítása és befedése után az északi toronyba hét harangot készíttetett (TF 70). Ezek 1658-ban pusztultak el. Apafi 1671-ben a déli toronyba három harangot tétetett. Ezek árát kéri a reformátusok 1716-ban (TF 82—84). Az 1758-i égés után Batthyány József püspök három harangot öntetett 1760-ban. A lélekharang 1763-ból származott. Ezeket az 1777-i, 1784-i és 1826-i leltárok említik. A legutóbbi egy 1802-ben öntött harangról is szól. A ma meglevő harangokat Haynald püspök készíttette, amikor az 1849-ben megsérült és leégett tornyot helyreállíttatta.

A székesegyház felszerelése értékes múlttal rendelkezik. Az 1531-i és 1565-i kincstári jegyzékek a gyulafehérvári püspöki templomnak ugyanolyan gazdagságáról tesznek tanúságot, mint a XVI. század első feléből fennmaradt más nagy magyar templomok leltárai. Sajnos a székesegyház felszerelése is osztozott abban a sorshan, amely a legtöbb királyi és egyházi központ kincstárát a török hódoltság következtében érte. A középkori iparművészet remek sorozatainak pusztulásáért a XVIII. század aránylag jó színvonalú ötvöstárgyai, ruházatai alig kárpótolhatnak.

A székesegyház berendezésére és felszerelésére vonatkozó viszonylag kiterjedt írott forrásanyag mégis lehetővé teszi, hogy a ma is meglevő iparművészeti tárgyak és síremlékek töredékes és hiányos volta ellenére lényegében hű képet nyerjünk ezek teljes fejlődéséről, amely szervesen illeszkedik bele a székesegyház nagyszerű épületének történetébe és azt szerencsésen egészíti ki.